

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

АДАБИЯТ КАФЕДРАСЫ

ГУЛЬНИСА ЖАМАЛ

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ»
ДАСТАНЫНЫН КЫТАЙДА ИЗИЛДЕНИШИ**

Адистиги: 10.01.01.

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын**

ДИССЕРТАЦИЯСЫ

Илимий жетекчи: ф.и.д., профессор

Лайли Үкүбаева

Издөнүүчү:

Гульниса Жамал

Бишкек - 2010

КИРИШҮҮ

Миладия жыл эсеби боюнча божомол менен 1019-жылда¹ Караханиддердин жайкы борбору Баласагында, Караханиддердин бийлик башындагы негизги урууларынан болгон ягмалардын жогорку катмарынын биринде бир уул дүйнөгө келди. Бул уул XI кылымдын 70-80-жылдарында Караханиддер ордосунда падышанын атайын кеңешчиси, мамлекет устаты болуп бийлик иштери үчүн өчпөс салымдарды кошкон Жусуп Баласагын эле. Азыркыга дейре бул улуу адамдын өмүрү, иш-аракеттери жөнүндө толук, ачык конкреттүү маалыматка ээ боло албадык. Бирок ал бизге калтырып кеткен залкар чыгарма «Куттуу билимдеги» айрым бир учурларга негиздеп, белгилүү илимий түшүнүктөргө ээ болуп жатабыз.

Жусуп Баласагын тектүү, окумуштуу мусулман үй-бүлөдө төрөлгөн. Кичинесинен тартып ислам идеологиясында тарбияланган. Ал бул жөнүндө мындай маалымат берет.

(381).Тилим тынбай шандагын жаратканды ,

Мал жамандык жолотпой агартканды.

(382).Эгем таңдап жаратып жаратты дил,

Тапты имам жана да жолду бейпил.

(383).Караңгыда болчумун, жарытты түнүм,

Тунарыкта жүргөнмүн, туулду күнүм.²

Биз автордун чыгарманын алгачкы бөлүмүндө берилген бул жогорудагы баяндамаларына таянып, бул аалымдын такыбалык чегине жеткен, билим жана илимде элдин урматына ээ болгон, жакшылык менен таанылган бир адам экендигин билебиз.

(54). Байкасаң бул кишини китеп жазган,

Эрлер башы, өнөргө жетик абдан.

54. Ал түрдүү асыл сапат, акыл менен

¹ Туркия аалымы Р.Р.Араттын божомолу. Чет эл аалымдары «Куттуу билим» тууралуу (Кытай тилинде).

- Үрүмчү. 1991, -19-б.

² Жусуп Баласагын . Куттуу билим. /Которгон Тургунбай Кылычбек / . -Үрүмчү, 1992. - 66-б.

Безелип шаттыкта жүрчү эрен³

Бул - автордун өзүнүн өзүнө берген баасы. Мындан биз Жусуп Баласагындын тек гана жетик аалым, зээндүү, жөндөмдүү мамлекет ишмери болуп эле калбастан, ошону менен катар ал эл ичинде акыл парасаттуулугу, кут зээндүүлүгү, мээримдүүлүгү менен жогорку урматка ээ болгон инсан экендигин ачык айкын көрүүгө болот.

Жусуп Баласагындын билим деңгээлине караганда ал көп нерсеге жетишип, XI кылымда дүйнөнүн чыгышында дүйнөнү таанып билүү, дүйнөнү түшүнүү жаатындагы илимдин туу чокусуна чыккан. Жусуп Баласагын илим жаатында гана болуу менен чектелбестен, ошону менен катар дин өкүлү катарында да кызмат кылган. Анын философия, дин таануу, инсан таануу жана коом таануу жаатындагы билими жана изденүүсү өз доору үчүн жаркын багыт ачты. «Куттуу билим» китебинен педагогикалык, психологиялык, астрономиялык, тарых, математика, табыпчылык логика өңдүү көп кырдуу билим тармактарынын терең катмарын жараткандыгын көрөбүз. Айрыкча анын бийлик, башкаруу жөндөмү менен окуу-агартуу, таалим-тарбия багытындагы зээндүүлүгү, жогорку даражалуу мамлекет ишмердүүлүгүнө жана мамлекет устаттыгына жетиштирди. Ошону менен бирге ал араб, фарси тили жагынан да жетик билими жана эл менен байланыш жасоо жаатындагы ишмерлиги менен Караханиддердин дипломаттык иштери үчүн да өчпөс салым кошкон.

Жусуп Баласагын өзүнүн 85 бап, 6645 бейт, 13290 саптан турган көлөмдүү дастаны аркылуу бүткүл Караханиддер хандыктарынын туруктуу гүлдөгөн доорундагы Орто Азия феодалдык тарыхый чөйрөсүнүн традициялык идеологиясын жана да экономика, саясий, бийлик, ахлак, таалим-тарбия жана башка жааттардагы жандуу көрүнүштөрүн, социалдык көз караштарын чагылдырган.

Билим жана акыл-парасат, мыйзам жана адилеттүүлүк, сабырдуулук жана канааттануу аркылуу инсандын бузулган өмүр маңызын түзөп,

³ Жогорку эмгек . - 11-б.

социалдык бакыт-таалайына эрте келүүнү негизги мазмун кылган бул классик колдонмосу (инсан турмушу философия системасы) - өз доорунун алдыңкы көз карашынын ачык үлгүсү иретинде Жусуп Баласагындын философиялык көз караштарын, рационализмдик билүү теориясы көз карашын, гуманизмдик коом, саясий жана ахлак көз караштарын билдирген.

«Куттуу билим» XI кылым Чыгыш-Батыш жазма адабият сересинде нурлуу ыйык чыгарма катары жарыкка келди. Бул кезде Кытайдын Суң хандыгынын адабият аренасында атактуу “Суң поэтикалары” сыяктуу чыгармалар жарыкка чыккан болсо да, алар көбүнчө кудум эле акын ЛиЧинжау поэзиясы сыяктуу кайгы-муң, ажыроо-бөлүнүү жөнүндөгү кыска лирикалар эле. Ал мезгилде Рудаки, Фирдоуси өңдүү адабият классиктери, дүнүйөдөн өткөн, фарс адабиятынын өкүлү шайых Саади (1203-1292), Жаллалидин Руми (1207-1272), Хапис Ширази (2320-1389) өңдүү калем ээлери али дүйнөгө келе элек эле. Селчук түрктөрдүн вазири жана ата беги атактуу автор Низамулмүлк али “Саясат наама” чыгармасына калем тийгизбеген, Амир Кайкаус “Кабус нааме” чыгармасын арнай турган уулу Гулам Шахкка али ата боло элек болчу.

Батыш Европа христиан чиркөө коңгуроосунун жаңырыгы ичинде өтө жай илгерилеп жаткан болчу жана диндик сот формасынын рухий басымында темселеп жүргөн эле. Нормандиялыктар Британияга басып кирип эми гана феодализмге кадам койгон эле, “Адат мыйзамынан” башка мыйзамдуулук колдонмосу пайда боло элек болчу . Француздардын “Роланд ырлары”, Испаниялыктардын “Сид”, Немистердин “Ниплондин”, Орустардын “Игорь полку жөнүндө сөз” өңдөнгөн элдик дастандар али жарала элек болчу. Бул абал албетте «Куттуу билимдин» ошол замандагы адабият аренасында өзгөчө оригиналдуулугун, маданият тарыхындагы өзгөчө кымбаттуулугун арттырат. Ушул себептерден бул касиеттүүлүк бир кылым алкагындагы убакыттан бери Батыш түркологдору жана Чыгыш таануучулардын орто кылым уйгур жана түркий тил системасындагы элдердин социалдык турмуш картинасы менен материалдык маданият

казынасын изилдөөдөгү баа жеткис ааламдык көрсөткүч күзгүсүнө айланып калгандыгы кокусунан эмес. Алар «Куттуу билим» дастанын мусулманчылыктан кийинки Орто Азия элдеринин өткөндөгү турмушу жана пикири, жыргалчылыгынын жашыруун казынасын ачып бере турган “алтын ачкыч” деп өтө кадырлаган.

Борбордук Азиядагы түрк тилинде сүйлөгөн элдердин маданий жашоосундагы эң залкар чыгарма «Куттуу билимдин» дүйнөгө келгендигине 941 (1069-2010 - Г.Жамал.) жыл болду. Бул залкар чыгарманын жаралышы - Борбордук Азия элдеринин эң чоң керемети эле болуп калбастан, инсанаттын маданият аренасындагы ажайып чоң жетишкендиктердин бири. Ал - инсан акыл парасатынын Орто Азияда жаркырап жанган чырагы.

«Куттуу билим» дүйнөгө келген миң жылга жакын узак тарыхый доордон бери «Куттуу билимди» үйрөнүүгө, изилдөөгө жана аны көчүрүп таркатууга акыл күчүн сарп кылган, акыл парасатын арнаган аалымдар өтө көп. Биздин билишибизче, Борбордук Азия маданият тарыхында “Куттуу билимдей” залкар чоң атакка ээ болгон изилдөө чөйрөсү жана көлөмү жагынан күчтүү таасир козгогон чыгарма жок болсо керек. Анткени, бул чыгарманын мазмуну өз доорунун билүү чегинен эчак ашып өтүп, коом өнүгүүсүнүн бир топ эле жогору даражадагы деңгээлин чагылдырып берген болчу. Ошондуктан бул чыгарма - Караханиддер доорундагы Борбордук Азия элдеринин мыкты идеологиясын кең жана элестүү чагылдырып берген энциклопедиялык мүнөзгө ээ чыгарма.

«Куттуу билим» чыгармасынын баалуулугун профессор Тун Дифу мырза өз изилдөөлөрүндө төмөнкүчө баяндаган¹.

Биринчиден, Жусуп Баласагын араб-фарс тилдеринде чыгарма жазуу салтын алгачкылардан болуп четке какты жана өз улутунун тил - маданият салтын сактап калды, бекемдеди.

Экинчиден, Жусуп Баласагын символдоштуруу, окшотуу, салыштыруу жана башка көркөм баяндоо методдору, ар түрдүү сөз колдонуу

¹ Тун Дифу. «Куттуу билимдин» баалуулугу жөнүндө кыскача баяндама. /Тирибуна журналы. -1999. -№3.12-б.

ыкмалары, дастандын музыкалуулугун жогорулатуучу түрдүү факторлор, уйгур дастан жазуучулугунда колдонуп келген көп түрдүү формада бейнелөө чеберчилигин пайдаланып, араб- фарс поэзияларына тиешелүү болгон тэжнис, иңат формалардан дагы устаттык менен пайдаланып ошол кездеги коомдун ар кайсы чөйрөлөргө болгон терең философиялык ойлорун бийик чеберчилик менен баяндап, бир доордун ыр өнөрүнүн үлгүсүн жаратып берди.

Үчүнчүдөн, Жусуп Баласагын орто кылымдагы уйгур коомунда мыйзам аркылуу мамлекетти башкарууну негиз кылып, укуктук идеясын ортого коюп, адилеттүүлүктү мыйзамдын негизи, жаза бул - мыйзамды иш жүзүнө ашыруу, элди көзөмөлдөөнүн, тартипке чакыруунун бирден-бир жолу деп эсептеген. Мындан сырткары ал адам укугуна көбүрөөк басым жасап, өзүнүн чыгармасында бул маселеге өзгөчө көңүл бөлүп караган.

Төртүнчүдөн, Жусуп Баласагын уйгур медицинасындагы төрт заттан турган билимине туура келген шартта адамдын ден-соолугу, денесиндеги кан, суюктук, былжырлуу суюктук, өт суюктугунан турган төрт элементтин бирдей деңгээлде болуусуна байланыштуу, адамдардын дене жана рухий айырмачылыгын нымдуу ысык, кургак ысык, нымдуу суук, кургак сууктан деп төрт түргө бөлүп караган. Бул айырмачылыктар төрт тадуга байланыштуу болуп жана кургак суук топурактын адам денесиндеги көрсөткүчү деп, ал эми ным ысык болсо абанын, кургак ысык болсо оттун, ным суук болсо суунун көрсөткүчү деп караган жана адамдардын денесиндеги айырмачылыгын төрт түскө бөлүп көрсөткөн.

Бешинчиден, Жусуп Баласагындын ою боюнча адамдардагы жакшы касиет бул - адеп-ахлактын ядросу. Өзүнүн жеке кызыкчылыгын көздөбөө, адамдарга жакшылык кылуу, бул инсандагы жакшы касиеттин негизги мазмуну деген ойду айткан.

Алтынчыдан, Жусуп Баласагын жаратылышты философиялык өңүттөн төрт нерсе¹ ядро деп эсептеген, материалисттик көз карашты алып

¹ Жусуп Хас Хажиб . / Куттуу Билим . /Которгон Тургунбай Кылычбек ./-Үрүмчү.,1992. -149-б. 1053 бейтте төрт нерсе тууралуу айтат. Жаралган бардык нерсени ушул төрт

чыгып дүйнөнүн жаралышы жана жашоодогу кубулуштарды төрт нерсе аркылуу түшүндүргөн. Муну менен бирге кишилердин физиологиялык жана рухий жактан өзгөрүүсүн төрт нерсе - төрт суюктук, төрт түрдүү зат, төрт мезгил жана адамдын жаш курагынын төрт мезгили аркылуу түшүндүргөн.

Ошентип, профессор Тун Дифу «Куттуу билим» боюнча изилдөөсүндө биз жогоруда токтолгон китептеги тил маданияты, көркөмдүк, коомдук медициналык, адеп-ахлактык, философиялык баалуулуктарды белгилөө менен, «Куттуу билимдеги» ушул баалуулуктардын бардыгы анын таасир күчүн сактап келе жатат деген туура жыйынтык чыгарган.

Теманын изилдениш тарыхы. Кытайда «Куттуу билим» дастаны жөнүндөгү изилдөө иштери 50-60-жылдарда башталган. Азыркыга дейре белгилүү болгон чыгармалар тизмесинен алып караганда атактуу профессор маркум Абдушүкүр Маимидиминдин 1956-жылы “Шиңжаң институту” журналына жарыяланган «Уйгур элинин XI кылымдагы 2 залкар аалымы» деген макаласы Кытайда бул жагынан жарыяланган эң алгачкы макала болуп эсептелет. «Куттуу билим» жөнүндөгү системалуу жана маанилүү эмгектер жыйырманчы кылымдын 80-жылдарынан кийин гана жогорку толкунга көтөрүлдү. «Куттуу билим» Кытайда азыркыга дейре аз сандуу улуттар адабиятын изилдөө тармагында биринчи даражада турат десек болот, себеби мындай кеңири масштабдуу изилдөө мүмкүнчүлүгү бөлөк эч кандай классик адабиятка берилбегендиги талашсыз.

1984-жылы Шинжаң (Чыгыш түркстан) уйгур автоном райондук Гуманитардык илимдер академиясынын “Улуттар адабияты” изилдөө иниституту атайын бөлүм уюштуруп, «Куттуу билим» дастанынын транскрипциялык формасы менен ыр түрүндөгү чечмелөөсүн иликтеп иштеп чыгып бастырышты. 1985-жылы «Куттуу билим» дастанынын Каир, Вена, Фергана нускаларынын факсимил нускасын бастырышты.

нерсе: от, суу, аба, топурак теңдеп турат. Эгерде булардын бирөөсү жок болсо теңдик бузулуп, оору пайда болот, - деп айткан.

1986-жылы Хау Гуаңжун, Жаң Хуңчау, Лю Бин өндүүлөр которгон «Куттуу билим» дастанынын кытай тилиндеги котормосу басылып чыкты. Шинжаң эл басмасы 1992-жылы ноябрь айында Тургунбай Кылычбек Норуз Үсеналы азыркы уйгур тилиндеги ыр түрүндөгү чечмелөөсүн кыргыз тилине которуп, «Кут даарытар илим» чыгармасын бастырды. Бул маанилүү эмгектердин жасалышы менен бул чыгарманын атагы жана илимий баалуулугу бир топ изилдөө ишинин жолго коюлушуна түрткү болду, аны менен айрым авторлор акыл күчүн атайы «Куттуу билим» дастанын изилдөөгө топтоп, илимий баалуулугу жогору болгон бир топ илимий макалаларды жана өзгөчө эмгектерди жаратышты.

«Куттуу билим» дастанын Кытайда изилдей баштаган 54(1956-2010.Г.Жамал) жылдан бери карай мамлекеттик жана автоном райондук болуп 7 жолу чоң көлөмдөгү илимий талкуу жыйындары уюштурулуп, өткөрүлдү. Мындай иштер азыр да кадыр - баркы жогору болгон бир топ жакшы макалалардын жарыялануусун камсыз кылды. Жарым кылым убакыттын ичинде, канча жүздөгөн илимий макала ар кайсы журналдарга басылды, Азиз Атавула Сартекин 2002-жылы түзгөн “Уйгурча басылган чыгармалар каталогу” аттуу китепте «Куттуу билим» дастанын изилдөөгө тиешелүү уйгур тилинде жазылган 400 гө жакын илимий макалалардын каталогу берилген. Шинжаң уйгур автоном районунун Гуманитардык илимдер академиясынын кызматкери Шу Шифандын статистикалык изилдөөсү боюнча Кытайда жарыяланган Кытай тилиндеги журналдарда 1979-жылдан 2008-жылга чейин 98 макала жарыяланган. Андан башка Юсупжан Али Ислани жазган «Кутадгу билик» жана мыйзам», Лаң Йиң жазган «Кутадгу билик» жана чыгыш батыш маданияты», Абдышүкүр Мамитиминдин жазган «Кутадгу билик» казынасы», Арслан Абдулла жазган «Кутадгу билик» стилистикасы», Райхан Кадыр жазган «Кутадгу билик» жана уйгур маданияты»¹ өңдөнгөн жана башка атайы изилдөө эмгектери жарыяланган.

¹ Аталган эмгектер диссертациянын «Адабияттар» бөлүмүндө берилди.

Кытайда «Куттуу билим» дастанын изилдөөнүн тарыхы кыска болсо да, барган сайын орто жаш жана жаш изилдөөчүлөр бул тармакка салым кошо баштады. Уламдан-улам тигил же бул темага арналган илимий изилдөө макалалары көбөйө баштады. Бул изилдөөгө Шинжаң жана ички өлкөлөрдөгү Кытай жана башка улуттардын таанылган адистери барган сайын “Билик таануу” илимий багытын уюштура баштады.

Теманын актуалдуулугу: Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» дастанынын изилдениш тарыхы Кытай «Куттуу билим» таануу чөйрөсүнүн өнүгүү баскычын көрсөтүп бере алат. Бир гана өкүнүчтүү жери Кытай аалымдары «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, белгилүү бир ийгиликтерди жараткан болсо да бүгүнкү күнгө чейин Кытайда «Куттуу билим» дастанын илимий жактан изилдөө тарыхы системага келтирилип дагы да жазыла элек. Аалымдардын «Куттуу билим» туурасындагы илимий көз караштарына баа бериле элек. Эл аралык илим чөйрөсүнө алардын пикирлери системалуу түрдө тааныштырылбай келет. Ал эми Кыргызстанда Кытай илимпоздорунун “Кут билим” жөнүндөгү изилдөөлөрүнүн бири да которулуп, жарыяланган эмес. Кытайдагы окумуштуулардын “Кут билим” анын автору Жусуп Баласагын тууралуу көз караштары менен кыргыз окумуштууларынын пикирлери салыштырылып, изилденбеген жана кыргыз окумуштууларынын “Кут билим” жөнүндөгү илимий эмгектери менен да Кытайда эч ким таанышпаган. (А.Нарынбаевдин уйгур тилиндеги макаласынан башкасы менен). Биз Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» дастанын изилдөө боюнча жарыяланган 396 макала, 15 атайын жазылган илимий эмгектерин чогулттук. Мунун ичинде чет эл жана Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» дастанынын изилдөө абалын тааныштыруу боюнча үч макала бар (уйгур тилинде эки, кытай тилинде бир). Мындай “Кыскача тааныштыруудан” толук маалымат алууга мүмкүн эмес. Себеби Кытай «Куттуу билим» дастанын изилдөө иштери канчалаган бороон чапкындарды баштан кечирип, жарым кылымдан көп убакытты өз ичине алган, балалык доордон орто жашка өтүп бышып жетилди. Айрыкча, 1984-

жылдан бүгүнкү күнгө чейинки жаралган ийгиликтер ага чейинки 30 жылдык ийгиликтерден дагы аша түштү. Кытай аалымдары бул чыгарма жөнүндө ошончо көп машакаттуу изилдөө натыйжаларын жарыялашкан болсо да, алардын дээрлик көбү Кытайдан башка мамлекеттеги адамдарга маалым эмес. Ошон үчүн, биз бир канча жылдан бери топтогон материалдарга таянып олтуруп, «Куттуу билим» дастанын Кытайда изилдениш абалы, илим чөйрөсүндө талаш-тартыш туудурган маселелер боюнча изилдөө жүргүзүү менен аларды Кыргызстандык илим чөйрөсүнө жеткирүү маселесин колго алдык жана ушунун өзү теманын актуалдуулугуна негиз берет деген пикирдебиз.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Биз бул диссертациялык ишибизде, Кытай аалымдарынын жарым кылымдан көбүрөөк убакыттын ичинде жарыкка чыккан илимий эмгектерин доорлор боюнча жана атайын бир темаларга бөлүп изилдөөгө алууга аракеттендик.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Кытайда илимий изилдөө иштери башталды. Бирок анын бир изилдөө тармагы болууга тиешелүү болгон «Куттуу билим» дастанын изилдөө иштерине көңүл бурулбай келди. Айрым бир Кытай интеллигенттери «Куттуу билим» дастанынан XX кылымдын башында эле кабардар болгон болсо да, алар “Кут Билимди” терең изилдөөгө албастан, негизинен аны окурманга тааныштыруу жана кеп кылуу менен гана чектелип калган. XX кылымдын жарымынан 1979-жылга чейин Кытайда «Куттуу билим» дастаны боюнча төрт макала гана жарыяланган¹. Бул мезгилдеги илимий изилдөөлөр чет эл аалымдарынын изилдөөлөрүнүн негизинде жазылып, Жусуп Баласагын жана анын чыгармасын тааныштырууну көздөгөн макалалар болгон.

Кытай компартиясынын кезектеги XI Борбордук комитетинин 3-жалпы жыйынынын таасири менен Кытайдагы «Куттуу билим» дастанын

¹ Абдышүкүр Мухаммедимин. Уйгур элинин XI кылымдагы эки улуу аалымы. - Үрүмчү, 1956; Гың шимин. Уйгур классик дастаны «Куттуу билим». - Үрүмчү, 1963; Мухамеджан Садык Эки уйгур аалымы жөнүндө. - Үрүмчү, 1956; Аблет Өмер. «Куттуу билим». дастаны тууралуу изилдөө. // Уйгур адабияты. - Үрүмчү., 1976. - №1.

изилдөө иштери жаңы баскычка көтөрүлдү. Бул мезгилдин өзгөчөлүгү аалымдар өз ой-пикирлерин эркин айта башташты. Изилдөөчүлөр негизинен эки түргө бөлүнгөн, биринчиси уйгур жазуучулары, мисалы, Аблет Өмер, Абдурахим Өткүр; экинчиси Абдышүкүр Мухаммадимин Гың Шимин сыяктуу «Куттуу билим» таануучулар эле. Абдышүкүр Мухаммадиминдин он беш беттен турган “Жусуп Баласагын Аль Фарабинин идеясынын мыкты мураскору”¹ аттуу макаласы Кытай окурмандарына Жусуп Баласагындын философиялык идеясын толук кандуу изилдеген, илимий салмагы зор макала болуп эсептелет. Айрыкча, 1984-жылы «Куттуу билимдин» (транскрипцияланган текст) азыркы уйгур тилиндеги чечмелениши басмадан чыккандан кийин Кытайда «Куттуу билим» дастанын изилдөө дагы күч алды. 1984-жылы (бир жыл ичинде) уйгур тилинде жазылган жыйырма беш илимий макала чыкты, 1992-жылдан кийин Кытайдагы «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө, чыгарманын мүнөзү, тили жана кайсы улутка таандык экендиги тууралуу маселелерге көңүл буруу бир аз басандай баштап, анын ордуна атайын бир проблемаларды коюп изилдөө максаты колго алынат. Мисалы, чыгарманын философиялык идеясы, маданият булагы, аскердик иштер, астрономия мыйзам идеясы жана башкалар. 1992-жылдан 2008-жылга чейин жарыкка чыккан монографиялык эмгектердин саны он бешке жетип, Кытай «Куттуу билим» таануу илими калыптанды. Биздин диссертациялык ишибиздин максаты Кытайдагы «Куттуу билим» дастанын изилдөөгө арналган илимий эмгектер менен Кыргызстандыктарды тааныштыруу, жана Кытайдагы атактуу билик таануучулардын ой-пикирин анализге алуу менен аларды объективдүү баалоо, алардын көз караштары менен чет элдик илимпоздордун пикирлерин салыштырып изилдөө бул - илимий иштин негизги максаты болду. Жогорудагы максатты ишке ашыруу үчүн изилдөөдө төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

Биринчиси, «Куттуу билим» дастанынын Эл аралык деңгээлде изилдөө ишине токтолуу менен алардагы талаш-тартыш пикирлерге анализ

¹ Абдышүкүр Мухаммедимин Жусуп Хас Хажиб Аль Фарабинин идеясынын мыкты мураскору, //Щинжаң университети илимий журналы. - 1981. -№1.

жасоо менен аларга карата жекече көз карашты илимий негизде билдирүү. **Экинчиси**, Кытайда «Куттуу билим» дастанын изилдөө этаптарына иликтөө жүргүзүү. Кытай «Куттуу билим» изилдөө иштери түрдүү себептер менен 1979-жылга чейин чектелип, өнүккөн эмес, 1979-жылдан т.а., Кытайда реформа жүргүзүлгөндөн кийин бул иштер алга жыла баштады, 1992-жылдан баштап, изилдөө уюмдары түзүлүп, илимий конференциялардын мөөнөттөрү белгиленип, сегиз жогорку окуу жайында «Куттуу билим» дастаны боюнча лекциялар окула баштады. Бул көрүнүш «Куттуу билим» дастанын таануу илиминин калыптанышына шарт түзүп берди. Диссертацияда дастанды изилдөө иштеринин жүрүшүн, абалын, деңгээлин ачуу милдети коюлду. **Үчүнчүсү**, Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» чыгармасы боюнча жазылган эмгектерине илимий анализ жүргүзүү. Профессор Нью Ружи “Караханидлер сулаласына таандык араб жазуусундагы байыркы уйгур тилиндеги документтер жана «Куттуу билим» дастанын таануу изилдөөсү”¹ аттуу макаласында белгилегендей, «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө философия, этикалык, ахлак, адабият, тил таануучулук, адамдардын жашоосу тууралуу илим, психология, мыйзам жана башка жааттагы изилдөөдө ийгиликтер жаралды. Ошондуктан бул багыттар боюнча Кытай аалымдарынын изилдөө натыйжаларына баа берүү мезгили келип жетти жана аны жыйынтыктоо мүмкүнчүлүгү бар деп эсептейбиз. **Төртүнчүсү**, Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» дастанындагы адабий маселелер боюнча көз караштарын иликтеп, алардын бул багыттагы илимий пикирлерин системалаштырып, тааныштыруу аларга карата өз ойлорубузду билдирүү милдети коюлду.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы: биринчиден, Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» жөнүндөгү илимий эмгектери биринчи жолу Кыргызстанда колго алынып, системалаштырылып, алар тууралуу биринчи

¹ Нью Ружи. Караханидлер сулаласына таандык арап жазуусундагы байыркы уйгур тилиндеги документтер жана «Куттуу билим» дастанын таануу изилдөөсү. Улук илими абиде «Кутадагу билик». //Илимий макалалар жыйнагы. (Уйгур тилинде). – Үрүмчү, 1999. – 912 б.

жолу илимий негизде пикир айтуу аракети болгондугу менен; **экинчиден**, бул илимий эмгекте Кытайдагы аалымдардын изилдөө ийгиликтери менен биринчи жолу чет элдик изилдөөчүлөрдүн алардын ичинде Кыргызстандык “Кут билим” таануучулардын көз караштары өз ара салыштырылуунун негизинде «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө чечилбей келген талаш-тартыштуу маселелерге карата концептуалдуу пикирлер айтылышы менен аныкталат. Бул илимий эмгек 54 жылдын ичинде Кытай «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө жаралган натыйжаларды доор өзгөчөлүгү менен бирге атайын караган, Кытай «Куттуу билим» изилдөөнүн өнүгүү тарыхын терең жана ар тараптуу түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн, кыргыз адабият таануу илиминдеги алгачкы иш болуп эсептелет.

Изилдөөнүн пратикалык мааниси Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын Кытай Эл республикасы жана Кыргызстандагы «Куттуу билим» боюнча изилдөө иштерин мындан ары да тереңдетип жүргүзүүгө, ЖОЖдордо Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанын окутууда жана Кыргыз адабиятынын тарыхын жазууда, ошондой эле дүйнөлүк “Кут билим” таануу илимине пайдаланууга болот.

Изилдөө объектиси: Эң негизги материал албетте, «Куттуу билим» дастанынын Кытайдагы 1956-жылдан азыркы күнгө чейинки жарыяланган илимий эмгектери. Ага кошумча чет элдик аалымдардын «Куттуу билим» жөнүндөгү илимий эмгектери. Бул жааттагы материалдарды негизинен Түркия жана СССР мезгилиндеги илимий изилдөөлөр жана Кыргызстан аалымдарынын илимий эмгектери түзөт. «Куттуу билим» дастанынын ар түрдүү тилдеги котормосу жана Карахан династиясына байланыштуу тарыхый булактар. Булар аркылуу аалымдардын илимий изилдөөсүнө баа берүү мүмкүн.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөндөгү методдор колдонулду: Салыштыруу методу. Салыштыруу методу изилдөө чөйрөсүн кеңейтүү, изилдөөнүн мазмунун тереңдетүүгө жардам берет. Иште Кытай аалымдарынын ар кайсы доор баскычындагы илимий изилдөөлөрү айрыкча,

уйгур, кытай аалымдарынын пикирлерин бир-бирине салыштыруу аркылуу Кытайда «Куттуу билимдин» изилдениш өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө аракет жасалды. Экинчи тараптан, Кытай аалымдарынын көз караштары менен чет эл аалымдарынын көз караштарын салыштыруунун натыйжасында Кытай «Куттуу билим» дастанын изилдөөдө орун алып келген кемчиликтерди аныктап, мындан кийинки изилдөө иштеринин дагы үнөмдүү жана так болушу көздөлдү.

Кабар жыйноо методу. Тема үчүн материал топтоо мезгилинде, Кытай «Куттуу билим» дастанын изилдеген авторлор менен жолугушуп, алар менен пикир алышууга аракети жүрдү. Натыйжада, Лю Биң, Жусупжан Ели Ислами, Рейхан Кадыр, Лаң Йиң, Чең Шөшин, Арслан Абдулла, Екбер Еметтерге жолугуп, алардын эмгектеринде жазылбаган, айтылбаган жаңы пикирлерин уктым. Айрыкча Жусупжан Али Ислами, Рейхан Кадыр жана Чең шөшиндер менен болгон көп жолку жолугушууда Кытайда «Куттуу билим» боюнча илимий талкуулардагы талаш-тартыштардын маңызын терең түшүндүрүүгө жардам берди.

Изилдөөдөгү тоскоолдуктар Кытай «Куттуу билим» дастанынын изилдөө тарыхын жазууда үч чоң тоскоолдукка туш болдум. Байыркы уйгур жазуу булактарынын көпчүлүгү Идукут уйгур хандыгы жөнүндө болуп, Карахан кагандыгы тууралуу бир канча эстелик сакталган. Алар бир-бирине окшобогондуктан изилдөөчүлөр көбүнчө өзүнүн сезимин аралаштырып, кээ бир маселелерде илимий жактан алсыз тыянактар чыгарышкандыктан алардын көз караштарына баа берүү кыйынга турду. Бул биринчи. Экинчиси, «Куттуу билим» дастаны илимий макалалардын, бир канчасы бир-бирине мазмуну жагына окшош болгондуктан, изилдөө объектине алууга болбоду. Мындай шартта кантип тандап алуу маселеси чыкты. Үчүнчүдөн, мен бул илимий изилдөөдө тил маселесине дуушар болдум. Себеби мектепте, ЖОЖдо кытай тилинде билим алгамын, уйгур тилиндеги материалдарды окуу жана кыргыз тилинде жазуу мен үчүн оңойго турган жок.

Иштин апробациясы: Диссертация К.Карасаев атындагы Бишкек Гуманитардык университетинин кыргыз адабияты кафедрасында даярдалган. Диссертациянын негизги жыйынтыктары Бишкек шаарында «Куттуу билим» дастаны жана “Диван лугат-ит Түрк ” боюнча өткөрүлгөн үч жолку эларалык илимий конференцияларга илимий доклад катары окулду¹. Тема боюнча диссертанттын 10 макаласы жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү жана көлөмү: Диссертациялык эмгек киришүү, үч негизги бөлүмдөн, корутунду, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 147. бет. Адабий булактардын тизмеси 148 булактан турат.

¹ 1.”Жусуп Баласагын жана анын идеяларынын азыркы учурдагы орду” аттуу эл аралык конференция. - 2005. -26-май./Эл аралык Ататүрк-Алатоо университетинде/.

2. Жусуп Баласагындын ой-пикирлери жана азыркы учур. - 2006. - 8-июнь. /Эл аралык Ататүрк Алатоо университетинде/.

3.”Кашкарлык Махмут жана Түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы» аттуу /Эл аралык конференция . -2007. -26-апрель. /Эл аралык Ататүрк-Алатоо университетинде/.

I-Бөлүм

«Куттуу билим» дастанын дүйнөлүк илимде жана Кытайда изилдөөнүн абалы

1.1 Эл аралык деңгээлде «Куттуу билимдин» изилдениши

Азыр ар кайсы элдерге таралган «Куттуу билимдин» кол жазмасы 3 түрдүү: Биринчиси Вена нускасы, экинчиси Каир нускасы, үчүнчүсү Фергана нускасы. Бул 3 түрдүү кол жазма илгери кийин болуп, XIX кылымдын башында, 1896-жылы жана 1914-жылы Австриянын Вена шаарында, Мисирдин Каир шаарында, Өзбекстандын Фергана шаарында табылгандыгы үчүн ошентип аталган. Вена нускасы - байыркы уйгур жазуусунда жазылган кол жазма, Каир нускасы - менен Фергана нускасы арабча жазылган кол жазма.

«Куттуу билим» Эл аралык илим тармагында биринчи жолу Франциялык чыгыш таануучу Амадей Жобердин 1823-жылы “Азия” журналына жарыяланган Вена нускасы боюнча «Куттуу билимдин» үлгүлөрүн жарыялашы жана ал боюнча көлөмдүү кабары аркылуу белгилүү болду. Мына ушул «Куттуу билим» жөнүндөгү алгачкы кабардан баштап азыркыга дейре азыраак кем эки кылым убакыт өттү. Ушул убакытта «Куттуу билим» боюнча жарыяланган эмгектердин толук тизмеси үчүн бир китепче керек. Төмөндө дүйнөлүк аалымдардын изилдөөсү жана алардагы орток багыттар жөнүндө токтолобуз. Оболу «Куттуу билим» дастанын которуу жана басып чыгаруу жагдайына көңүл буралы.

Амадей Жобертен кийин Венгрия, Россия, Түркия, Америка, Кыргызстан сыяктуу элдердин илимпоздору «Куттуу билимди» которуу, бастыруу жана тааныштырууда көптөгөн кызматтарды иштешти. Булардын ичинде В.В.Радлов баштаган Россия жана Советтер Союзунун аалымдары, Рашид Рахмиди Арат өкүлчүлүгүндөгү Түркия аалымдарынын көрсөткөн тырышчаактыгы өзгөчө мактоого татыктуу. 1870-жылы Венгрия аалымы А. Вамбери Вена нускасындагы 951 эки саптуу бейттин латын жазуусундагы

көчүрүлгөн нускасынын немисче котормосун жарыялаган. В.В.Радлов 1890-жылдан 1910-жыл аралыгындагы 20 жыл ичинде Вена нускасынын көчүрмөсүн, Каир нускасын «Куттуу билимдин» славян жазуусундагы нускасы жана немисче котормо нускасын биринин артынан бирин жарыялады. Өзбекстан аалымы Ахмед Заки Валидов 1913-жылы «Куттуу билимдин» бир мезгил жоголуп кеткен Фергана нускасын издеп тапкандан кийин, 1925-жылы бул кол жазманын бир бөлүгүн жарыялаган жана өзбек тилинде түшүндүрмө берген¹. 1971-жылы Ташкент шаарында Каюм Каримов деген бир өзбек аалымынын өзбекчеге которгон нускасы жарыяланган. Фергана нускасын негиз кылган бул котормонун тексти тек гана 73 бапты өз ичине алган. 1983-жылы Москвада “Илим” басмасы С.Н.С.Ивановдун орусча которгон нускасын баскан. 1986-жылы **А.Егеубаевдин** казак тилиндеги котормосу, 1988-жылы **Т.Козубековдун** кыргыз тилиндеги котормосу жарык көрдү. Мындан кийин Советтер Союзунда А.А.Валитова, Г.А.Абдрахманов сыяктуулардын кыскартып которгон жана өзгөртүп жазган нускалары басылган, Түркия аалымы Араттын салыштырган нускасы негиз кылынган. С.Н.Ивановдун котормо нускасы Советтер Союзунда азыркыга дейре чыккан эң жетик орусча котормо болуп эсептелинет. Түркия илим-билим басма тармактары 1942-жана 1943-жылдары илгери кийин болуп «Куттуу билимдин» 3 түрдүү көчүрмөсүнүн фото нускасын жарыялаган. Рашид Рахмиди Араттын 1947-жылы бастырган латын жазуусундагы нускалары Эл аралык илим тармагында баарынан өтө жактырылды, Ал ошондон бери Эларалык илим тармагынын «Куттуу билимди» изилдөө үчүн эң негизги материалы болуп калды. 1983-жылы Роберт Данков англис тилинде которгон «Куттуу билим» да Американын Чикаго шаарында жарыкка чыкты. Эми дастан которулуп, басылып чыккандан кийин ал тууралуу илим чөйрөсүндө кандай сөз болду, окумуштуулар «Куттуу билимди» кандайча баалашты, ушул маселеге токтололу.

¹“Мариф” журналы. - Ташкент, 1925. -№ 2. -68-74-б.

1825-жылы, Франция аалымы Амодей Жобер (1779-1847) Вена нускасы негизинде «Азия» журналынын 1825-жылы 6-тому 31-санында¹ «Куттуу билим» дастаны жөнүндөгү илимий докладдын жарыялаган. Бул докладдын «Куттуу билим» дастанынын изилденүү абалын тааныштырып, «Куттуу билим» илимий чыгарма катарында алгачкы жолу дүйнөгө тааныштырылган. Амодей Жобертин «Куттуу билим» дастанынын мүнөзү тууралуу айтылган пикирлерине дүйнөнүн илимий чөйрөсүндө башкача көз караштар да болуп келди. Анын «Куттуу билим» дастаны жөнүндөгү чечиминде туура эмес жерлери абдан көп². Ошентсе да, Жоуберт «Куттуу билим» дастаны жөнүндө алгачкы илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн аалым катарында илимге кошкон салымы абдан чоң болуп, анын изилдөөлөрү башка түркологдордун «Куттуу билимге» көңүлүн бөлө баштаганы менен баалуу.

1870-жылы Венгрия аалымы А.Вамбери (1831-1913) Вена нускасына негизденип, дастандын 915 кур бейтинин латынча факсимели жана немис тилиндеги котормосун жарыялаган. Бул «Куттуу билим» дастанынын мазмуну алгачкы жолу толук жарыяланган үлгү болуп эсептелинет. Ушул учурда А.Вамбери дагы “Уйгур эстеликтери жана «Куттуу билим»” аттуу темада бир канча байыркы уйгур жазуусундагы документтерди жарыялап, тил таануу жактан «Куттуу билим» дастанын изилдеди. А.Вамбери изилдөө иштеринде «Куттуу билимдин» мазмунун терең баяндап бере албаса да, ал бул дастанды тааныштыруу, үйрөнүүдө активдүү роль ойноду.

Туркия аалымдары которуу жана басмадан чыгаруу жаатта баалуу салымдарды кошкондой эле, Россия жана Советтер Союзунун аалымдары да дастанды изилдөө жана ага баа берүү жаатында өз эмгектерин көрсөтүштү.

1890-жылдан 2008-жылга чейин 100 жылдан ашык убакыт ичинде Россия жана Советтер Союзунун курамындагы «Куттуу билим» дастаны тууралуу изилдөө иштерин токтотпой келди. «Куттуу билим» дастанын

¹ Закирбек. Эралиев. Жусуп Баласагын. -Бишкек, 2000. -35 б.

² Жоберт. А. Байыркы уйгур түрк документтердин чечими. // Азия журналы, -1825. №6 -39-52-б; -78-95-б.

изилдөө менен таанылган В.В.Радлов, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, Э.Р.Тенишев, А.Н.Кононов, А.А.Валитова, Э.Н.Нажип, И.В.Стеблева, В.У.Махнуров, К.Каримов, К.Артыкбаев, З.Эралиев, А.Нарынбаев өндүү окумуштуулардын тобу түзүлдү. Булардан бөлөк дагы Мухаммад Нуриза, Масуди, Мурат Хамраев, Хожо Ахмет, Сайду Вакасов, Салих Муталипов, Самут Моллаев сыяктуу окумуштуулар «Куттуу билим» боюнча энциклопедияларга, колдонмолорго, китептерге көптөгөн макалалар жазышты, жарыялашты.

Бул аалымдардын ичинде В.В.Радлов 1890-1910-жылга чейин, 22 жыл ичинде, «Куттуу билим» дастанынын Вена нускасы жана анын кошумчасы, Каир нускасы, славян жазуудагы нускасы жана немис тилиндеги толук котормосун басмадан чыгарды. В.В.Радлов «Куттуу билим» дастанын которуу, басмадан чыгаруу жана терең изилдөөгө салымын кошуп, илимде маанилүү бир тарыхый баскычты жараткан.

20-кылымда Советтер Союзундагы аалымдардан Зеки Валиди 1915-жылы “Фергана өрөөнүнөн табылган чыгыш кол жазмасы” деген кабар макаласын жарыялады. Фатирет 1925-жылы “Окуу агартуу жана окутуучу” журналына «Куттуу билимдин» Наманган нускасы боюнча макаласын жарыялады жана 1928-жылы “Өзбек адабияты үлгүлөрү” аттуу эмгегинде Жусуп Баласагынды тааныштырып өттү. 1929-жылы С.Е.Малов “«Куттуу билимдин» үч кол жазма нускасы” деген эмгегин, 1948-жылы «Куттуу билим» факсимилесин жарыялады. 1938-жылы А.А.Валитова «Куттуу билим» дастанынын чыгармачылык темасы жөнүндө”, 1943-жылы “Караханиддер мамлекетинин таптык мааниси жөнүндө”, 1951-жылы “Жусуп Баласагын жана анын дастаны «Куттуу билим» жөнүндө”, 1958-жылы “«Куттуу билим» дастанындагы фольклорчулук”, 1976-жылы “Уйгур элинин улуу мурасы” өндүү макалаларын жарыялады. А. А. Валитова «Куттуу билим» таанууда биринчилерден болуп тарых таануу багытына жол ачты. 1941-жылы К.Жуковский “Улуу искусство” деген эмгегин жарыялады. 1944-жылы Е.Э.Бертельс «Куттуу билим» жана анын мааниси” деген макаласын

уйгур тилинде “Чыгыш акыйкаты” журналынын 3-4-сандарына жарыялады. 1954-жылы О. Прицак “Караханиддер жөнүндө” деген китебин бастырды. 1959-жылы “Өзбек адабият тарыхы” 1-томунда Жусуп Баласагын бөтөнчө тааныштырылды. И.В.Бурулмина 1963-жылы “«Куттуу билим» бакыт илими” деген макаласын жарыялады. 1970-жылы А.И. Кононовдун “Жусуп Баласагын жана анын дастаны «Куттуу билим»жөнүндө” деген макаласы жарык көрдү. 1970-жылы С.Г. Кляшторный “«Куттуу билим» доору” деген макаласын жарыялады. 1972-жылы Дилачар “«Куттуу билим» изилдөөсү” деген китебин жарыкка чыгарды. 1972-жылы Э.Н. Нажибдин «Куттуу билимдин» Наманган жана Каир нускасындагы салыштырма анализи теңделмеси” деген илимий макаласы Ломоносов атындагы илимий сыйлыктын жыйынында окулган. 1979-жылы У.Махалов «Дивани лугат - ит түрк» жана «Куттуу билимдеги» адам аттары деген макаласын жарыялады. 1979-жылы Э. Р. Тенишев “Байыркы жана орто кылым түркий жазуусундагы эстеликтер” деген макаласын жарыялады. 1981-жылы Ө.Караев “Кут билимдеги термин жана наамдар жөнүндө” деген макаласын, 1986-жылы “Жусуп Баласагын жана анын доору” деген макаласын жарыялады. Капсоголу «Куттуу билим» жана анын тарыхый маданиятыбыздагы орду” деген макаласын жарыялады. 1981-жылы И.Султанов «Куттуу билим» чыгармасындагы арабча фарсча сөздөр” деген макаласын, 1983-жылы С.И.С.Иванов “Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» аттуу чыгармасы жөнүндө” деген кириш сөз макаласын жарыялады. 1983-жылы Мухаммад Ахунов “Кыскача уйгур адабият тарыхынын” “Жусуп Хас Хажиб” деген темадагы макалаларын жарыялады.

Кыргызстандын гуманитардык илиминде алгачкылардан болуп, Жусуп Баласагын бабабыз жашаган доор, анын кереметтүү дастаны, «Куттуу билим» тууралуу өзүнүн алгачкы салмактуу пикирин билдирген окумуштуу академик А.Алтымышбаев болгон, - дейт кыргыз окумуштуусу З.Эралиев¹. З.Эралиевдин пикири боюнча академик А.Алтымышбаев өзүнүн “Очерк

¹Эралиев З.Жусуп Баласагын. –Б.: - 2000. – 30-б.

истории развития общественно-политической и философской мысли в революционной Киргизии” (Фрунзе, Илим, 1985) деген эмгегинде “Жусуп Баласагындын көз карашы”, айрым анын байкоолору тууралуу туура эмес жазылган эмгектерди сындап, айрым илимий жактан туура эмес бүтүмдөргө бөгөт койгон”¹. 1985-жылы Азиз Нарынбаев, А.Касымовдор да “Бабаларыбыздан калган мурас «Куттуу билимдин» жаңы басылмасы” деген макаласын жарыялашты. кылымга келгенде, кыргыз аалымдарынын бул жөнүндөгү изилдөөлөрүндө чоң адымдоо болду. Алсак, З.Эралиевдин «Жусуп Баласагын» (Б.2000), Т.Назгүлдүн «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг»дастаны» (Б.2006), А.Садыковдун «Кутадгу билиг» - «Куттуу билим» - рухий дөөлөт» (Б.2007), А.Абдыразаковдун «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны»(Б.2009)ж.б эмгектер жарыяланып, аларда «Куттуу билим» чыгармасы жөнүндө кеңири сөз кылынган.

Кыргыз тили илиминде, адегенде Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны тилдик жактан изилдөөгө алынган. Буга 1965 - жылы Ү.Асаналиев менен К.Ашыралиевдин “«Кутадгу билик» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү” аттуу жарыяланган эмгеги далил. Ал эми кыргыз адабият таануу илиминде Жусуп Баласагын жана анын «Куттуу билим»дастаны жөнүндө, тактап айтканда, дастандын тилин бугракан тили, кыргыз тили менен бир тил деген маселе туралуу алгачкылардан болуп олуттуу сөз козгогон К.Артыкбаев болду². Ошол мезгилде «Кыргыз маданияты» газетасында жарыяланган макалалардан эки башка карама – каршы ойлордун айтылгандыгын байкоого болот. Атап айтканда, окумуштуу К.Артыкбаевдин көз караштарын жактаган бир топтогу авторлор: тарыхчы Ө.Караев, жазуучу Т.Сыдыкбеков, адабиятчы Ж.Таштемиров, тарыхчы З.Белекова; ал эми экинчи, ага карама-каршы топко: тилчи Э.Абдулдаев, философ Б.Аманалиев,

¹ Эралиев З. Жусуп Баласагын. Китепте: Жусуп Баласагын тууралуу баян. – Б.: -2004. -266 б.

² Турдубаева Назгүл. Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик» дастаны. - Б.: - 2006. - 13-б.

Т.Назаралиев сыяктуу окумуштуулардын пикирлери кирет. Кыргыз окумуштуулардын пикирине карасак, алар кыргыз тили эң таза, жатык тил, учкул сөздүү тил болгондуктан, карахандыктардын тили кыргыз тили менен бир тил деп карашкан¹.

Жогорудагы илимий эмгектер «Куттуу билимге» текстологиялык изилдөө жүргүзүүгө, «Куттуу билимдин» мүнөзү, тили жана формасы жөнүндө пикир алмашууга, «Куттуу билимдин» мүнөзү жана формасы жөнүндө таанууну илгерилетүүдө, «Куттуу билимдин» жаралган тарыхый жагдайы жана андагы фольклордук салтты аныктоодо, «Куттуу билим» боюнча тил таануу, адабият таануу, тарыхый изилдөө иштеринин башталышына, «Куттуу билимдин» маданият тарыхындагы ордун тактоо маселесинде алгачкы, бирок өтө маанилүү кадамдар болду.

«Куттуу билимди» изилдөөдө жана ага баа берүү жагынан Россия, Орто Азия өлкөлөрүндөгү аалымдар баалуу салымдарын кошту. Россия жана Советтер Союзунун окумуштуулары «Куттуу билимдин» тарыхый жана илимий баалуулугуна өтө жогору баа берген. В.В.Радлов «Куттуу билимдин» басылышына арнап жазган “Байыркы уйгур маселеси жөнүндө”² деген кириш сөзүндө «Куттуу билимдин» Караханиддер сулуласынын ислам дининен кийинки маданият тарыхы жана идея тарыхын изилдөөдөгү маанилүү маанисин баяндаган. А.Н.Кононов 1983-жылы жарыялаган илимий макаласында мындай деп жазган: “«Куттуу билим» ахлакты түшүндүрө турган акылмандуу сөздөр жыйнагы. «Куттуу билим» байыркы, эң байыркы бирден-бир түрк тили менен жазылган топтом. Бул дастан инсандардын асыл ойлору топтолгон энциклопедия”³ «Куттуу билимди» биринчилерден болуп орусчага которгон С.Н.Иванов “«Куттуу билим» түркий тилинде жазылган орто кылымдагы сан-санаксыз дүйнөлүк адабий чыгармалар ичиндеги мактоого татып турган эң мыкты ыр түрүндөгү чыгарма” деп баа берген. В.В.Бартольд “Борбордук түрк тарыхы тууралуу 12 лекция” деген эмгегинде,

¹ Эралиев З. Жусуп Баласагын. -Б., 2000. -19–б.

² Чет эл аалымдары «Куттуу билим» жөнүндө. - Үрүмчү, 1991. -296-б.

³ Жогорку китеп, 307-бетке караңыз

«Куттуу билим» түркий тил адабиятында “Кашкар” доорун ачты” деп баа берген жана да “Ошол доордо түрк маданияты менен Кытай маданиятынын илгерки тыгыз байланышынын таасири али да бар эле, Караханиддер уйгурлар аркылуу Кытай маданиятынын таасири ичинде жашады” деп караган.¹ Өзгөчө айтууга арзый турган жери, 1984-жылы Кытайда «Куттуу билимдин» уйгурча ыр түрүндөгү чечмелөөсү басылгандан кийин, Советтер Союзундагы Казакстан жана Кыргызстан окумуштуусу, философия илимдеринин доктору А.Нарынбаев, окумуштуу А.Касымовдор «Куттуу билимдин» жаңыдан басылып чыккандыгын куттуктап, Шинжаң гуманитардык илимдер академиясы улуттар адабияты институтуна кат жөнөткөндөн башка Казакстандын “Коммунизм туусу” гезитине «Бабаларыбыздан калган мурас “Куттуу билимдин” жаңы басылышы» деген темада атайы макала жарыялашкан. Алар макаласында «Куттуу билим» уйгурлар тарыхындагы Караханиддер сулаласынын эң өнүккөн доорунда дүйнөгө келген. Кийинкилердин уйгурлардын тарыхы жана тилин жазма документ аркылуу түшүнүшү үчүн калтырган баа жеткис мурас деп көрсөткөн. Алар дагы Орто кылымда жашаган Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны аркылуу Орто Азия, Казакстан жана Шинжаңдагы ар кайсы улуттардын социалдык турмушу, философиясы, ахлак идеясынын өөрчүшүнө көңүл кош караганга болбой тургандыгын белгилешти. «Куттуу билимдин» таасири негизинде уйгурлардын атактуу философтору ишенимге тиешелүү ар түрдүү чыгармаларды жазды деп баса белгилеген².

В.В.Радловдун окуучусу жана илим мураскору С.Е.Малов айрымдардын «Куттуу билимдин» кириш сөзүн Жусуп Баласагын жазган эмес, ал башкалардын чыгармасы, же болбосо аны автор башка чыгармасы үчүн жазган деген көз караштарына байланыштуу өзүнүн “Байыркы түркий тилиндеги документтер” деген макаласында “Мейли, грамматика, форма жагын же болбосо синтаксис жагын же лексика жагынан болсун, бардыгы

¹ Жогорку китеп, 26-бетке караңыз .

² Нарынбаев А., А Касымовдор «Бувилимиздин калган мурас -- «Куттуу билим» йеңи неширять», //Коммунизм тууги.- 1985. -6-7-июнь

менин оюма зыян келтирбеди, мен ал башталышты бүтүн чыгарманы аяктаган Жусуп жазган деп караймын”,¹ - деп көрсөткөн.

«Куттуу билим» кандай чыгарма деген маселе жөнүндө ар кайсы элдердин окумуштуулары изилдөөлөрүнүн натыйжасында өз көз караштарын айтышкан, ал тургай алардын көз караштары айрым учурларда карама-каршы да болгон. Мисалы, Түркия аалымдарынын ичинен «Куттуу билим» чыгармасын изилдөөдө атагы чыккан Рашид Арат өзү которгон «Куттуу билим» чыгармасынын 1-томунун кириш сөзүндө мындай деп жазды: “«Куттуу билим» окуяларды баяндаган тарыхый чыгарма эмес, же район, шаарларды сүрөттөй турган географиялык чыгарма эмес, ошондой эле дин адамдардын аракеттерин чогулта турган атайы жыйнак дагы эмес, белгилүү бир философун көз караштарын негиз кылган философиялык чыгарма, же болбосо белгилүү акылман сөздөрү аркылуу кишиге насыят кыла турган чыгарма да эмес. Жусуп Хас Хажип башкалардын айткандарындай, бийликтегилерге кошомат кылуу үчүн болбогон окшотуулар аркылуу курулай насыкат кыла тургандардан эмес, балким кишилик турмуштун маанисин анализ кыла турган кишилердин коом жана мамлекеттеги милдетин көрсөтүп бере турган, кең маанидеги философиялык чыгарманы жазып чыккан философ жана аалым, «Куттуу билим» дастаны сюжетинен баштап, адаттан тышкары өзгөчө бир чыгарма”². Түркиялык профессор Махсуди «Куттуу билим» түркий тилинде сүйлөшө турган ар улут элинин “көп кылымдардан бери карай ахлак жана мыйзамдык көз караштарынын жыйынтыгы”, “Мамлекет аппараты, саясий мыйзам, коомдук ахлак туурасындагы изденүү” деп караган³. Германиянын окумуштуусу Отту Ольберт «Куттуу билим» араб философу Ибн Сина жана байыркы грек философу Аристотель идеясынын таасири менен жазылган философиялык чыгарма” деп караган⁴. Түркия аалымы Копрулу бул көз карашка кошулган.

¹ Малов С.Е, СССР, ОТД, гуманитарных наук. - 1929.- №:9.

² Рашид Арат которгон . “Куттуу билим” чыгармасынын 1-томунун кириш сөзүндө. Түркия, Истанбул. -1947.

³ Китепте: Ли Чи. “Куттуу билимдин” Эл аралык изилдөө абалы. -Кашкар, 1988. -5-б

⁴ Жогорку макаланын 7-бетине караңыз.

Ал “«Куттуу билимдин» идеясына Ибн Синанын таасири өтө терең болгон” деген. Бирок Россия жана Советтер Союзунун айрым аалымдары, мисалы В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Б.Тухлиев өндүүлөр болсо ” «Куттуу билим» адабий чыгарма деп карашкан. Биздин пикирибизде “Куттуу билим” адам турмушунун, жашоосунун ар кандай жагдайларын көркөм чагылдырган терең философиялуу адабий чыгарма. Жусуп Баласагын бул чыгармасында адеп-ахлактык, саясий-закондук ж.б. маселелерди андагы төрт каармандын иш аракети, жашоо нормалары аркылуу сүрөттөөгө жетишкен. Ошондуктан “Куттуу Билимди” адабий мурас катары окуп-үйрөнүү туура болот деген пикирдебиз.

«Куттуу билимдин» көркөм стилдик ыкмасы жөнүндө да дүйнөлүк аалымдар ар кандай пикирлерин айтышкан. Мисалы, Советтер Союзундагы аалымдардын көз караштарында ал Месневи формада, Аруз вазинде кыскартылган мутакарип бехридан турган ыр формасы менен жазылган, ар бир абзац ыр кош сап уйкаштуу жарым сүйлөм ырдан түзүлгөн. Мындай ыр араб, фарс, тажик, жана түркий тилинде сүйлөшө турган улуттардын адабиятында “Бейт” деп аталат. Мындай көз караштагы аалымдардын арасынан С.Иванов «Куттуу билимдин» асили текстиндеги экиликтердин куралмасы менен “Месневи” формасы ортосунда принциптүү айырма жок” деп карады¹.

Башка аалымдар да «Куттуу билимдин» фонетикалык жагындагы бул өзгөчөлүктөрдү көрсөткөн: “Ырдын баш добушунда, сөз менен сөз, сүйлөм менен сүйлөм арасында үндөштүк бар: Ритм жана бардык үндөштүк сөздөр уйкаштыкка толук түшүрүлгөн; Ыр сүйлөмдөрдүн басымы өтө кынтыксыз, ошондуктан ырдын сүйлөмдөрү аябай ыкчам, жагымдуу болгон жана акылман сөз түсүн алган” деп караган². Советтер Союзунун аалымдары өздөрүнүн изилдөө эмгектеринде «Куттуу билимдин» көркөм иштелиши

¹ “О благодатном знание” Юсуфа Баласагунского кн: Юсуфа Баласагунского «благодатном знание». - М., 1983.

² Ли Чи. “Куттуу билимдин” эларалык изилдөө абалы. /Тарыхый мурас – «Кутадгу билик» жөнүндө баян: Илимий макалалар жыйнагы.– Кашкар, 1988. – 4-т. –379–б.

боюнча да пикирлерин билдиришкен. Мисалы, А.А.Валитова “бул ыр түрүндөгү эки саптуу ырдын насаат сөз формасы болуш өзгөчөлүгүн туюндурган” деп караган. В.В.Бартольд: “Бул улук чыгармада батыштын жана араб менен фарс адабиятынын таасири болсо да, бирок ошол замандагы Караханиддер солаласы - Кашкардын бийлигинин идеясы менен байланыштуу болгон махалалык традиция орчундуу орунда турат. «Куттуу билимдеги» көркөмдүк образдын, ошол заман, ошол мекендеги жана Орто Азиядагы улуттардын ооз эки ырдоо салтындагы образдар менен окшоп кете тургандыгы анын бул жааттагы эң көрүнөрлүк белгиси” деп көрсөткөн. А.Н.Кононов: «Куттуу билимдин» автору ошол доордогу адамдардын Чыныгы турмушун окшотуу аркылуу чагылдырган. Ал каармандардын образдарын түзүүдө алдыңкы шарт кылып, элдин акыл таразасын жана ооз эки ыр чыгармачылыгын, макал-тамсилдерди кең түрдө пайдалануу аркылуу өзүнүн насыйкат кылуу максатына жеткен, ошондуктан автор иргеп жараткан «Куттуу билим» “Күнтууду”, “Айтолду”, “Өгдүлмүш”, “Одгүрмүшдөн” турган 4 каармандардын ар бири бир түрдүү анык касиетке ээ адам сыпатында майданга келген” деп караган. А.Нарынбаев жана А.Касымовдор: “Мазмун менен форма жагынан айтканда, «Куттуу билим» коомдук саясий чара менен драма мүнөздөгү окуялар жана каармандардын касиети, тамсил менен философиялык идеяны чеберчилик менен жууруп, аларга терең маани берип, өтө сонун көркөм ийгиликке жетишкен” деп караган. Кээ бир элдердин аалымдары «Куттуу билимдин» көркөм ыкмасын изилдөөдө Советтер Союзундагы аалымдардын айрым көз караштарына окшош болбогон пикирлерди айтышкан. Мисалы, «Куттуу билимдин» уйкаштыгын изилген Дания аалымы Томис өзүнүн замандашы, орус аалымы В.В.Радловдун бул дастандын уйкаштыгын кайра иштеп чыккандыгын туура эмес деп караган. Совет аалымы «Куттуу билимдин» эки түрдүү кириш сөзүн да Жусуп Баласагын жазган деп караган. Түркия аалымы Арат болсо бул эки кириш сөз менен тексттин сөзү жана ыкмасы изилденгенден кийин, ыр түрүнө алгы сөз берилип айрым аталмалар жана

сөздөрдү эсепке албаганда, жалпы жонунан караганда «Куттуу билимдин» тексттине өтө жакын, бирок кара сөз менен жазылган кириш сөзү тил жана касиети жагынан караганда, кийинчерээк пайда болгон» деп караган. Ал жогорку эки баш сөздү чыгарманын автору жазгандыгын жокко чыгарбаган болсо да, бирок күмөндүү экендигин ортого койгон.

«Куттуу билимдин» дүйнөлүк изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун туудурган маселенин дагы бири - чыгарманын тили. Дүйнөдөгү ар кайсы элдер, аалымдар «Куттуу билимди» изилдөөдө анын кайсы тилде жазылгандыгы жөнүндө көптөн бери талашышып, азыркыга дейре бир пикирге келе алышпады. Бул багытта бүгүнкү күндө чыгарманын тили: байыркы уйгур тили, араб тили, бугракан тил (Карахандыктардын тили-Г.Ж), чыгыш түрк тили, карлук тили, аралашма тил деген алты түрдүү көз караш бар.

Кадимки уйгур тили деп карай тургандар «Куттуу билимди» эң мурда изилдеген Россиялык В.В.Радлов өкүлчүлүгүндөгү бир бөлүк аалымдар. Ал өзүнүн “Кадимки уйгурлар маселеси жөнүндө” деген макаласында Жусуп Хас Хажиб дастанынын тилин уйгур тили деп алгачкылардан болуп көрсөткөн.

Бирок Академик В.В.Радлов бул пикирин уйгур тамгасында жазылган Веналык нусканы окуп, изилдеп жүргөн алгачкы жылдары айткан экен. Кийин ал бул көз карашынан баш тарткан. Анткени ал кийин араб тамгасы менен жазылган Каирдеги кол жазманы окуйт. 1910-жылы дастандын экинчи бөлүгүнүн аягына жазган “акыркы сөзүндө” өзүнүн мурдагы көз карашынын туура эместигин моюнга алгандыгы тууралуу пикирди кыргыз окумуштуу профессор К.Артыкбаевдин эмгегинен жолуктурабыз. Анда мындай делет: «Куттуу билимдин» тили тууралуу 1897-жылы жана 1900-жылы айтылган менин пикирлеримдин өзгөрүшүнө таң калуунун кереги жок. 1891-жылы мен Вамберинин көз карашы менен толук макул болуп, «Куттуу билим» байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем, бирок «Куттуу билимде» “уйгур” деген сөз бир да жолу кездешпейт. Менин «Куттуу билим» уйгур тилинде эмес деген пикирге

келишиме да бир нерсе – уйгурлардын маданияты өнүккөн эл экенин айтып жана бул болсо, автордун өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп олтурат”¹- деген В.В.Радлов.Өз пикирин тактап, В.В.Радлов: “Эмгек Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречиесинде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган”² деген жыйынтык чыгарган³.

В.В.Радловдун кийинки С.Е.Малов “«Куттуу билимдин» үч түрдүү кол жазма нускасы” деген макаласында үч түрдүү кол жазма нускасын салыштырганда араб тили алиппеси менен көчүрүлгөн каир нускасы менен фергана нускасы жакын экендигин айткан. “Байыркы уйгур жазуусу менен көчүрүлгөн нускасы Вена нускасы менен бөлөк эки кол жазма нускасында чоң айрыма бар. Тек гана байыркы уйгур жазуусундагы кол жазма нускасы гана баалуу чыгарма боло алды” деп караган. Бул аалым “Орто Азия жана Борбордук Азия тил адабият тарыхындагы Алишер Навои” жана “Байыркы түркий тилиндеги документтер” деген эки эмгегинде «Куттуу билимдин» тили - байыркы уйгур тили деп көрсөткөн. Н.А.Баскаков, Э.Р.Тенишевдер «Куттуу билимдин» тили Караханийлердин байыркы уйгур тилинде жазылгандыгын анык көрсөтпөгөн болсо да, бирок, анын тилин байыркы уйгур тили жана Караханийлердин тили деп караган. Түркия аалымы Арат уйгур тили деп караган. Ал өзү которгон «Куттуу билимдин» баш сөзүндө, «Куттуу билимдин» тили араб тили деген көз караштарга карата, Караханиддер солаласы ислам динин мамлекет дини кылгандан кийин араб тили менен байыркы уйгур тилин бирге колдонгон. Ал тургай Хасан Буграхан доорунда да жаркендин ар түрдүү кат алакалары ушул эки тил жазуусунда жазылчу жана байыркы уйгур жазуусунда кол коюлчу, ошону менен бир мезгилде Орто Азия, Алтын Ордо хандыгы жана Иран сыяктуу мамлекеттерде XVI кылымдарга дейре байыркы уйгур жазуусун колдонуп

¹ Китепте: Жусуп Баласагын тууралуу баян. - Б., 2004. – 65-б.

² Китепте: Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкаринин мурастары. – Б., 1999. – 106-109-б.

³ Жогорку китепте. – 106-109-б.

келген деп көрсөткөн. Ушул абалга негизделип Хасан Бураханга тартуулаган «Куттуу билим» байыркы уйгур жазуусунда жазылган деп караган. Совет аалымы А.А.Валитова “Караханиддер мамлекетиндеги таптык” деген чыгармасында, «Куттуу билимдин» тили Караханиддер тили деген. А.А.Бартольд Жусуптун дастанда колдонгон тили уйгур тили эмес, балким чыгыш түрк диалект деп караган. Бирок А.Н.Кононов анын көз карашына кошулбаган, ал орусча «Куттуу билимге» арналган бир макаласынын акырында чыгыш түрк диалект узак өнүгүү тарыхына ээ, байыркы уйгур адабиятынын сүрөттөө тилин өз ичине алган” деп көрсөткөн¹.

«Куттуу билим» аралаш тил менен жазылган деп карагандардын бири совет аалымы С.Н.Иванов. Ал «Куттуу билим» карлук тили менен байыркы уйгур тилинен түзүлгөн аралаш адабий тил менен жазылган көркөм чыгарма деп караган². Дагы бир совет аалымы А.Прагова анын тили карлук тили менен кыпчак тилинин аралашмасы деп каралган³. Түркия аалымы Дилачар «Куттуу билим» караханиддер тили, тактап айтканда түркий тилде жазылган чыгарма деп караган. Ал караханиддер тили түрк тилинин чыгыш түрк тилине кирет жана ал Орхон Эне-Сай тили байыркы уйгур тилин өз ичине алат деп изилдеген. совет аалымы А.М.Щербак 1961-жылы Москва-Ленинградда басылган “Түркий тилдеги чыгармалардын грамматикасы жөнүндө кыскача баян” деген китебинде, «Куттуу билим» карлук тилинде жазылган деген.

Жогорудагы пикирлер бүгүнкү күнгө чейин «Куттуу билимдин» тили боюнча окумуштуулардын бир пикирге келише электигинен кабарлайт. Ошондой болсо да биз Кыргызстанга келип, кыргыз окумуштуулары К.Артыкбаев, З.Эралиев, А.Абдразаков, Н.Турдубаева ж.б. пикирлери менен кеңири таанышкандан кийин «Куттуу билимдин» тили бир гана уйгур тили деп белгилеген окумуштуулардын пикиринде жаңылыштык бар экендигине

¹ Ли Чи. «Кутадгу биликтин» эларалык изилдөө абалы. //Тарыхый мурас – «Кутадгу билик» жөнүндө баян: /Илимий макалалар жыйнагы. (Уйгур тилинде). – Кашкар, 1988. – 4-т. –377–б.

² Жогорку китеп, 337-б

³ Жогорку китеп, 341-б

макул болдук. Өзгөчө К.Артыкбаев бул маселеге олуттуу маани берип изилдеген экен. Ал В.В.Радловдун жогорудагы пикиринде Чиндык бар деп айтып, “Жусуп өзү дастанын уйгурча эмес, түрк сөзү менен жаздым деп кириш сөзүндө бекеринен эскертпегенин” эске салат.

“Эң башкысы – автор өзү атайын эскерткендей, дастандын түрк сөздөр менен жазылган нускасынын болгондугу. Муну биз ошол кезде Баласагында жашаган түрк урууларынын тилинде жазылган деп эч бир күмөн санабастан кабыл алганыбыз туура болмок” дейт К.Артыкбаев. Биз да бул көз караштын негизи бар деген пикирдебиз жана “Кутадгу билиг” дастаны кайсы тилде экендигине карабастан түрк элдеринин орток мурасы деп эсептейбиз.

Орток адабий мурастар маселеси да талаштарды козгоп жаткан маселердин бири. Өзбек СССРинин тарыхынын биринчи томунун биринчи китебиндеги «XI-XIIкылымдардагы Караханиддер кезиндеги Мавераннахр» деген VI – главасында: «Кутадгу билик» XI кылымдагы түрк элинин эң баалуу эстелиги деген аныктоолор бар¹. Казак окумуштуулары проф. Б.Кенжебаев менен А.Ибатов «Кутадгу билик» дастанын орток адабий мурастар катары караган². Ал эми кыргыз адабият тануу илиминде Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билик» дастаны жөнүндө, тактап айтканда, жалпы эле орток адабий мурастар маселеси тууралуу алгачкылардан болуп олуттуу сөз козгогон К.Артыкбаев болду³. Ошул маселе боюнча талаш-тартыштар 90-жылдардын аягына чейин келген. Бирок К.Артыкбаевдын 35 жылдык күрөшүнүн жемиши катары «Куттуу билим» дастанын үйрөнүү, иликтөө маселесин колго алууну, андан кийин ошол байыртан берки адабий мурастарды кыргыз адабий тарыхына киргизүү менен алардын ордун бекемдеп, жалпы кыргыз элинин түшүнүк-көз караштарына жеткирүү аракетин иш жүзүнө ашырган.⁴ 2002-жылы ошол мезгилдеги Кыргызстандын

¹ Өзбек СССРинин тарыхы. - Ташкент, 1955. - 5-т. - 239-269-б.

² Кенжебаев Б.Казак адабиятынын тарыхы туралуу.//Казак адабияты. -1966. -18-март.

³ Турдубаев Назгул. Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик» дастаны. - Б., 2006. -13-б.

⁴ Ошондо эле. - 42-б.

президенти А.Акаевдин жардыгы менен Кыргыз мамлекеттик улуттук университети “Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети” деген аталышка ээ болуп, «Куттуу билимдин» таандык маселеси Кыргызстан Республикасында бекитилип, талашсыз абалын калыпташтырды.

Кийинки бир окумуштуулар арасында талаш-тартыш туудурган маселе – китептин аталышы жөнүндөгү маселе.

«Куттуу билим» боюнча изилдөөлөрүн тереңдетүү менен аалымдар китептин наамы жөнүндө көптөгөн жаңы түшүнүккө ээ болушту. В.В.Бартольд китеп наамында “бакыт” “берүүчү” ”Билим” деген мааниден башка мартабалуу, “хандын урматы” деген маанинин бардыгына көңүл бурган, ошондуктан ал «Куттуу билимди» “ханга тиешелүү билим”деп түшүнсө да болот деп караган. «Куттуу билим»боюнча көп жагынан В.В.Радловдун пикирине окшош көз карашта болгон С.Е.Маловдун китептин аты жөнүндөгү пикири устаты менен бир жерден чыкпады. Башында ал бул дастанды “бакыт китеби” же “бакытка жетишүүнүн чарасы” деп, эки түрдүү которууга болот деп караган. Кийин мурдакылардын котормосун кабыл алып, “бактылуу болуучулардын билими” деп которгон. А.Н.Кононов, В.Бартольд, А.Валитовалардын көз карашы С.Е.Маловдун алгачкы котормосуна туура келген. Ал котормолор стилистикалык жагынан гана туура болбостон, «Куттуу билимдин» кемтиксиз адил болууну үйрөтө турган негизги идеясына төп келет деп караган жана С.Н.Ивановдун “бакыт билими” деген котормосун кишинин көңүлүн ынандырган ысым, чыгарманын негизги идеясын толук, туура чагылдырып эле чектелбестен, ырлардын котормосуна, уйкаштыгына дагы төп келет деп караган.

Түркия аалымы Икаф Соглу “«Куттуу билимдин» маданият тарыхыбыздагы орду” деген макаласында «Куттуу билимди» “бийлик илими”, “акимият илими”, “мамлекет таалыматы”, “мамлекет бийлигин колго алуу билими” деп караган. Садир Махсуд «Куттуу билимди» “мыйзамдык колдонмосу” деп которгон. Мындай аталыштар биздин пикирибизче дастандын маанисин толук ачпастан, тескерисинче өтө тар

мааниге алып келет. Ал эми жогорудагы “бакыт бере турган билим”, “бакыт жеткирүүчү билим”, “кишини бактылуу кыла турган билим”, “бакыт билими” ж.б. аталыштар мааниси боюнча бири-бирине өтө жакын турушат жана «Куттуу билимдин» философиясын бере алат. Бирок ошондой болсо да «Куттуу билим» аталышы бүгүнкү күндө илимий чөйрөгө терең жайылган бирден бир туура аталыш болуп калды.

Биз жогоруда Эл аралык илимде «Куттуу билимди» изилдениш абалын беш учурга байланыштуу кыскача карап өттүк. Объективдүүлүк үчүн бир нерсени эскертип коюуга туура келет. Жогоруда материалдар тек гана мен окуган китептерден алынган. Мен окуган бул жааттагы китептер көп эмес, билимим чектүү, мен окуй элек «Куттуу билим» изилдөөсүнө тиешелүү эмгектер да өтө эле көп, ошентсе да мүмкүн болушунча биз Эл аралык «Куттуу билим» изилдөөсү боюнча колдо болгон материалдарга таянып, алардагы көз караш, пикирлерди системага салып, жалпылоо менен “«Куттуу билимди» изилдөө багыттарынын урунттуу учурларын жалпылап анализ жасоого алар менен тааныштырууга аракет кылдык.

Дүйнөдөгү ар кайсы элдин окумуштууларынын «Куттуу билим» боюнча изилдөөлөрүндө көптөгөн баалуу, Кытай аалымдарынын үйрөнүүсүнө арзый турган, пайдаланууга боло турган нерселер бар экендигин байкадым, ошону менен катар эле талаш- тартыш кылууга негиз бере турган көптөгөн көз караштар да жок эмес. Алар тууралуу өз учурунда сөз кылмакчыбыз.

1.2. «Куттуу билим» дастанынын Кытайда изилдениш тарыхы

1.2.1. «Куттуу билим» дастанын изилдөөнүн алгачкы баскычы (1956-1979)

Айрым Кытай интеллигенциялары «Куттуу билимден» ХХ кылымдын башында эле кабардар болгон. Мисалы, атактуу тарыхчы, акын Кутлук

Ажым Шаувкиндин (1876-1937) XX кылымдын башында Кашкарда чыга баштаган «Кашкар» гезитинде мындай мисалдар бар:

Нур чечип «Кутадгу билик» хэлкни қылди бэхтяр,
Хас Юусуп хажипка охшащ әңли ерфанлар ятур,
Ядикар әйләп жаңанга йзди «Дивани луғәт»,
Махмудил Кашғәр кәби әңли щәрәп щанлар ятур,
Әйлигән Щәвқини мәптон нурлар чечип,
Бу щәңәрдә көплигән хәлқ огли инсанлар ятур.¹

Атактуу адабиятчы, изилдөөчү Имин Турсун 1944-жылы «Шиңжаң» гезитине «Мурас жана жазууларыбыз» деген макаласын жарыялап, анда «Куттуу билимди» бир топ эле кеңири тааныштырган. Белгилүү адабиятчы Шүкүр Ялкун 1946-жылы Урумчиде мезгилсиз чыга турган «Алтай» журналына жарыялаган “«Куттуу билим» китебине” деген ырында чыгарманы өтө берилгендик менен даңазалаган. 1947-жылы Урумчиде Жусуп Баласагын китепканасы уюштурулган. Китепканага «Куттуу билимдин» фото нускасы жана ар түрдүү китептер коюлган.

Кытай Эл Республикасы курулгандан кийин 50-жылдардын ортолорунда «Куттуу билимди» изилдөө иштери кайрадан расмий түрдө башталды, Маркум Абдушүкүр Мухамметиминдин 1956-жылы «Шинжаң институту журналынын» уйгур тилиндеги 3-санында жана Кытай тилинде 4-санында «Уйгур элинин XI кылымдагы эки залкар аалымынын эскерүүсү» деген макаласы жарыяланды. Мухамаджан Садыктын «Эки залкар аалым жөнүндө» макаласы «Шинжаң марипи» журналынын 1956-жылы 2-санында жарыяланды. Жогоруда айтылган эки макала «Куттуу билимди» изилдөө жаатындагы алгачкы изденүү катары коомчулукка таанылды. Бул эки макалада Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгаринин жашаган доору, дүйнөгө көз карашы жана тарыхый салымы кеңири баяндалган. «Куттуу билимди» үйрөнүү жана изилдөө жаңы эле башталып, түркүн татаал коомдук себептер менен бул жааттагы үйрөнүү жана изденүү үзгүлтүксүз улана албай,

¹ Абдушүкүр Мухамметимин. Орто кылым уйгур маданиятынын камусы- «Куттуу билим» жөнүндө. //Кумул адабияты журналы . -1984. №4. 27-б.

бир мезгил токтоп калды. Арадан 7 жыл өткөндөн кийин Ху Женхуа, Гин Шимин биргелешип жазган “Уйгур классик дастаны «Куттуу билим», «Шинжаң адабиятынын» 1963-жылы 3-санына жарыяланган, бул Кытайдагы Кытай жана дунган аалымдарынын «Куттуу билим» изилдөөсүндөгү тун ийгилиги катары мааниге ээ болду. Айрыкча бул макала 1963-жылдагы саясий баш аламанчылыкта жазылып жарыялангандыгы үчүн ого бетер баалуу тарыхый материал болуп эсептелет.

1978-жылы Кытай компартиясынын борбордук комитетинин XI кезектеги 3-плenumsу «Маданият ынкылабынын» бүткөндүгүн жарыялап, илим-техниканын көктөмү кайрадан жанданды. 1979-жылдан баштап «Куттуу билим» изилдөө иши чиндап колго алынды. Шинжаң университетинин профессору Ли Жинминдин “Уйгур классик дастаны «Куттуу билим» менен кыскача таныштыруу” аттуу макаласы Бейжинде басылган «Китептерге баа» деген журналдын 1979-жылдагы 1-санында жарыяланды. Аблет Умардын “Жусуп Хас Хажип жана анын «Кутадгу билиг» дастаны” “Шинжаң” гезитинин 1979-жылы 28-октябрдагы санына жарыяланды, “«Кутадгу билиг» жөнүндө” деген макаласы «Тарим» журналынын 1979-жылы 1-санына жарыяланды. Бул жылы «Куттуу билим» биринчи жолу Кытай тилине которулуп басып чыгарылды.

Жалпысынан 1956-жылдан 1979-жылга дейре «Куттуу билим» жөнүндөгү изденүү негизинен аны которуу, тааныштыруу, үйрөнүү багытында жүрдү.

1.2.2. «Куттуу билимди» изилдөөнүн өнүгүү доору (1979-1992)

«Куттуу билим» өзүнүн курулушу жана мазмуну боюнча баа жеткис чыгарма, миң жылга жакын убакыттын ичинде тарыхтын ар түрдүү сыноолорунан ийгиликтүү өтүп, илим жагынан үзгүлтүксүз даңазаланып, өзүнүн баалуулугун барган сайын жогорулатып келүүдө. Мисалы: Кытай

гуманитардык академиясынын аз сандуу улуттар адабият изилдөө жана философия изилдөө институттарында «Куттуу билим» изилдөө бөлүмү ачылды жана ага байланыштуу илимий адистер даярдалды; Шинжаң гуманитардык илимдер академиясы улуттар адабиятын изилдөө институту билиг таанууну өзүнүн негизги кесип үйрөнүү жана зарыл изилдөө багыты катары белгиледи; 1988-жылы октябрда “Шинжаң «Кутадгу Билик» изилдөө коому” расмий курулду; 1991-жылы ноябрда курулган «Уйгур классик адабият изилдөө коому» «Куттуу билимди» өзүнүн негизги жана туруктуу изилдөө темасы кылып карманууда; Кытайда 8 жогорку окуу жайларынын тил, адабият факультеттерине «Куттуу билим» Кытай адабияты тарыхындагы уйгур классик адабиятынын үлгүсү катары негизги сабак болуп окутулууда, ошону менен катар, мектеп, факультеттик деңгээлде «билик» таануу жөнүндө талкуу иштерин уюштурууда.

«Куттуу билимди» басып чыгаруу иши да бул мезгилде жогорку деңгээлге көтөрүлдү десек болот. Ал Кытай, уйгур, ал тургай Аскер Эгембердиев тарабынан казак тилине да которулуп басылды. Ошондой эле бул жылдары чыккан «Куттуу билим» дастанын (ар кайсы тилдердеги) нускасы да кыйла көбөйдү. Ушундай көрүнүштөн улам илим чөйрөсүндө «Куттуу билим» боюнча илимий талкуулардын саны арбыды, аны тереңдетип изилдөө, илимий негизде баа берүү аракеттери жанданды. Ар түрдүү илимий аракет өз кезегинде жаңы изилдөөлөргө пикирлерге негиз берди. Илимий талкууларды күн өткөн сайын Кытайда арбын болуп баратышын төмөндөгү айрым фактылар далилдеп турат:

- 1981-жылдан 1984-жылга дейре жылына бир ирет Кытайдагы аз сандуу улуттар философия, социалдык идеология, тарыхый илимий коомдун кезектеги чогулуштарында "Кутадгу Билик" барган сайын жыйындын негизги талкуу темасы болуп калды.

- 1983-жылы ноябрда Шинжаң гуманитардык илимдер академиясы уюштурган «Шинжаң аз сандуу улуттар классик адабияты илимий талкуу жыйынында» «Кутадгу Билик» негизги талкуунун түйүнү болду.

- 1984-жылы октябрда Шинжаң университетинин тил адабият факультети «Кутадгу Биликтин» азыркы уйгур тилиндеги ыр түрүндөгү котормосунун басмадан чыккандыгына байланыштуу «Кутадгу Биликке» арналган талкуу жыйынын өткөрдү.

- 1986-жыл августта алгачкы ирет Мамлекеттик "Кутадгу Билик" талкуу жыйыны Кашкарда өттү. Жыйында мамлекеттин ар кайсы жерлеринен келген 130 киши ар улутун аалымы, адис жана жетекчи адамдары катышты. Жыйынга 101 илимий макала тапшырылды, 30 макала жыйында окулду.

- 1989-жылы октябрда 2-жолу "Кутадгу Билик" боюнча Мамлекеттик илимий талкуу жыйыны дагы Кашкарда уюштурулду.

Жыйынга ар улуттан 60 киши катышты, баардыгы 46 илимий макала жыйынга тапшырылды, алардын ичинен 30 макала чоң жыйында окулду. Албетте, булардын бардыгы «Куттуу билимге» кызыгуу, анын илимий баалуулугун изилдеп үйрөнүү бул мезгилдерде күчөгөндүгүнөн кабар берет. Ошондой эле илимий жыйындардын материалдары, изилдөөлөр атайын китеп болуп да чыгып турду. Мисалы:

①Зарип Долатов, маркум Айша Шакир жана Гулам Абдуллалар басмага даярдаган, «Кашгар уйгур» басмасы басып чыгарган илимий макалалар жыйнагы «Тарыхый мурас “Куттуу билим” жөнүндө баян» 1-2-том 1986-жылы басылды. 3-4-томдор 1988-жылы басылды.

②Шинжаң философия, гуманитардык илим илимий коомдор бирикмеси менен Шинжаң "Кутадгу Билик" изилдөө коомунун жоопкерчилигинде, Шинжаң гуманитардык илимдер академиясы улуттар адабият изилдөө институту уйгур тилине которгон “Чет эл аалымдары «Куттуу билим» жөнүндө”(ички жактан таратылат) 1989-жыл, июнь, Урумчи. Бул жыйнакка киргизилген макалалар негизинен «Куттуу билимди» эл аралык таануудагы изилдөө натыйжалары болуп эсептелинет.

③Шинжаң философия гуманитардык илим илимий коомдор бирикмеси менен Шинжаң «Куттуу билим» изилдөө коомунун жоопкерчилигинде Шинжаң гуманитардык илимдер академиясы, Улуттар академиясы изилдөө

институту басмага даярдаган «Куттуу билим» изилдөөсүнөн котормолор (кытайча) Шинжаң эл басмасы, 1991-жыл, май, 1-басылышы.

④ Ярмухаммед Тахир жазган: «Уулум алдына кара» Кашгар уйгур басмасы 1991-жыл 2-басылышы. 201 б.

⑤ Лаң Йиң жазган: «Куттуу билим» жана чыгыш-батыш маданияты” Шинжаң эл басмасы, 1992-жыл, апрель, Кытай тилинде биринчи басылышы. 214 б.

⑥ Сай Цанжин жазган: “«Куттуу билимдин» философиялык идеясы жөнүндө алгачкы изденүү”, Бейжин эл басмасы, 1992-жыл, октябрь, 1-басылышы.345 б

Жогорудагы эмгектерден башка ушул тапта уйгур тилинде басылып чыккан илимий журналдарда жарыяланган макалалардын саны 103кө жетет, булардын ичинен 25% «Куттуу билимди» тааныштыруу жана үйрөнүү мүнөзүндөгү макалалар, ал эми чыгарманын философиялык идеясы жөнүндөгү изилдөөлөр да ал макалаларда негизги орунду ээлейт. Автордун дүйнөгө көз караштары, философиясы, өмүрү жана өлүмү жөнүндөгү көз караш мазмундагы макалалар 23 болуу менен ушул мезгилдеги жалпы изилдөө натыйжаларынын 25%н түзөт. «Куттуу билимдин» тили араб, фарсча сөздөр жана бир бөлүк терминдер, каармандардын аттарын жазуу сыяктуу мазмундагы 10 дон ашык макала жарыяланган, жалпы изилдөө натыйжаларынын 11%тин ээлейт. Калгандары мыйзам, нуска, үй-бүлө тарбиясы, билим, астрономия жана башка мазмундарды чагылдырган түрдө жаңыча пикирлердеги макалалар.

1.2.3. «Куттуу билимди» таануу илиминин калыптанган доорундагы иликтөөлөр (1993-2009)

XX кылымдын 90-жылдарынан бүгүнкү күнгө чейинки 15 жылды Кытай «Куттуу билим» изилдөөнүн эң өнүккөн мезгили деп эсептегенге болот. Ушул мезгилде, Кытай «Куттуу билимди» таануу илиминин калыптануусунда төмөндөгүдөй шарттар даяр болгон:

Биринчидин, изилдөөчүлөр, рационалдык изилдөө майданына ээ болду. Бул баскычка келгенде, изилдөөчүлөр кенен – кесири изилдөө шартына ээ болуп, өз пикирин илимий негизде тайманбастан баяндоо мүмкүнчүлүгүнө жетишишти.

Экинчиден, «Куттуу билим» Кытайдагы 8 жогорку окуу жайында сабак катары киргизилди. Аспирант, докторанттан турган билимдүү адистерди даярдоодогу натыйжалар иликтөөгө алына баштады.

Үчүнчүдөн, «Куттуу билим» изилдөө базасы, илимий изилдөө борборлору курулуп, көптөгөн илимий журналдарда «Куттуу билим» изилдөөсүнө атайын беттер арналды, илимий талкулоо жыйындары да пландуу түрдө өткөрүлдү. Айрыкча, 1993-жылы октябрь айында алгачкы Эл аралык «Куттуу билим» илимий талкулоо жыйыны Бейжинде өткөрүлүп, изилдөө ишинин илгерилешинде чоң роль ойноду. Бул жыйынга 9 өлкөдөн келген «Билик» таануучу аалымдар катышты, Кытайдан ар кайсы улуттан 51 окумуштуу жана жетекчи кадрлар катышты. Бул талкуу жыйынынан кийин Кытай «Билик» таануу илими илимий түскө кирип, «Куттуу билимди» таануучулукка кеңири шарт жаратты. «Куттуу билимди» атайын окуп, изилдеп үйрөнүүчүлөр көбөйдү. «Куттуу билим» таануучулук коому уйгур, кытай, казак, кыргыз, өзбек, дуңган, монгол өңдүү ар улуттан турган адистешкен жана башка кесиптеги адамдардан турган «Куттуу билим» таануучулук өкүлдөрү белгилүү багыттар боюнча изилдөөнү тереңдетүүгө киришти. 1994-жылы январь айында алгачкы «Уйгур классик адабият» илимий талкулоо жыйыны Бейжинде өткөрүлүп, анда «Куттуу билим» талкулоонун негизги темасы болду. 1998-жылы октябрь айында Жусуп Хас Хажипдин 980 жылына жана «Куттуу билимдин» 928 жылына арналган илимий талкулоо жыйыны аталган изилдөө ишинин илгерилешинде чоң роль ойноду.

Уйгур жана кытай тилинде ар кыл теамадагы илимий-изилдөөлөр 6 томдук жыйнак болуп басылып чыкты, айрым илимий баалуулугу жогору болгон макалалар жарыяланды (сөздүк, энциклопедия, тиешелүү

китептердин бап жана параграфтары мындан тышкары). Ушул 15 жыл аралыгында «Куттуу билим» таануучулукка тиешелүү жарык көргөн атайы чыгарма жана жыйнактар он төрт аталышта жарык көрдү. (Булар адабияттар бөлүгүндө көрсөтүлөт-Г.Жамал).

Такшалган аалымдардан башка дагы орто жана жаш изденүүчүлөр «Билик» таануучулар катарына кошулду. Алардын көрүнүктүүлөрү Аблед Умар, Абдуллах Өткүр, Кадыр Акбар, Юсупжан Али Ислами, Шарабидин Умар, Абдышүкүр Турди, Аблаким Алаудин, жана башкалар болушту. Алардын илимий эмгектери өзүнүн илимий-теориялык деңгээлинин жогорулугу, жаңы ой, көз караштары менен башкалардыкынан айырмаланып, баалуу эмгектер катары илимий чөйрөдө таанылды.

Жакынкы жылдардан бери Иле пединститутунун казак аалымдарынын «Куттуу билим» боюнча жарыяланган макалары да көбөйө баштады. М: Набижаң Ормон уулу: ««Куттуу билимдеги» эл менен карым катнаш жөнүндө», Шинжаң гуманитардык журналы (казакча), 1992-жылы 1-саны; Эдилъ Хамид: ««Куттуу билимдеги» көз караш таануу билимдери жөнүндө» Шинжаң жогорку мектептер илими журналы (казакча), 1994-жылы 1-саны; Гүлжамал Төлөгөн кызы ««Куттуу билим» дастанындагы моралдык этикалык маселелер», Шинжаң гуманитарлык илимдер журналы, казакча, 2005-жыл, 1-сан.

Интернет техникасынын жалпылашкандыгына байланыштуу Кытайда бир канча Кытай тилинде жазуу маанилүү тор пунктарында «Куттуу билим» боюнча атайын трибуна ачылды. Анын таасири мамлекет ичинде кеңейүүдө.

«Куттуу билим» сыяктуу көп кырдуу, көп катмарлуу булак жөнүндө улам кийинки учурда өтө баалуу ой жүгүртүүлөр, изилдөөлөр жүргүзүшүп улам жаңы-жаңы илхамдар ойгонуп, анын ийгиликтери көз алдыбызга тартыла баштады. Бүгүнкү күнгө чейин Кытайда жарыяланган эмгектерди анализдесек төмөндөгү маанилүү маселелер көзгө урунат.

Биринчиден, азырынча кытайдан башка мамлекеттердеги «Куттуу билимди» изилдөө иштерине салыштырганда тил таануу, текстологиялык же

болбосо чыгарманын көркөм түзүлүшү боюнча кытайдагы жүргүзүлгөн изилдөөлөр изилдөөнүн башталгыч элементардык баскычынын деңгээлинде. Кээ бир изилдөөчүлөр «Куттуу билимдин» маданий тарыхтагы орду жана анын философиялык, илимий, көркөмдүк жана тарыхый аспектерин колдорунун келишинче изилдешип, аны кандайдыр тынымсыз «Бийлик колдонмосу» «диндик насаат- наама», «Ахлак-дидактик» дастаны, же болбосо «Шах нааманын» түрк варианты», «Ойдон чыгарылган болбогон нерсе» деп айтышты. Алар «Куттуу билим» казынасын фарс-араб ачкычтары менен ачууга аракет кылышты жана айрым изилдөөчүлөр «Куттуу билимди» бүткүл маданият тарыхынан – өзгөчө чыгыш маданиятынын ойгонуусунан бөлүп алып, жөн эле улуттук мурас катарында изилдөөгө кызыгып кетишти¹.

Экинчиден, Кытайда жакынкы жылдардан бери «Куттуу билимди» изилдөөдө макаладан макала чыгарып «чечмелөө», бир макаланы кайталай берүү абалы сакталгандыктан изилдөө иштеринде тереңдик жана кендик жагынан жетиштүү канат жая албай, адаттагы кайталоо абалынан көтөрүлө албоо байкалды².

Үчүнчүдөн, «Куттуу билимди» изилдөөдө бул чыгарманын маданият катмарларын, идеялык маанилерин, анын өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүн ачык берүү иши али да төмөнкү деңгээлде: «Куттуу билимди» бүткүл маданият тарыхы, билүү тарыхына коюп, из кубалап жана салыштырып изилдөө өңдүү кеңири иликтөө жана айтылган пикирлерди ынандыра турган деңгээлге жеткирүү али ишке ашырылбай келет.

Төртүнчүсү, «Куттуу билимдей» божомол менен X кылым илгери жазылган чоң чыгарманы азыркы заман жаңы категория калыптары боюнча анализдөө жана изилдөө өзгөчө изилдөө түрү болуп, бул чыгармадагы категориялар, сөздөр, өкүмдөрдүн баалуулугун байкоодо чоң маниге ээ. Бул жагынан эч кандай бир үлгү жаратылбады. Менимче, «Куттуу билимди» бүгүнкү маданият курулушу, реформа жана дүйнө тааным, жаңылануу иш-

¹ Абдышүкүр Мухамметимин. «Куттуу билим» казынасы. - Үрүмчү, 1999. - 86-б.

² Жогорку китеп, 87-б.

аракетинде бирдиктүү изилдөө мүмкүн. Ушинткенде «Куттуу билимдин» Чиныгы баалуулугун да арттырган болоор элек.

2-Бөлүм

«Куттуу билим» Кытай аалымдарынын изилдөөлөрүндө

2.1. «Куттуу билимдин» баш сөзү, автордун өмүрү, ал жашаган доор, дастандын жазылыш себептери боюнча пикирлер

Гың Шимин, Ахмат Зияий, А.Өткүр өңдөнгөн окумуштуулар «Куттуу билим» 1069-жылдан 1070-жылга чейинки аралыкта жазылган деген көз карашта болуп, китеп дүйнөгө келгенден илгери кийин 4 жолу кайып болуп кайра дүйнөгө келген дешет. Ахмат Зияий “Баасыз мурас «Куттуу билим»” аттуу илимий макаласында бул 4 жолку кайра табылуу абалын кеңири тааныштырып өткөн. Ал чыгарманын оригиналы алиге дейре табылбаган, азыр байкалганы тек гана 3 түрдүү көчүрмөсү; Ли Чи “Эл аралык илим тармагында «Куттуу билим» изилдөө абалы”¹, - деген макаласында бул үч кол жазманы окуучуларга тааныштырат. Ал тургай француз аалымы А.Жоберден кийин Венгрия, Россия, Советтер Союзу, Туркия, Америка өңдүү мамлекеттердеги «Куттуу билимди» которуп басмадан чыгарыш жана изилдөө иштеринин абалдары менен да тааныштырган. Жогоруда айтылган варианттардын абалы тууралуу көп аалымдарыбыз токтолгон. Алардын пикири негизинен бирдей эле, бирок бул үч нусканын айырмасы жөнүндө Махмуд Заиди «Куттуу билимдин» байыркы уйгур жазуу нускасы жөнүндө»² деген макаласында өзгөчө пикирде болгон. Махмуд Заиди Эл аралык

¹ Ли Чи. Эл аралык илим тармагында “Куттуу билим” изилдөө абалы» /Тарыхый мурас-//“Куттуу билим” илимий макалалар жыйнагы. - Кашкар,1988. -337-б.

«Куттуу билим» таанучулардан А.Вамбери, В.В.Радлов, С.Е.Маловдордун «Куттуу билимдин» нускалары жөнүндөгү көз караштарына ой жүргүзөт, айрыкча А.Н. Наджиптин изилдөөсүн негизге алып, өзүнүн төмөнкүдөй пикирин айтат: “Хират нускасындагы өзгөртүүлөрдү да акын өзү өзгөрткөн, демек дастандын баардык үч нускасы акын тарабынан жазылган. Кыскасы Жусуп Баласагын көп тилде жазууну билген”. Дастандын изилдөөчүлөрү (А.Дилачар) айткандай, акын араб, фарс тил жазууларын мыкты билүүдөн тышкары ордуча, чинче биле тургандыктарын да белгилеп өттү¹.

Кытайда «Куттуу билимдин» тили, көркөмдүгү философиялык өңүттөн өтө көп, терең изилденсе да, башка жагынан айрым, мисалы, дастандын башкы бөлүгүнө кошула турган эки кириш сөз негизинен изилдөөнүн сыртында калды жана аз сандагы изилдөөлөрдө баш сөз тууралуу ой-пикирлер болсо дагы алар салттык көз караш чектеринен чыгып кете албады, тактап айтканда, жара өтүп илгерилөө аз болду. Иш жүзүндө бул эки кириш сөз «Куттуу билимди» үйрөнүү, ошол кездеги тарыхый реалдуулукту түшүнүү боюнча биздин пикирибизче өтө чоң мааниге ээ. Бул жагын жакшы түшүнгөн уйгур изилдөөчү Галиб Барат Эрк бул эки башталыш жөнүндө бүгүнкүгү чейинки көз караштарга караганда жаңыча көз караштарын айтат². Галиб Барат Эрк кириш сөздөгү “...Бул китеп өтө кундуу болуп, (бу) чин акылмандарынын санат сөздөрү менен безелген, мачин данышмандарынын ырлары менен сугарылгандыктан, бу китепти окуган жана бул ырларды (башкаларга) билдирген (киши бу) китептен да барктуу, баалуу болот, чин-мачин аалымдары менен акылмандарынын бардыгы биригип мындай чечимге келишти: чыгыш аймагында, бүткүл түрки элдери жашай турган жерлерде, буграхан тилинде, түрки сөз менен (эч ким) мындан жакшыраак китепти деги эле жазганы жок. ..китепти Кашгар элинде

² Махмуд Заиди. «Куттуу билимдин» байыркы уйгур жазуу нускасы жөнүндө // Шинжаң гуманитардык илим изилдөө. -1999. -№1.

¹ Махмуд Заиди. “Куттуу билимдеги” касыдалар жөнүндө // Тарыхы мурас “Куттуу билим”. Илимий макалалар жыйнагы-1. - Кашкар, 1986. -270- б.

² Галиб Барат Эрк. “Куттуу билимдин” киришүү үстүндө ой толгоо // Шинжаң университетинин илимий журналынын. -Үрүмчү, 1998.- № 4. -65-69-б

бүтүрүп чыгып, падышасы тавгач буграхан ордосунда тартуулаган...”³ – деген. Бул сүйлөмдөрдөгү “машрык област” “чин жана мачин” “буграхан тили” “түрк сөздүгү” сыяктуу сөздөрдүн маанисин тарыхый документтерге таянып төмөнкү жыйынтыкка келген: “машрык област” Карахан каганаты деген маанини түшүндүрөт, “машрык област” менен “Кашгар түркистан элдери” теңдеш аталма болуп, кийинкиси мурункусун толуктап келген. “буграхан тили”, “түрк сөздүгү” деген сөздөрдүн мазмунун, баш сөздөрдүн автору 23, 33, 73, 75-бейттери аркылуу каганат хандарынын тили уйгур тили болуп, Жусуп Баласагын чыгармасын түрк уйгур тилинде жазып Буграханга тартуулаган деп анык көрсөткөн. Галиб Барат Эрк кара кириш сөз жөнүндө ой жүргүзүп, “машрык эли” демек, “мачин эли” дегендик деп жыйынтыкка келсе, “каганат” жана “түрк наамы” менен аталгандыгы жөнүндө Махмуд Кашгаринин “түркий тилдер диванынан” төмөнкүдөй далилдерди көрсөткөн:

“Доор кагандарын түрктөрдөн кылып, заман ээлеринин эки тизгинин ошолордун колуна карматты...”

“...Мен ошол түрктөрдүн эң сөзмөндөрүнөн...”

“... түрк тилинин араб тили менен жарышка түшкөн эки ат өндүү тең жарышып кетип бара жаткандыгын анык көрсөттү...”

“Байыркыдан бери Кашкардан жогорку Чинга дейре болгон бардык түрк журттарында бардык кагандар менен султандардын иш кагаздары жана кат алакалары ошол жазууда жазылып келген”.

“Бул китепке мусулман болгон элдериндеги тоолор, чөлдөр, өрөөндөр, дарыя жана көлдөрдүн аталышын эле жаздым ... мусулман болбогон элдердикинен кээлеринин наамдарын жаздым...”

“Уйгурлардын тили таза түркчө...”

“Товгач-мачин элинин наамы. Бул мамлекет Чинден 4 айлык жол алыстыкта. Чин негизинен үчкө бөлүнөт: Биринчи жогорку Чин, бул жер чыгышта болуп Товгач деп аталат. Экинчи орто Чин кытай деп аталат.

³ Жусуп Хас Хажип. Кут дарытар билим. /Турганбай Кылычбек которгон. -1992. -17-б

Үчүнчү ылдыйкы Чин болуп “бархан” деп аталат, ал Кашкарда, лекин азыр товгач Мачин деп, Кытай Чин деп аталат...”¹

Автор жана Махмуд Кашгаринин картасы аркылуу “Чин” тарыхтагы уйгур эли (840-1250) жана ганжу уйгур хандыгы (960-1028) аймактарын көрсөтөт деген көз карашта эле. Мунун дагы бир негизи жапон уйгур таануучусу Абитакионун “Батыш уйгур мамлекет тарыхы үстүндө изилдөө”²-деген китебинде каганат менен уйгур элинин ортосунда диндик ишеним жагындагы ажырымдыктын айынан чыккан кандуу согуштардан кийин, уйгур эли мамлекет түзүлүшүн жана диний ишенимин сактап калуу шарты менен каганатка караган жана салык төлөгөн өңдүү баяндары бар эле. Автор жана Кытайдагы салттуу көз караштар боюнча изилдөөчүлөр “Чин” жана “Мачин” наамын суң солаласы жана Лиано солаласын көрсөтөт деген көз карашка карата Гиң Шимин, Лаң Йңлардын изилдөөсүндөгү Суң, Лиано солаласы булактарында каганат жөнүндө азыноолак эле маалымат бар, Жусуп Баласагын жөнүндө Кытай адабият тарыхында кенедей да эскерүү жок дегендей баяндоо аркылуу сокку берди. Кытай «Куттуу билим» изилдөө сересинде талаш-тартыш болуп жаткан “Тобгачхан” терминин да Галиб Барат Эрк “түркий тилдер диванында” айтып өткөн, “ар бир улуу жана байыркы нерсе тобгач эле” деген сөзү аркылуу “Тобгачхан” тек гана “Мамлекеттеги байыркы жана чоң хан” деген маани берет деп көрсөтөт. Автор дагы макаласынын акырында кара сөз түрүндөгү кириш сөз менен ыр түрүндөгү кириш сөздү башкалар жазган деген жыйынтыкты чыгарган.

Кытай гуманитардык илимдер академиясынан Ваң Жиайндын “«Куттуу билим» жана ислам маданияты”³ деген макаласында дастандын кара сөз жана ыр түрүндөгү баш сөздөрдүн 2-бап түшүндүрмө 1-2-3-төрдөгү араб, фарс сөздөрүн статистикалап, ээлеген пайызын эсептеп чыккан.

¹ Махмуд Кашгари. «Түркий тилдер диваны». - Үрүмчү. - 1-т. - 592-б..

² Галиб Барат Эрк. “Куттуу билимдин” башталышы үстүндө ой толгоо“ // Шинжаң университети илимий журналы. - 1998. - 4-сан. - 45-б.

³ Ваң Жиайн. “Куттуу билим” жана ислам маданияты“. // Тарыхый мурас-“Куттуу билим” / Илимий макалалар жыйнагы. - Кашкар, 1986. - 70-б.У.

Ваң Жиайн мырза ушул салыштырма боюнча “Араб фарсча сөздөрдөн текстте ээлеген салыштырмалуучу 7%, 19.4%, 38% 3 даражага 3 авторго тиешелүү экендигин, булардын ичинде «Куттуу билимдин» автору Жусуп Баласагын, андан кийин Низами кириш сөз автору, андан кийин кара сөз киришүү автору деген өкүмдү чыгарган. Шинжаңдагы уйгур изилдөөчүлөрүнөн Батур Аршидинов кара сөз баш сөзүн автордон жарым кылым кийин бирөөлөр каганат ордосунда жазган болсо керек,ыр түрүндөгү кириш сөздү бир кылымдан кийин бирөөлөр жазган деп караган. Жогорудагы пикирлерден байкалып тургандай, «Куттуу билимдин» эки түрдө жазылган баш сөзү тууралуу кытай аалымдарынын азыркы күнгө чейин бирдиктүү пикирлери жок. Мындай болуштун негизи бар деп эсептейм, себеби биринчиден, “Кутадгу биликтин” түп нускасы сакталбаган, экинчиден, көчүрмөнүн үч варианты кимдер тарабынан, качан көчүрүлгөндүгү жөнүндө да так маалымат жок. Ошондуктан дастандын баш сөзү тууралуу так кесип пикир айтуу мүмкүн эмес. Аларга текстологиялык изилдөө жүргүзүлүп аныкталганда гана биздин пикирибизде баш сөздүн кимге таандык экени аныкталышы керек.

Жусуп Баласагындын өмүрү жөнүндөгү тарыхый маалымат болбогондуктан, тек гана «Куттуу билимдеги» тиешелүү баяндарга таянып өкүм чыгарууга болот. Көптөгөн изилдөөчүлөр кошумча баяндагы “Камария 462-жыл мен китепти бүтүрдүм” деген сүйлөмгө таянып, миладия жыл эсеби боюнча 1069-1070-жылы бул китепти жазган деген пикирде болгон. Автор канча жашында китепти жазып бүтүргөндүгүнө келсек, «Куттуу билимде» бул жөнүндө маалымат берилген эмес. Көптөгөн аалымдар “манга колин эллин яшин, игип сөз талладим хамтиздим тира”-деген бул бейттен Жусуп Баласагындын ошол жылы 50 жашта деп божомолдоп, анын төрөлгөн жылын божомол менен 1012-1015-жылдарда болсо керек деп белгилешкен. Бирок китепти бүтүргөндө автор 54 жашта болуп, төрөлгөн жылы 1018 же

болбосо 1019 болушу керек деген көз караштар да бар. Чен Янчи тарыхый материалдар жана китептеги бейтке таянып, жогорудагы көз караштарга карата өзүнүн «Куттуу билим» 1079-жылдан кийин жазылып, акын ошол жылы 57-59 жаштарда болушу керек жана автордун туулган жылы 1020-1022-жылдын аралыгында болушу керек деген пикирин айткан. Ал Караханиддер тарыхы боюнча 1074-жылы Таугач Бурахан такка отурган, бирок автор «Куттуу билимди» 1068-1069-жылы бүтүрдүм деп жазган. Жусуп «Куттуу билимди» Тобгач Буурахан такка отура электе жазуусу мүмкүнбү деген суроону койгон, ошону менен бирге Жусуп Буграхан доорунда бул китепти бүтүрдүм деген, бирок Тобгач Буурахан 1074-1103-жылга дейре хандык такта отурган, 1069-жылы ал али хан таажысына мураскор боло элек болсо, кантип эле “Буграхан доору” болсун? 3-күмөнү «Куттуу билимдин» башталышындагы салтанаттуу абал менен 11-бап жана 2 кириш сөздөрүндө Караханиддер коомуна болгон нааразылыкты билдирген, коомго болгон таптакыр карама-каршы позиция бир доордо жазылган ушул бир китепте пайда болгону кишиге күмөн туудурат”, - деп карап, Чен Янчи бул көз караштарына «Куттуу билимдин» бейттеринен далил көрсөтүп кишини ишендирмекчи болгон эле¹.

Ошентип, Жусуп Баласагындын жашаган доору китептин жаралышы боюнча да Кытай аалымдарынын бири-бирине окшобогон көз караштары бар. Биринчи түрдөгү пикир «Куттуу билим» Караханиддер доорунун саясий экономикасы маданияты гүлдөп жогорку баскычка жеткен мезгилинде жарык көргөн. Аблед Умар ушул көз караштын өкүлү болуу менен бул жөнүндө терең изилдеп, ал “дастандын тарыхы жөнүндө муну көрсөтүү керек, элибизде Таң сулаласы кыйрагандан кийин, бир мезгил феодалдык мезгил өкүм сүрдү, элибиздин батыш районунда да бир канча бийлик чогуу

¹ Чин Янчи. «Куттуу билим» дастанынын жазылган жылы жана автордун өмүрү жөнүндө. «Куттуу билим» дастанын изилдөө илимий макалалар жыйнагы. -Үрүмчү, 1993.- 357-б. К.

болуп тургандагыдай абал пайда болгон. Ушул жагынан 10-кылымдын алгачкы жарымында карлук, ягма, токус, огустарга окшогон уруулардан түзүлгөн Караханиддер бийлиги курулду. Караханиддер чөлкөмү азыркы Балхаш көлүнүн чыгыш жагы жана түштүгүндөгү райондорду, Ысык-Көл жана Жети-Суу райондорун, Мавуранахир районун жана Тянь-Шандын түштүгү менен түндүгүндөгү райондорду өз ичине камтып, бийликтин борбору Чу дарыясынын боюндагы Баласагын жана Кашгар эле. Миладанын 840-жылдары Орхон жана Эне-Сай дарыяларынын бойлорунда жашап келген уйгур уруулары табигый кырсык жана уруштардын айынан топ-топ болуп батышка көчүп, Тянь-Шандын түндүгү жана түштүгүндө мурунтан бар болгон уйгур уруулары менен биргелешти. Алар мол табигый байлыктарга ээ болгондугу жана Европа менен Азияны бир-бирине байланыштырып турган атактуу “Жибек жолунун” эки тарабында жайгашкандыгы үчүн бул райондун айыл-чарба, кол өнөрчүлүк жана соода өнөр иштери зор даражада өнүктү. Экономикалык базасынын өнүгүшү менен кошо маданият жагынан да гүлдөө абалы башталды. Тарыхчылар XI кылымдын алды артындагы уйгур коомунун саясий экономика жана маданият жаатындагы өнүгүү доорун “Алтын доор” деп атады. XI кылымдын баштарында, Караханиддердин саны Суюргаллык (жер бөлүштүрүү) түзүмүн жолго коюп, өзүнө караштуу жерлерди перзенттерине бөлүп берди. Натыйжада бек кожолор өзү бек, өзү кожо болуп алып, ички уруш ачып, өз ара талап-тоной турган, элге каалашынча алык-салык салып, ойноп күлө турган коом казынасын бузуп - чача турган ылайыксыз көрүнүштөр көбөйүп, хандын эли күндөн-күнгө азайып кетти. Жусуп Баласагындын “Куттуу билимдин” жазылышынын тарыхый-маданий өбөлгөлөрү тууралуу да Кытай аалымдарынын пикири ар түрдүү. Мисалы, Аблед Умардын пикири боюнча Жусуп XI кылымдагы уйгур коомунун Саясий, экономика жана маданият жагындагы “Алтын доор” мезгили кыйроо коркунучуна дуушар болуп,

Жусуп Баласагын Караханиддер бийлигиндеги пайда болгон ушул жаңы карама-каршылык жана жаңы маселелерди туура чечүү үчүн жана ага туура жооп берүү максатында өзүнүн залкар дастаны «Куттуу билимди» жазып бүттү”-деп жазган¹. Караханиддер тарыхы боюнча көп жылдык изилдөө алып барган тарыхчы Вей Лаңтаонун пикири Аблед Умардын пикирине жакын эле². А.Т.Өткүр “Жусуп Баласагын эки уйгур хандыгында жашаган, тактап айтканда чыгышта Идикут хандыгын борбор кылган будда динине сыйына турган уйгур хандыгы менен Кашгар менен Баласагынды борбор кылган мусулман хандыгы орток жашап турган шартта уйгурлардын диндик ишеними окшош болбосо да , бирок улуттук маданияты өтө гүлдөп жаткан доордо, айрыкча Карахандыгынын саясий экономика жана маданиятынын “Алтын доорунда” жашаган . “Акындын жашаган доору, ички тышкы уруш негизинен аяктап, Караханиддер хандыгы бир аз туруктуу абалда болуп экономикасы гүлдөй баштаган заман болчу”деген пикирде болуп ушул замандын өзгөчүлүгүн изилдөөгө алганда А.Т.Өткүр араб ислам маданияты менен саман дини, моно дини, будда дини маданияты бирге жашоого келе жаткан абалда жана тил, жазуу жагынан арабташуу менен арабташууга каршы кескин күрөшкө көңүл бөлүп, ошону менен бирге Караханийлер өзүнүн бийлигин бекемдөө үчүн, ахлак тарбияга муктаж болгон.” «Куттуу билим» ошон үчүн дүйнөгө келген деген көз карашын билдирген³. Мунун тескерисинче, айрым пикирлерде «Куттуу билим» Караханиддердин гүлдөөдөн кыйроого бет алган мезгилдерде жазылган чыгарма деген ойлор айтылган. Лю Жищао ушул маселени терең изилдеди. Автор 840-жылы байыркы уйгурлар батышка качкандан кийин уйгур коомунун башынан

¹ Аблед Умар. Жүсүп хас хажип және анын “Куттуу билим”дастаны жөнүндө.//Щинжаң университетинин илимий журналы. - 1979 .- №3.

² Вей Лаңтао. Караханилар тарыхы. - Кашгар, 2000. -109-б..

³ Өткүр А.Т. Уйгур элинин 11-кылымдагы ойчул акыны Жүсүп Хас Хажип жөнүндө //Щинжаң университетинин илимий журналы .- 1982.- №3.

кечирген эбегейсиз чоң реформа жана өзгөрүүнү терең талдап, бул доор отурукташкан дыйканчылык чарбачылыгын көчмөн чарбачылыктын ордуна таптык карым-катнаш, кандаштык байланыштын ордуна Будда дин жана ислам дин ишеними алмашкан, диндик ишеними үчүн уруш көп убакытка дейре уланган бир доор болуп, жогорку тап каттамында күрөш курчуп, хандык бөлүнүп, кастык, мыкаачылык, саткынчылык өңдөнгөн кылмыштар коомдун тынчтыгын бузган, мына ушундай бир коомдун тынчтыгы жана өнүгүшү үчүн «Куттуу билим» дүйнөгө келген деген сыяктуу көз карашты ортого коюуга жана «Куттуу билим» идеалдуу коомду сүрөттөп, бул коомду иш жүзүнө ашыруунун жолун издеген деген пикирди билдирди. Анын бул пикири менен окшош көз карашта болгон изилдөөчүлөрдөн Райхан Кадыр да бар. Рабия Токти түндүк батышка көчкөн байыркы уйгурлардын тарыхый өзгөрүүлөрүнө назар салып буларды көрсөтөт: “Карахан хандыгы өрчүп жогорку баскычка жеткенде бийликтеги таптар укук жана байлык талашып карама-каршылыгы күчөп, коомдун туруксуздугуна алып келди”. Мына ушундай орчундуу мезгилде Жусуп Баласагындын чыгармасы дүйнөгө келген деп карайт¹. Бул пикир Аблед Умардын көз караштарына жакын деп айтууга болот.

Биздин жекече пикирибизче, Жусуп Баласагын дүйнөдө теңдеши жок өз дастаны - «Куттуу билимин» түрктөрдүн жаңыдан түптөлүп, өнүгүп жаткан Карахан мамлекетинин башкаруучусуна атайын белги катары тартуулаган.

2.2 «Куттуу билимдин» тили жана таандыгы жөнүндөгү изилдөөлөр

¹ Рабия Токти. “Куттуу билимдин” жаралышы жөнүндөгү бир канча маселе. //Щинжаң гуманитардык билимдер журналы. - 1986.- №6.

«Куттуу билим» кайсы жазууда жазылган деген маселеге келсек, Кытайдагы «Куттуу билим» изилдөөсү менен алектенген адамдар бул жөнүндө көңүл кош карап турган жери жок. Абдырахим Өткүр, Хажинур Хажи, Аблед Умар өңдөнгөн изилдөөчүлөр өз эмгектеринде Түркия аалымы Рашид Рахмати Араттын пикирине жана “эң биринчи нуска байыркы уйгур жазуусу (А нуска) менен бүткөн” деген пикирге жакын экендиктерин билдиришти. Гең Шимин, Ахмет Зияий, Абдышүкүр Турди өңдөнгөн изилдөөчүлөр болсо С.Е.Маловдун пикирин кубаттап, «Куттуу билим» негизи араб жазуусунда жазылган деп айтышты. Махмуд Заиди 1-түрдөгү көз карашка дастандын 5311, 5312, 5313, бейттеринен толук далил келтирип, айрым тамгалардан жасалган сөз оюну эки жакта тең бар экендиги, ислам дини ишеним боюнча дастанда өтө аз чагылдыргандыгын далилдеп, Жусуп Баласагын дастанды кадимки уйгур жазуусунда жазган жана эки түрдүү жазуу менен өзү жазып чыккан деген пикирин кайталады. Ал эми Ахмет Зияий өзүнүн макаласында Эл аралык илимий изилдөөлөрдө дастандын тилине байланышкан көз караштарды төмөнкү 3 түргө бөлгөн:

(1) “Тили белгисиз”, Россия аалымы В.В.Радловдун пикири. (Бирок В.В.Радлов кийин өз пикирин тактаганына жогоруда токтолгонбуз).

(2) “Байыркы уйгур адабий тили” Россия аалымы С.Е.Маловдун пикири.

(3) “Буграхандын тили”, Өзбекстан аалымы Каюм Каримов.

Бул көз караштарга карата Ахмет Зияий өз пикирин чечмелеп мындайча тыйнак чыгарган:

(1) Бир улуттун аалымы жазган чыгарманы башка улуттар да түшүнсө, ал ошол чыгарманы жазган жазуучунун улутуна тиешеси жок болуп калабы?.

(2) Кириш сөз “Ал элдин аалымдары, акимдери тарабынан түшүнүлүп, түркүн ат, ылакаптар колдонулган” деген. Мындан «Куттуу билимди» башка элдер толугу менен түшүндү деген маани келип чыкпайт. Ошол убакыттарда уйгур тилин түзөт деп караган түркаш, ягма, карлук уруулары «Куттуу билимди» азыркы уйгурлар түшүнгүдөй түшүнбөй тургандыгы анык.

(3) “Буграхан тилинде” деген сүйлөмгө “Бугра” деген сөз каган менен окшош хандык чени, Буграхан каган, Каган-Буграхан, Кытайда которулган “Түркий тилдер диванынын” кириш сөзүндө Махмуд Кашгари “Хакания түркий тили менен уйгур тили бир тил, алардын ортосунда эч кандай айырма жок” деп көрсөткөн. Ошон үчүн Хакания түркий тили Буграхан тили менен бир тил, Буграхан тилинде деген сөз, уйгур тилинде дегендик”.

Жогоруда үч түйүндүн далили ирээтинде автор «Куттуу билимде» колдонулган, азыркы уйгурлар колдонуп жаткан сөздөрдөн үлгүлөр берип, азыркы уйгурлар колдонуп жаткан сөздөрдүн «Куттуу билимдеги» пайызын аныктоо аркылуу жана эч кандай чечмелөөсү жок эле азыркы уйгурлар эч кыйналбай түшүнө ала турган «Куттуу билимдеги» саптардан мисал келтирип, дастандын тили уйгур тили деген пикирин айтат.

Кытай аалымдарынан Лю Бин да бул маселе боюнча изилдеген. Лю Бин “Орток таандык” теориясына карата өз көз карашын баяндаган. Ал «Куттуу билим» Эл аралык изилдөөдө көптөн бери көрүнөөрлүк эки өзгөчөлүктү, биринчиси, изилдөөчүлөрдүн курамында тарыхый тил тануучулардын басымдуу орун ээлегендигин, экинчиси, «Куттуу билим» тарыхый тилдер салыштыруусунун материалы иретинде тил таануучулук изилдөөнүн объектисине айланып кеткендиктен узукка созулган “Улут менчиктүүлүк чыры” келип чыккан деп карады. Лю Бин макаласында «Куттуу билим» чыгармасынын таандыктыгын аныктоо үчүн түркий тилдүү улуттардын тил жагындагы тууганчылык байланышын эле текшерүүгө

болбойт, ошону менен бирге төмөндөгү маселелерди да астейдил текшерүү керек дейт: «Куттуу билим» жаратылган доордо кайсы улут байыркы доор жазма документтердин өлчөмдүү тилин калыпташтырып болгон? Улуттун бир бүтүн денесин жаратып, кайсы улут “орток доордо” «Куттуу билимде» сүрөттөлгөн коомдук турмуш формасын даярдаган? «Куттуу билимдин» дүйнөгө келиши кайсы улуттун коомдук-тарыхый өзгөрүшү жана өнүгүшү менен ички жагынан байланыштуу? Ага мураскор болууга кандай идеялык байлык жана адабий традиция бар? Мындай салт кайсыл улуттун кийинки адабиятында улана тургандыгы жана өнүгүүсү? «Куттуу билимдин» маданият жаатындагы ички мазмуну кайсы улуттун тарыхый өнүгүү процесси жана анын тышкы дүйнө менен болгон алакасына байланыштуу?» деген суроолорго жооп берип, макаласынын акырында «Куттуу билимди» изилдөөдө “Орток мурас теориясынын” жактоочуларынын «Куттуу билимдин» орток таандуулугунун тарыхый салыштырма теориясы жана усулдар аркылуу далилдемекчи болгону алардын өтө жөндөмсүздүгү” деген жыйынтыгын чыгарды¹.

Демек Лю Бин «Куттуу билимдин» тили уйгур тили жана тек гана уйгур улутуна тиешелүү деген көз карашта.

Профессор Нью Ружи “Караханиддер солаласына тиешелүү араб жазуусундагы байыркы уйгурча документтер жана «Куттуу билим» таануучулук изилдөө”² аттуу макаласында Яркенде табылган бир топ документтердин «Куттуу билим» таануучулук изилдөөдө өтө маанилүүлүгүн түшүндүргөн. Ал Динисун Русстун берген кабарына караганда 1911-жылы Яркен шаарынын айланасындагы бир бакчада араб жазуусундагы жана байыркы уйгур жазуусундагы токтом документтер табылган, бул баардыгы

¹ Лю Бин. “Куттуу билим”изилдөөдөгү "орток таандык теория"жөнүндө./“Куттуу билим”изилдөө илимий макалалар жыйнагы (2).- Үрүмчү ,1993.- 330-б.

² Нью Ружи. “Карахандар солаласына тиешелүү арап жазуусундагы байыркы уйгурча документтер жана “Куттуу билим” таануучулук изилдөө,улуу илимий чыгарма-“Куттуу билим”(“Куттуу билим”изилдөө илимий макалылар жыйнагы.- Үрүмчү,1999.- 259-266-б.

15 документти өз ичине камтыйт. Ошол кезде Кашкардагы Англия баш консулу Чоги Макартини Хотандан Караханийлар хандыгы дооруна тиешелүү араб жазуусундагы 4 документте айрым-айрым хижраи 401-жылы миладия 1010-1011- жылдары жана хижирият 501-жылы миладия 1107-жылы деп түшүндүрмө берилгени. Ал байыркы уйгур жазуусундагы 24 документке ээ болгон”, - деп жазган профессор Нью Ружи. Ал Яркан жана Хотенден табылган бул документтердин мазмундарын тааныштырып өтүп макаласынын аягында мындай деп жыйынтыктайт: Яркандан табылган баардык документтер мындай бир учурду билдирет: Караханиддер солаласы иштеткен бийлик тили аз дегенде эки түрдүү - түркий тили жана араб тили ; иштеткен өкүмөт жазуусу аз дегенде эки түрдүү - байыркы уйгур жазуусу менен араб жазуусу, бул пикирди “Түркий тилдер диваны” гана эмес, балким Макар Тиней Хотандин ээ болгон Караханиддер дооруна тиешелүү 4 араб жазуусундагы документ жана 24 байыркы уйгур жазуусундагы документ да күчтүү далилдейт. Яркандан табылган араб жазуусундагы документтерде жазылган күбөлөрдүн аттары да байыркы уйгур жазуусунда жазылган .Бул «Куттуу билимди» изилдөөдө тил адабият жаатында терең пайдаланууда чоң мааниге ээ деп белгилеген. Биздин пикирибизде Нью Ружинин жогоруда көрсөткөн фактыларынан улам ал «Куттуу билим» байыркы уйгур жазуусунда, же болбосо араб жазуусу менен жазылган болушу керек деген эки түрдүү пикирде болгон.

Шинжаң университетинин адабият факультетинин доценти Гайраджан Осман «Куттуу билимдин» таандыгы жөнүндө изилдеген аалымдардын бири. Гайраджан Осман Жусуп Баласагындын улуту жана «Куттуу билимдин» тилин автордун кириш сөз 23, 57, 58-бейттери, кириш сөз 59, 60,61, 62, 63-бейттерине негиздеп, Жусуптун келип чыгуусунда коомдук, улуттук чөйрөсүндө Коз орду Баласагын, Кашгар хан тили, Буграхан тили, Түркий тили, Товгач Кара Буграхан деген тарыхый аталыштар, категориясы негизги

орунда турат деп карап, Жусуптун улуту жана «Куттуу билимде» колдонгон тилин кайсы тил экендигин аныктоо үчүн алды менен Баласагындын тарыхый орду жана уйгур урууларынын Баласагын менен болгон тарыхый байланыш маселесине талкуу жүргүзүү керек деген пикирди айтат, ошондой эле ушул маселелерге кайрылган чет эл аалымдарынан Персиялык тарыхчы Жувайни (1226-1286) “Тарыхый жана кушай” китебинен, Кытайдын тарыхый булактары, Кытайлык уйгур таануу аалымдарынан Вей Лиантао, Гиң Шимин, Ли Футонг, Нью Ружи өңдөнгөндөрдүн эмгектерине шилтеме берип, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келген:

(1) Баласагын жана анын башкача аталышы “коз орду”, “козбалык сап”, уйгур тилиндеги терминдер болуп, бул ысымдарды уйгурлар койгон.

(2) Баласагынды уйгурлар курган.

(3) Баласагынга келүүдөн мурда жана кийин бул шаарларда, анын тегерегинде эң узак жана негизги эл болуп жашагандар уйгур уруулары болуп эсептелинет.

(4) Караханиддер доорунда Баласагындын негизги эли тогуз огуздар болчу. Ошондой эле тогуз огуздар уйгур бийлигинде коом болуп, “Асыл тукум” ошолорду көзгө кармаган. Уйгурларда “улут” түшүнүгү калыптанган.

(5) Караханиддер доорунда карлук, ягма, чигил, тохси өңдөнгөн уруулар аз санда болуп, алар негизинен көчмөн чарбачылык менен күн көрүүчү, коомдук курулмасы уруучулук баскычында эле.

(6) Уйгурлардын экономика жана маданияты өтө өнүгүү менен, атактуу аалымдардын өсүп чыгуусунда жана мыкты чыгармалардын жаралышын мыкты материалдык жана социалдык негиз жараткан.

(7) «Куттуу билимде» уйгурлардын, салттык, коомдук көз караштары борборлоштурулган мүнөздө чагылдырылган.

(8) Жусуп Баласагын- бир бүтүн уйгур социалдык, философиялык көз караштарын узун мезгилин орто кылымдагы абалдарын бир-бирине байланыштырып берген улуу ойчул акын.

Бул макалага атайын кайрылып отурганыбиздин себеби, бул макала 2002-жылы Кыргызстанда «Кут билим» гезитинде профессор К.Артыкбаевдин «Такталганды талашпа»¹ атуу макаласына каршы жазылгандыгы. Биздин оюубузча, Европа окумуштуулары да Жусуп Баласагынды кыргыз элине көбөрөөк жакындаштырышат, ошун үчүн Гайраджан Османдын жогорудагы пикири бир жактуу ал пикир дагы ишенимдүү тарыхый далилдерди талап кылат.

Атактуу уйгур таануучу, Кытайлык аалым профессор Лаң Йиң өзүнүн «Куттуу билим» жана чыгыш-батыш маданияты» (Урүмчи,1992) деген чыгармасынын 8-бабынын биринчи бөлүгүн - «Куттуу билимдин» тили деп атап, анда «Куттуу билим» уйгур улутунун дастаны, ал уйгур тили жана жазуусу менен жазылган»², - деп көрсөттү. Ал бул пикирин байыркы уйгур жазуусунда жазылган Орхон Эне-Сай түбөлүк таштары, байыркы уйгур жазуусунда жазылган классик уйгур адабий чыгармалар жана алардын Орто Азиядагы башка түрк улуттарына көрсөткөн таасирлери аркылуу далилдейт. Мындан тышкары да дастанда колдонгон стилистика меселелерин уйгур оозеки адабиятында жана элдин күндөлүк турмушунда дайым жолуга тургандыгын, «Куттуу билимде» көптөгөн уйгур тамсил, макалалары, акылман сөздөрү бардыгын белгилейт.

Уйгур тилчиси проф. Имин Турсун тарыхый материалдар жана Эл аралык түрк таануучулардын илимий эмгектерине таянып, Караханиддер доорунда уйгур тили эки **тармакты** негиз кылып, анын батыш тармагы

¹ Артыкбаев.К.Такталганды талашпа// Кут билим, 2002, 26-апрель.

² Лаң Йиң. «Кутадгу билик» менен чыгыш-батыш маданияты. (Кытай тилинде). – Үрүмчү, 1992-жыл. – 214 б.

болсо, “Кучардан Дуңхуанга дейре болгон”, райондо “кочу идикут тили” деген ат менен таанылган деген пикирин айткан. Ал уйгур адабий тилинин бул эки тармагы фонетика жагынан окшош деп караган. Бул эки божомолду далилдөө үчүн бугракан тилиндеги чыгармалар - «түрки тилдер дивани» жана «Куттуу билим» дастаны менен “Кочу түрк тили документтер”, «Алтын ярук» өңдүү чыгармалардан алынган созулма үндүү, кыска үндүүлөрдүн окшоштугуна тиешелүү сөздөрдөн жетерлик мисалдарды келтирген. Автор бул эки тармактын морфологиялык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүндөгү окшоштуктарды салыштырып: Ат атооч категориясына “бугракан тили” менен “кочу идикут тилинде” окшош эле алты жөмдөмө бар: “нын, ке, де, ни, ден” ошондой эле жана бир окшоштук жерин көрсөтөт: жактама ат атоочторго таандык мүчөсү уланганда эки тилде тең “n” менен ”g” кошулуп, “ng” колдонулат – деген.

Ал макаласында “бизге белгилүү, «чыгыш түркчөсү» деп аталган уйгур адабий тили “бугракан жана кучу идикут тили” деп эки чоң диалектиге бөлүнгөн эле, бул диалектерде эки жакка тең окшоштук белгилер болгондуктан, бул диалекттер бир бүтүн жазуу адабий тилинин эки канаты деп эсептелинет. Айырмасы болсо, диндик ишенимге идеологияга байланыштуу айрым лексика жагынан өзгөчөлүктөрдүн бардыгы. “Кучу идикут тили” Орхон эстеликтеринин тилинин уландысы болгон өңдүү, “бугракан тили” да “Орхон тилинин” өнүгүшү болуп эсептелинет” деген жыйынтыкка келген. Ушул эле автор “бугракан тили” жөнүндө изилдеген аалымдар бул тилдин негизин “уйгур диалектикасы” түзгөндүгүн белгилешет деп, мисал катары, Дегунес, Фрейн, В.В.Радлов жана башка Европа аалымдарын көрсөткөн. Ушул көз караштан “«Куттуу билим» байыркы уйгур тили менен жазылгандыгын далилдөө кыйын эмес” деген ойлорун айткан профессор Имин Турсун.

«Куттуу билимдин» тили уйгур тили экендигин далилдеген дагы бир материал бар, бул болсо да профессор Жао Миңминдин “Түркий тилдер диванинин” тили жөнүндөгү изилдөө”¹ деген эмгеги. Ал бул эмгегинде Каганат (бугракан) тилин көп жагынан изилденөө менен бирге, аны азыркы уйгур тили менен салыштырып чыккан. Натыйжада ал Махмуд Кашгари “Дивани лугат түрктө” түшүндүрүлгөн Каганат тилинин уйгур тили менен бир тил экендигини далилдейт.

1984- жылы май айында Бейжинден басылып чыккан уйгурча «Куттуу билимдин» кириш сөзүндө мындай деп жазылган: «Куттуу билим» - уйгур улутунун XI кылымда жашаган залкар ойчул акыны Жусуб Хас Хажиб тарабынан жазылган чоң көлөмдүү дастан. Бул дастан байыркы жазуу адабиятынан азыркыга дейре биздин доорубузга жетип келген жалгыз көркөм чыгарма жана XI кылым уйгур көркөм тилинин эң жакшы үлгүсү болуу менен улуу мекенибиз Кытайдын маданият казынасындагы баа жеткис байлыгынын бири, жана элибиздин сыймыгы болуп эсептелинет”². 1986- жылы Бейжинден басылып чыккан Кытай тилине которулган «Куттуу билим» кириш сөзү “«Куттуу билим» уйгур классик адабиятынын үлгүсү, XI кылым Караханиддер доорундагы Жусуб Хас Хажиб байыркы уйгур тилинде жазган дастан”³ деп башталган.

Биз Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастанын кайсы тилде жазылгандыгына карабастан, ал Орто Азия, Кыргызстан Уйгурстан, Казакстан аймагында жашаган жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас, анын ичинен уйгурга да тиешелүү деген көз караштабыз.

2.3 Мыйзам идеясына тиешелүү изилдөөлөр

¹ Жао Миңмин. “Түркий тилдер диванинин” тили жөнүндөгү изилдөө .- Пекин, 2001. (Кытай тилинде).- 520 б.

² Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билик. / Абдурехим.Ө, Ахмет.З, Мамтимин.Юдун уйгур тилиндеги котормосу. – Пекин,1984. –1– б.

³ Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билик. / Хау Гуанжоң, Лю Бин кытай тилиндеги котормосу. – Пекин,1986. –1– б.

«Куттуу билим» дастанында закон таануу көз караштары эмгекти изилдөөдөгү дагы бир тармак болуп эсептелет. Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн закон таануу маселелеринин чыгармадагы туруктуулугу, көлөмдүүлүгү, пикирлердин оригиналдуулугуна карап, «Куттуу билимди» закон философиясынын колдонмосу, саясий салтанат колдонмосу деп айткандарында негиз бар. Кытайда «Куттуу билим» дастанындагы закон маселесине тиешелүү изилдөөлөрдүн алгачкысы Юсупжан Али Исламинин 1986-жылы өткөрүлгөн «Куттуу билим» илимий талкуу жыйынында окуп берген макаласы болгон: “Жусуп Баласагындын закон таануу көз карашы туурасындагы алгачкы изденүү” ал макаласынан башталып, 2008-жылга чейин бул боюнча 10 макала, бир атайы китеп жазып, жарыялады.

Юсупжан Али Исламинин 446 беттен турган эмгеги¹ кириш сөз, 7 бап жана жыйынтыктан турат. Биринчи бапта Жусуп Баласагын жана анын залкар чыгармасы «Куттуу билимдеги» мыйзам жөнүндөгү пикирлер менен тааныштырылат. Экинчи бапта Жусуп Баласагындын калеминен жаралган “төөрү” (закон) жана анын доордук мүнөздөмөлөрү боюнча түшүндүрмөлөр берилет. Үчүнчү жана төртүнчү баптарда орто кылым ислам жаамат, мыйзамы теориясынын «Куттуу билимге» көрсөткөн таасири анализге алынат. Бешинчи, алтынчы бапта «Куттуу билимде» айтылган Караханийлердин элин мыйзам менен башкарган доорлору, Жусуп Баласагындын доорунун закон өзгөчөлүгү изилденет жана анын закон таануу тарыхында ээлеген ордуна баа берилип, Жусуптун мыйзам идеясынан Кытай Орто түздөң² мыйзам идеясынан Жусуп Баласагындын “Мыйзам алдында бүткүл инсандар барабар” деген декларациясы менен айырмаланып турат деп белгилеген. Эң акыркы бабында «Куттуу билимде» бүгүнкү күн үчүн күзгү кылууга тиешелүү болгон алты маселе анализ кылынат. Ушул курулма

¹ Юсупжан Али Ислами . Куттуу билим жана мыйзам. - Үрүмчү, 1993.- 446- б.

² Орто түздөң - Кытайдын Хуаңхы дарясынын төмөнкү агымындагы жерлер.

боюнча автор Жусуп Баласагындын закончулук идеясынын мүнөзү, анын жаралыш себеби жана ошол заманда көрсөткөн таасирин, Жусуп Баласагындын закончулук идеясы менен уйгур закончулук салты жана уйгур рухий маданияты менен болгон ички байланышын дагы да тереңдеткен түрдө анализдеп берет. Автор эмгегинде «Куттуу билим» дастаны мамлекет башкаруу, мыйзам, коомду башкаруу жөнүндөгү китеп экендигин белгиледи. Бул эмгектин авторунун билиминин тереңдиги, изилдөө жөндөмдүүлүгүнүн жогору экендигин көрүүгө болот. Китептин эң акыркы бабында Жусуп Баласагындын закончулук идеясынын азыркы учурдагы Кытай закончулук иштерине болгон маанисин анык баяндап, чыгарманын реалдуу баалуулугун дагы бир жолу бийиктикке көтөрдү.

Кытай борбордук комитетинин туруктуу мүчөсү, Кытай улуттук иштер комитетинин орун басары Төмүр Давадат бул китепке жазган кириш сөзүндө төмөнкүдөй бааларды берген: “Автор бул чыгармада «Куттуу билим» үстүндөгү изилдөөлөрүн дагы тереңдетип, андагы законго тиешелүү маселелерди түрлөргө ажыратып, бир бирден таап чыкты жана аны бекемдеп иштеп, жогорку деңгээлге көтөрдү, чыгарманын идеясы, мазмуну туура көрсөтүлгөн”¹

Кытайда Юсупжан Али Ислами менен катар «Куттуу билим» дастанынын мыйзам идеясына тиешелүү изилдөөлөрдү жарыкка чыгарган аалымдардан дагы бири Абдышүкүр Мухаметиминди көрсөтүүгө болот, ал 1986-жылы өткөрүлгөн мамлекеттик эң алгачкы «Куттуу билим» илимий талкуу жыйынында: “Орто кылым мыйзам таануу тарыхындагы эң улуу үлгүсү²” деген билдирүүсү алгачкы эмгектердин бири эле. Бул он бир беттен турган макала төрт бөлүктөн туруп, автор эң оболу «Куттуу билимдеги»

¹ Юсупжан Али Ислами . Куттуу билим жана мыйзам. - Үрүмчү, 1993.- 1- б.

² Абдышүкүр Мухаметимин. Орто кылым мыйзам таануу тарыхындагы эң улуу үлгүсү.//Илимий макалалар жыйнагы:тарыхы мурас «Кутадагу билик»жөнүндө баян.- Кашкар, -1986,-12 –б.

мыйзам таануу идеясын Фарабинин “Пазилеттүү шаар калкы”, “Жааматчылык саясаты”, “Бакытка жетиштирүү куралы” өңдөнгөн чыгармаларында айтылган акыл-парасат илим, пазилат, даанышмандык, адилеттик, саясат жана пазилеттүү мамлекет жөнүндөгү баяндары менен салыштырып, Жусуп Баласагын Фарабинин ынсанаттык жана агартуучулук идеяларынан азыктанган болсо да, реалдуу мамлекет аппаратын акылдуулук, адил эгемендүүлүк жана кескин закон боюнча башкаруу жөнүндөгү пикирлери бүт бойдон Жусуп Баласагынга гана тиешелүү деп жазган. «Куттуу билимдеги» мыйзам таануу идеясынын активдүүлүгүнүн далили катары автор «Куттуу билимди» немец философиясынын негиздөөчүсү деп эсептелген Гегелдин (1770-1831) укук философиясы менен салыштыруу аркылуу, Жусуп Баласагын эскиликте коргоочу Гегелден айырмаланып, орто кылым саясий сахнасында феодал бийлик абсолюттук хандык түзүлүштү адилеттик мыйзам менен тизгиндөө пикирин айтат” деп караган. Абдышүкүр Мухамметиминдин макаласынын экинчи жана үчүнчү бөлүгүндө «Куттуу билимдеги» мыйзам таануу теориясын анализдөө аркылуу “ойчул Жусуп адилеттүү закон менен мамлекетти башкарууну инсанаттык рухта адамга адамдык мамиледе болуу” деген түйүндүү идеянын айланасында баяндап, бул идеянын конкреттүү көрсөтүлүшү дастанда бардык адамдын мыйзам алдында теңдик идеясы ишенимдүү сүйлөмдөр жана образдарда чагылдырылган деп түшүндүрөт. Автор бул дастандын мыйзам таануу жагындагы салымын даңазалоо менен бирге андагы тескери илдеттер жана чектөөлөрдү көрсөткөн. Автордун бул изилдөөсүнөн төмөндөгүлөрдү байкаса болот: Кытайда маданият ыңкылабынан кийин илимий изилдөө бир кыйла кеңири, эркин шартка ээ болсо да, Кытай интеллигенттеринин идеясы илгерки саясий кишенден чыга албаган. Бул макаланын автору да мындан сырткары кала албайт. Мисалы, макаланын акыркы бир бөлүгүндө «Куттуу билимдин» автору “таптык зулум, коомдук үстөмдүк бардык таптык

коомду жоготуп, тапсыз коом жаратуу менен анын тамырын жоготууга боло тургандыгын түшүнбөгөн. Анын үстүнө ал атаган “зулум” тек гана феодал бийлигинин чөйрөсүндө чектен ашкан үстөмдүк жана адилетсиздикти көзгө кармаган болуп, феодалдык эксплуатация түзүмүн түп тамыры менен жулуп таштоо деген түшүнүктөн өтө эле алыс болчу. «Куттуу билимдеги» мыйзам таануу идеяларында бир катар тескери илдеттер жана чектемелер да сакталган: Жусуп Баласагын мамлекет башындагы жана бийлик бектери ак сөөк тукумдарынан болуу керек деп караган¹” деген сыяктуу болбогон пикирлер менен бул макаланын илимий баалуулугун төмөндөткөн. Мындай айтуунун себеби, Абдышүкүр Мухаммедиминдин бул көз караштары Марксизм идеясынын жетекчилигинде, анын формаларын «Куттуу билимди» изилдөөгө таңып, миң жылдан мурда жашаган Жусуп Баласагынга азыркы саясий өлчөм менен талап койгонунда деп ойлойм.

«Куттуу билимдеги» мыйзам таанууну саясий позициядан изилдегендердин дагы бири деп Аблимит Рахимди көрсөтүүгө болот. Анын 1988-жылы Кашгар уйгур басмаканасы тарабынан басылган “Тарыхый мурас «Куттуу билим» жөнүндөгү баян” деген китептин 4-томунда киргизилген макаласы “Жусуп Баласагындын мыйзам таануу идеясындагы бир канча маселе” ошол кездеги саясий кырдаалдын таасирине терең учурагандыгынан кабар берет. Ал макаланын 1-2-бөлүмүндө “Жусуп Баласагындын мыйзам таануучулугунун борбордук идеясы адилеттүү закон тургузуу эле”. “Жусуп Баласагын мыйзам таануучулугунда эң негизги басым жасалган идея мамлекетти адилеттик мыйзам негизинде башкаруу менен бирдикте мыйзам алдында падыша, кул барабар болуу керек” деген ойдун тегерегинде анализ жүргүзөт. Автор «Куттуу билим» дастанынын 64, 92, 6599, 6601, 6603, бейттеринде көрсөтүлгөн мыйзамды падыша, хандар өздөрү бузгандыгын Кытайда 1966-жылдан 1976-жылга дейре болгон мыйзам тебеленип,

¹ Жогорку китеп 17-б.

көптөгөн бейкүнөө кишилерге анын зыяны тийгендигин салыштыруу аркылуу көргөзөт. Ошону менен бир убакытта «Куттуу билимдеги» нике, балдар тарбиясы, мыйзамды аткаруу маселелерин чечүүдө чечкиндүүлүк менен азыркы заманыбызда ушул жааттагы сакталып турган кемчиликтерге сын берүү менен «Куттуу билимдин» реформа доорунда бара жаткан Кытай коомуна көрсөтө турган таасирин күчөтүп көрсөтүүнү максат кылган.

Атик Исмайл Сопи “«Куттуу билим» дастанындагы мыйзам таануучулуктун элдүүлүгү жөнүндө”¹ деген макаласында дастандагы закон таануучулук идеясынын элдүүлүгү боюнча чымырканып изденген, Беш бөлүмдөн турган изилдөөсүнүн мазмуну төмөнкүчө: Биринчиси, адилеттүүлүк закон аркылуу хандык бийликти тизгиндөө. Экинчиси, мыйзамды адил аткаруу. Үчүнчүсү, үстөмдүккө каршы туруу. Төртүнчүсү, жакшылыкка сыйлык, жамандыкка жаза берүү. Бешинчиси, согушчандыкты айыптоо. Автор мына ушул беш темага байланыштуу бейттерди түшүндүрүү аркылуу «Куттуу билим» дастанындагы мыйзам таануучулуктун элдүүлүгүн далилдейт. Бул макаланын экинчи бөлүмү жана “дастандагы элдүүлүк мыйзам таануучулуктун объективдүүлүгү” алдыңкы бөлүмгө караганда бир кыйла үстүртөн болуу менен автор өз оюн далилдүү берүүгө анча деле жетише албаган.

Кашгар уйгур басмаканасынын баш редактору Аблиз Умар мырзанын «Куттуу билимде» баян этилген мыйзамдуулукка тиешелүү караштар”² деген макаласы кыска болгону менен «Куттуу билимде» баяндалган мыйзамдуулук идеясынын маңызын өтө сонун жыйынтыктаган. Ал Жусуп Баласагындын мыйзамдык көз карашынын баалуулугу анын “мыйзам алдында бардык адамдар бирдей” деген адилеттүү мыйзам аркылуу

¹Атик Исмайл Сопи. “Куттуу билим” дастанындагы мыйзам таануучулуктун элдүүлүгү жөнүндө //Кумул адабияты журналы.- 1995.- №2,35-б.

² Аблиз Умар . “Куттуу билимде” баян этилген мыйзамдуулукка тиешелүү караштар.улуу илимий чыгарма-“Куттуу билим”(“Куттуу билим”изилдөө илимий макалылар жыйнагы) .- Үрүмчү, 1999.- 432-439-б.

мамлекетти башкаруу түзүлүшүн байыртадан элге негиздеген деген пикирди бекемдөө менен бирге 5475, 5476, 5479, 5480, 5481, 5482, 5483 бейиттерин далил кылып, «Куттуу билимде» Жусуп Баласагын бийлик демократиясы катары чыгып, бийлик менен элдин мыйзамдык милдеттерин анык көрсөтүп өткөн» деп жазган. Аблиз Умардын бул макаласында башкалар тарабынан анчейин каралбаган бир жагынан өзгөчө кепке алынган Жусуп Баласагындын адилеттүү мыйзамынын өз алдынчалыгын өзгөчө көрсөтүп, “мыйзам бийликтен жогору турат, бийлик канча жогору болсо да мыйзам андан жогору” деген баянды таап чыккандыгында.

«Куттуу билим» дастанындагы мыйзамдык идея жөнүндөгү изилдөөлөрдөн экендигин белгилешибиз керек. Жаш изденүүчүлөрдүн да бир катар салымы бар. Шинжаң педагогика институту мыйзам-экономика институтунун аспиранты Кахар Турду “Жусуп Хас Хажиптын мыйзам-таануудагы идея системасы жөнүндө кыскача анализ”¹ деген макаласында Жусуп Баласагындын мыйзам-таануу идеясын кыйла кеңири анализдеп, анын мыйзамдуулук-идея системасын жетишерлик жыйынтыктап чыккан. Жаш автордун артыкчылыгы ушунда, ал Эл аралык “Кут билим” таануудагы тажрыйбага таянып: Жусуп Баласагындын көз карашындагы гүлдөгөн теңдик коом эч качан кээ бирөөлөр айткандай, “идеалдуу коомдун” курулай кыялы эмес экендигин тескерисинче, ошол доордогу бийликти, элди жыргатуунун илимий программасынын борбордук Азия, уйгур түрктөрүндөгү көп кылымдык мыйзам-түзүм идеясынын Жусуп Баласагын тарабынан көркөм чагылдырылып экендигин калеминде кездеше тургандыгын түшүндүрүп берет.

2.4. Ахлак жана таалим-тарбия жөнүндөгү изилдөөлөр

¹ Китепте:Кахар Турду.Жусуп Хас Хажиптын мыйзам-таануудагы идея системасы жөнүндө кыскача анализ. .- Үрүмчү, 1999.- 402-415-б.

Кытайда «Куттуу билим» дастанындагы ахлак жана таалим-тарбия маселелери жөнүндөгү ой толгоолор да терең изилденүү багытында. Аманулланын «Куттуу билим» дастанындагы коомдук ахлак маселелер жөнүндө¹ деген макаласы бул жааттагы алгачкы изилдөөлөрдөн болуп эсептелинет. Ошондон тартып 2008-жылга дейре бул темада 21 илимий макала жарыяланды. Бул макалалардын ичинде салмагы эң эле оор болгону Шинжаң гуманитардык илимдер академиясы улуттар адабият изилдөө борборунун жаш изденүүчүсү Акбар Ааматтын «Жусуп Хас Хажип “пазилет жөнүндө»² деген макаласы болду. Бул он беш беттен турган изилдөө бирдей мазмундагы башка макаларга караганда изилдөө багытынын жаңы жана өзгөчөлүгү менен окуучулардын көңүлүн өзүнө тартып алды.

«Куттуу билимдин» ахлак идея баянында, ахлак мааниси жана чечилиши туурасында атайы токтолбосо да, дастанда баштан аягына дейре коомдук ахлактын негизги эрежелери киргизилген жана да бул угумдуу жана көрүнөрлүк баяндалган, ошондуктан Акбар Аамат «Куттуу билимди» белгилүү ахлак көз караштар чагылдырылган чыгарма иретинде анализге алып, биздин кылымда орун алган ахлактык көз караштарга карата бир кыйла түшүнүккө ээ болушубузга жардам берери мүмкүн» деп карап, Аристотелдин ахлак философиясы менен байыркы Кытайдагы Коңзы этикасындагы ахлак идеясын «Куттуу билимдеги» ахлак көз караштарына салыштыруу аркылуу ортодогу айырманы анализдеп, мындайча жыйынтыкка келет: “Пазилеттин (ахлактын) ролун таануу жагынан Коңзы, Аристотел жана Жусуп Баласагындын көз караштары өтө чоң окшоштуктарга ээ. Ошондой болсо да адамдар кантип ахлак бийиктигине жетишет? Алардын ахлактары кандай негизге таканчыктап турат? Бул маселелерди караганда биз тез эле алардын ортосунда кээ бир айырмачылыктардын да бар экендигин сезебиз”. Автор

¹ Аманулла. “Куттуу билим” дастанындагы коомдук ахлак маселелер жөнүндө. // Шинжаң университети илимий журналы. - 1984. №456-б.

² Акбар Аамат. Жусуп хас хажип: ахлак жөнүндө // Тарим журналы. - 2006. - №9.76-б.

Кытай «Куттуу билим» таануу тармагында өсүп бара жаткан “Жусуптун этикалык көз караштарында Кытайдагы этикалык идеянын традициялык өзгөчөлүктөрү бар”. “Куңзучулардын этикалык ахлак көз карашы «Куттуу билимде» эң эле ачык, эң эле ишенимдүү түшүндүрүлөт”. “Жусуп Куңзучулардын идеялык системасы катарлууларды мыкты билип эле калбастан, ошону менен катар аны тереңдетип изилдеген эле.” (Лаң Йиң: 1993; 128, 315, 318-б).«Куттуу билим» менен Куңзучулардын бекем байланышы бар экендигин көрө алабыз”(Чин Шиошин:2004) өңдөнгөн көз караштарга карата, Акбар Амад өзүнүн «Куттуу билим» жана Куңзы идеясында болгон терең түшүнүгүнө таянып, көп жагынан изилдөө аркылуу “Аристотелдин ахлак этикасы Куңзынын үрп-адат көз караштарына биротоло эле окшош экендигин жолуктура албайбыз” деген жыйынтыкты чыгарат, жана ошол негизинде “...үрп-адатка баш ийүүнү Куңзиче көз кароо деп тааныган учурда да үрп-адат салт-санаалардын айырмачылыгына көңүл бурбай коюуга болбойт. Ушул жагынан алып караганда Куңзы этикасынын «Куттуу билимдеги» таасирин таап чыгуу биздин окшоштуктар негизине курулган божомолдон күчтүүрөк, логикага төп келген далилдерди талап кылат. Жусуп Хас Хажип жекенин ахлак милдетин теологиялык көз караштан көргөн. Чыгармада жекенин ахлактуу болушунун натыйжасы анын башкалар менен мамилеге ээ болуп жардамдашуусунун негизинде бакытка жетип эле калбастан ошону менен катар эки дүйнөдө тең бакытка ээ болот. Бул Жусуп Хас Хажипдин жашаган доору жана этикалык көз караштарынан ачык көрүнүп турган дагы бир өзгөчөлүк»¹ деп өзүнүн пикирин айткан. Акбар Амад бул макаланы «Куттуу билим» таануу жаатында Кытай окумуштуусу Лаң Йиң өкүлчүлүгүндөгү “«Куттуу билим» Куңзынын адеп ахлак идеясынын таасирине учураган” деген өңдүү пикирлерине жооп иретинде жазган деп кароого болот.

¹ Акбар Амад. Жусуп хас хажип: ахлак жөнүндө. //Тарим журналы .- 2006.- №9,121-б.

Бул мазмунда маркум окумуштуу Абдышүкүр Мухамедимин өзүнүн чоң чыгармасы “«Куттуу билим» казынасынын”² 3-бөлүмү ахлак жана таалим акылман сөздөрү” 7-8-бапта, 100 бетке жакын көлөмдө бул маселеге токтолгон.

«Куттуу билимдеги» ахлак таануу маселелерине арналган изилдөөлөр. Ушул баптын аягында автор Жусуп Баласагындын ахлак таануу көз карашын жыйынтыктап, «күн чыгыш маданият ренессансынын тарыхый умтулууларын билдирет. Жусуп Баласагындын акыл таануу жана үй-бүлө, нике көз карашы анын мамлекет жана мыйзам таануучулук теориясы менен кошулуп, бир бүтүн саясий мыйзам философиясын жаратты. Жусуп Баласагын ушул багыттагы ойлору өзгөчө философиялык баалуулукка ээ болгон дегендей жогору баа берүү менен Абдышүкүр Мухамметимин Жусуп Баласагындын үй-бүлө жана ахлак көз караштарында чоң кемчилдиктердин да орун алганын жазат:

(1) Жусуп Баласагын жакшылык жамандыктан турган коомдук ахлак категориялар менен кишинин психологиялык мүнөзүн аралаштырып жиберип, жакшы-жаман ахлак касиеттин бир бөлүгү, ал тубаса болот деген көз карашта болгон.

(2) Жусуп Баласагын нике жана үй-бүлө маселесинде орто кылымдагы жогорку катмар топторунда адатка айланып кеткен аялдарды эркектерден төмөн саноо көз карашын даңазалады.

(3) Жусуп Баласагын «эки дүйнө», «тозок-бейиш», «кыямат көпүрөсү» сыяктуу динчилдик аң- сезимди өзүнө таяныч кылган.

«Куттуу билимде» автор көрсөтүп өткөндөй, жогорудагыдай кемчиликтер чыңдыгында бар. Бирок бул кемчиликтер бүгүнкү күндүн азыркы заман аң-сезими менен XI кылымдагы бир чыгарманы өлчөгөндүктөн келип чыккан, ошон үчүн биздин пикирибизче аны адилетүү деп эсептөөгө болбойт.

² Абдышүкүр Мухамметимин . «Куттуу билим» казынасы.- Үрүмчү, 1999. - 521 б.

«Куттуу билим» ахлак жана таалим тарбия жөнүндөгү изилдөөлөрдүн ичинде Ярмухаммед Таир Туглуктун кошкон салымын өзгөчө айта кетүүгө арзыйт. Анын эки китеби-“ кылым Уйгур идеологиясы - «Куттуу билим» изилдөө-I” менен “Жусуп Хас Хажиптин үй-бүлө тарбиясы - «Куттуу билим» изилдөө-II” (Үрүмчи.-2007) тарбиялык мааниси жана мазмунунун кенендиги менен окурмандардын жактырып окуусуна татыктуу болгон. 2-китептин мазмуну негизинен Жусуп Баласагындын ахлак жана үй-бүлө тарбиясы боюнча баяндамаларына пикирлер болчу. Бул балким автордун көп жылдык адабият окутуучусу болгондугу менен байланыштуу болсо керек. Китеп эки китептен туруп 890 бет. Автор бул эмгегин өзүнүн 1986-жылдан берки илимий журналдарга басылган макалаларынын топтому кылган үчүн мазмуну бир аз чар жайыт болуп, жыйнагына окшоп, айрымдарында мазмундук кайталоолор байкалып, чыгарманын илимий баалуулугуна алар белгилүү даражада терс таасирин тийгизген. Бул эки китепти окуу учурунда биз автордун максаттуу түрдө бул мүчүлүштү толуктоого тырышып, экинчи китебинде изилдөө мазмунун баптарга бөлүп, негизинен «Куттуу билимдеги» ахлак жана таалимге тиешелүү пикирлерди өзүнүн түшүнүгү менен айкалыштырып, өзүнүн кесиптик өзгөчөлүгүнөн улам аларды өтө жакшы улантканын байкайбыз.

Биз Ярмухаммед Туглуктун жогоруда айтылган эки эмгегинен» автордун «Куттуу билимден» алган таасири жана бул чыгармага болгон махабатынын канчалык терең экендигин көрө алабыз. Бул чыгарма Кытайдагы уйгур «Куттуу билим» илимпоздорунун изилдөө багытынын жаңы деңгээлинин үлгүсү болуу менен темасынын жаңылыгы жана өзгөчөлүгү менен XXI кылым Кытайдагы «Куттуу билим»изилдөөсүнүн жаңы барагын ачты.

«Куттуу билимдеги» ахлак жана таалим жөнүндөгү изилдөөлөрдөн дагы бир салмактуу болгон макала Хамит Максүттүн “«Куттуу билим» дастанындагы адеп - ахлак маселелери”¹, Вахитжан Гопурдун “«Куттуу

¹ Хамит Максүт. «Куттуу билим» дастанындагы адеп - ахлак маселелери /Щинжаң университети илимий журналы .-1984.- №9-10.

билим»дастанындагы агартуучулук идеясы жөнүндө»¹ Журат Жамалидиндин «Куттуу билимдеги» адеп-ахлакка тиешелүү акыл баяндар жөнүндө»², Гопур Исмаил, Ли Жаншин биргелешип жазган “Жусуп Баласагын ахлак көз карашы жөнүндө алгачкы изденүү»³, Абдрахим Өткүрдүн “«Куттуу билимде» инсандын рухий жетишкендик темасы»⁴, Ли Шиндин 26 беттен турган макаласы «Куттуу билимдеги» билим жана билим ээлерине тиешелүү баяндар жөнүндө анализ»⁵ өндөнгөн изилдөөлөр бул жааттагы илимий кызыкчылыктын жогору экендигинен кабар берет.

Жыйынтыктап айтканда, «Куттуу билимдеги» ахлак жана таалим маселелерин Кытай аалымдарынын изилдөөлөрүндө изилдөөчү өздөрү жашап жаткан доор дастандагы ал маселелерди салыштырып Жусуп Баласагын ахлак көз карашына бүгүнкү күндүн жүзүн берип, өздөрүнүн сезимдерин өтө көп жууруп киргизишкен деп айтууга негиз берет.

2.5 Маданият маселесинин «Куттуу билимдеги» чагылдырылышы боюнча изилдөөлөр

Баардыгына маалым болгондой, идеологиялык маданият, айрыкча философиялык өңүттөгү идеологиялык маданият - адамзаттын дүйнөнү жана коомду таанып-билүү тарыхынын бир бөлүгү. Анын пайда болушу - өзүнө таандык тарыхтын маданий өбөлгөлөрү жана таанып-билүү булактарынан келип чыккан. Жусуп Баласагындын өзүнүн«Куттуу билим» дастанында чагылдырган пикирлери жалгыз «Өз доорунун идеялык энциклопедиясы» болуп эле калбастан, ал өзүнүн дүйнөгө көз карашынын калыптануусуна

¹ Вахитжан Гопур. «Куттуу билим» дастанындагы агартуучулук идеясы жөнүндө.

//Кашкар пед инистетоты илимий журнылы.- 1985.- №3.

² Журат Жамалидин. «Куттуу билимдеги» адеп-ахлакка тиешелүү акыл баяндар жөнүндө //Щинжаң университети илимий журналы, .- 1999.- №1.

³ Гопур Исмаил, Лижаншин. Жусуп Хас Хажиб ахлак көз карашы жөнүндө алгачкы изденүү.//Щинжаң университети илимий журналы.-1984.- №3.

⁴ Абдрахим Өткүрдүн. «Куттуу билимде» инсандын рухий жетишкендик темасы //Щинжаң гуманитардык билимдер изилдөөсү журналы.-1986.-№4.

⁵ Лишин. «Куттуу билимдеги» билим жана билим ээлерине тиешелүү баяндар жөнүндө анализ //Щинжаң гуманитардык билимдер изилдөөсү журналы.-1986. №3.

күчтүү таасир көрсөткөн салттык жана плюрализмдик маданий түзүлүш менен идея булактардын, биригүүсүнүн натыйжасы да болуп саналган.

«Куттуу билим» жарыкка чыккан жер Кашкар шаары, байыркы жибек жолунун маанилүү бир бөлүгү, Чыгыш менен Батыш маданиятын алмаштыруунун түйүнү, дүйнөнүн байыркы маданияты топтолгон жайы эле. Ошондуктан Кытайдагы билик таануучулар «Куттуу билим» дастанын бирдей «чыгыш-батыш маданиятын сиңдирип, ар түрдүү байыркы маданияттарды өз ичине алган¹» чыгарма деп карап келген жана бул өңүттөн көптөгөн жаңы пикирлерди айтышты, «Куттуу билим» дастанынын маданий негизги жана идеялык булагы жөнүндөгү илимий изилдөөлөр кыйла мурун изилдене баштаган, бүгүн бул багыттагы илимий натыйжалар кызыктуу болуу менен талаш-тартыштарды да туудурууда.

Атактуу Кытай аалымы Лю Бин «Куттуу билим» дастанынын Кытай тилиндеги котормосунун кириш сөзүндө² бул маселе боюнча ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Анын пикиринде «Куттуу билим» дастанынын жаралуусундагы маданий өбөлгөлөр төмөнкүдөй үч өзгөчөлүккө ээ: биринчиси, байыркы уйгурлардын салттык маданиятын мураска алган, бул негизинен өз улутунун тилин колдонгондугунда жана өз улутунун маданий аң - сезимин камтыган макал-лакаптарды көп колдонгондугу менен түшүндүрүлөт; Экинчиси, уйгурлардын салттык маданияты менен орто түздүк Кытай маданияты кошулуп кеткен, мунун далили катары ыр түрүндөгү кириш сөзүндө аныкталып жазылган «Бу китеп өтө кундуу болуп, (бу) Чин акылмандарын санат сөздөрү менен безелген, МаЧин өлүмаларынын ырлары менен сугарылгандыктан бу.....»³ сөздөрдөн башка жана чыгармада анык билинип турган идея мазмундагы тууганчылык окшоштук байланышында; үчүнчүсү, уйгурлар ислам динин кабыл алгандан кийин

¹«Кутадгу билиг» дастаны жөнүндөгү изилдөөлөр» (илимий макалалар жийнтыгы).- Үрүмчү, 1983. -110-б.

² Жусуп Хас Хажип. Кутадгу билиг . (Кытай тилинде). -Пекин,1986. - 3-октябрь.

³ Жусуп Баласагын. Куттуу билим / Которгон Турганбай Кылычбек. /Шинжаң эл басмасынан. -1992.

пайда болгон, тактап айтканда араб, ислам маданиятынын таасирине учураган.

Уйгур «Куттуу билим» таануучусу Абдышүкүр Мухаммадимин “«Куттуу билим» дастанынын казынасы” аттуу эмгегинин экинчи бөлүгүндө атайын ушул маселеге токтолгон. Автор Жусуп Баласагын дүйнөгө көз карашынын пайда болушуна таасир кылган жана «Куттуу билим» дастанында чагылдырылган философиялык, коомдук көз караштарды төмөндөгүдөй үч бөлүккө бөлүп жыйынтыктаган: **Биринчи**, ислам динин кабыл алуудан мурунку уйгур жана түрк элдеринин маданият чөйрөсүнө тиешелүү салттык маданият түзүлүшү; **экинчи**, ислам динин кабыл алуудан мурунку жибек жолун бойлой пайда болгон аралаш (senkiritik) маданият түзүлүшү; **үчүнчү**, ислам динин кабыл алуудан кийинки ислам маданият чөйрөсүндө таасир көрсөткөн идеялык булактан турат. Абдышүкүр Мухаммадиминдин бул көз карашы Лю Биндин көз карашы менен экинчи багытта айырмаланат, тактап айтканда Лю Биндин «Уйгурлардын салттык маданияты менен орто түздүктөгү Кытай маданияты кошулуп кеткен» деген көз карашына туура келбейт. Абдышүкүр Мухаммадимин «бул (Лю биндин ушул жөнүндөгү экинчи пикири) нормалдуу таасирден ашып түшкөн, Жусуп Баласагындын өзгөчө уйгур маданий тибине өкүлдүк кылуусуна туура келбейт» деген пикирин айткан. Ал «Конфуций жөнүндөгү эларалык конференцияга» катышуу учурунда жана «Шах наме» чыгармасын уйгур тилине которуу мезгилинде «Куттуу билим» дастанын бул чыгарма менен салыштыруу учурунда «бул чыгармалар бир-бирине түздөн-түз булак болгон» - деген сыяктуу пикирлерин үстүрттөн жана жоопкерчиликсиз айткандыгын сезгендигин айтат. Автор ушул сезимин төмөндөгү баяндар менен дагы тастыктайт: «Шах наме» жана буддизм китептериндеги адамга жан тартуу, адалдык, билим жана адилеттүү көз караштар жөн гана булак талап кылбай турган адамдык пикирлер категориясына тиешелүү болуп, адамзаттын Чиндык, жакшылык, сулуулукка болгон пикирлери улут жана райондон аттап өткөн орток кыялдарын чагылдырды. Бирок, «Шах наме» жана

«Куттуу билим» дастаны бири-бирине окшобогон түзүлүшкө ээ, эки башка мүнөз жана жанрдагы чыгармалар болуп, адамзаттын маданий тарыхындагы оригиналдуулукка ээ болгон байлыктан турат». Автор жогорудагы көз караштардын негизинде «маданияттын өнүгүүсүндө параллель тип жана таасирленген типти бири-бирине аралаштырылбоосу керек»¹ деген пикирлерин кайталаган. Абдышүкүр Мухаммадиминдин жогоруда айтылган сөздөрүн Кытай «Куттуу билим» таануучулардан Лю Биң, Чең Хенфу, Жаң Фыңву, Лаң Йиң жана башкалардын «Куттуу билим» дастанынын идеялык булагы Конфуций (Коң зы), Мың зы жана башка Кытай философторунун идеясынан келип чыккан» деген пикирлерге карата өз пикирин каршы койгон деп түшүнүүгө акылуубуз.

Кытай «Куттуу билим» таануучусу проф. Лаң Йиң бул жаатта өзүнүн бир канча илимий иштери менен аброй топтогон. Анын 1992-жылы Шинжаң эл басмаканасынан жарыкка чыккан «Куттуу билим» жана батыш-чыгыш маданияты” аттуу китеби, «Куттуу билим» дастанынын маданий түзүлүшүн бир топ системалуу баян кылган жогорку деңгээлдеги эмгек болуп эсептелет. Бул 214 бет, тогуз баптан турган. Чыгармасынын сегиз бабы «Куттуу билим» дастанынын авторунун өмүрү чыгармачылыгы жөнүндө, «Куттуу билим» дастаны жаралган доордун сүрөттөлүшү; орто кылымда батыштын коомдук турмуш абалы; чыгыштагы идеалдуу мамлекет; билим жана бакыт; кайыр садака берүү; каармандар тууралуу; «Куттуу билим» дастанынын көркөмдүк күчү деген мазмундардан турат. Бул чыгарманын тогузунчу бабында гана «Куттуу билим» дастаны менен чыгыш-батыш маданияты жөнүндө баяндалган. Тогузунчу бап алты бөлүмдөн туруп, биринчи бөлүмү «Батышка көчкөндөн кийинки уйгур маданияты көп түрдүү маданиятты өзүнө камтыган маданият»; экинчи бөлүмү «Фарс, араб ислам маданиятынын “Куттуу Билимдеги” орду»; үчүнчү бөлүмү «Индия будда дининин “Куттуу билим” дастанына көрсөткөн таасири»; төртүнчү бөлүмү “Куттуу билим” дастаны менен орто түздүк Конфуций идеясы»; Бешинчи

¹ Абдышүкүр Мухамметиминдин: «Куттуу билим» казынысы.-Үрүмчү.- 84-93 Б

бөлүм «Байыркы грек эстетикасынын “Куттуу билим” дастанына тийгизген таасири»; алтынчы бөлүм «Куттуу билим» дастаны - уйгур маданиятынын көркөм жемиши». Тогузунчу баптын мазмунунан биз автордун ой пикирлеринин негизин, тактап айтканда автордун бул дастан уйгур улутунун салттык маданиятын мурас кылуунун негизинде - орто түздүк маданияты, фарс-араб ислам маданияты, индия буддизм маданияты жана байыркы грек маданияты жана башка байыркы маданияттын маңызын кабыл алып, чыгыш жана батыш маданиятын бириктирип, уйгурлар батышка көчкөндөн кийин түзүлгөн, мында «Куттуу билим» ар түрдүү маданият бирикмесинин өзгөчөлүгүн көрсөткөн чыгарма деген пикирин айткан жана далилдеген чыгарманын негизги идеясы экендигин көрө алабыз.

Лаң Йиң маданият тарыхы, маданият алмашуу жактан «Куттуу билим» дастанынын көп катмарлуу маданият түзүлүшү өзгөчөлүгүнүн үстүндө изилдөө жүргүзгөн биринчи окумуштуу болуп эсептелет. Автор биринчиден, бул улуу чыгарма - батыш менен чыгыш маданият алмаштыруунун тарыхый жемиши болгондуктан, ал көп катмарлуу маданият түзүлүш өзгөчөлүгүн көрсөтүп берди, ал Кашкар шаары исламдашуу мезгилинде пайда болгондуктан калың ислам маданият түсүн алган, экинчиден, ырдын уйкаштыгы фарс-араб аруз вазни, маснави түрүн кабыл алып, көркөмдүк жактан фарс акыны Рудакиден таасирленгендиги анык билинип турат. Стилистика, астрономиялык билим жактан фарс маданиятынын таасирине учураган. Бирок өмүр, өлүм маселесинде жана реалдуу турмушка болгон мамилесинде ислам дининен айырмаланып, будда дининин таасиринин издери анык билинип турат. Хан менен вазирдин мамилеси, адеп-ахлак жана мамлекет башкаруу идеясында Кытай Конфуций идеясынын таасирин байкай алабыз. Байыркы грек философторунун билим жана акыл парасат жөнүндөгү баяндоолору «Куттуу билим» дастанынын философиялык ойлору жана эстетикалык көз карашына терең таасир тийгизген.

Жогоруда баяндалган көп түрдүү маданият түзүлүшүндө көп түрдүү маданиятты камтыган уйгур-түрк улуттук маданияты өзгөчө мааниге ээ. Бул маданият болсо «Куттуу билим» дастанын дүйнөгө жараткан эне» деген сыяктуу пикирлерди ортого койгон. Автор жогоруда айтылган көп түрдүү маданияттын чыгармада чагылдырылышын анализ кылып гана тим калбастан, анын таралуу жолу жана пайда болуу булагы тууралуу бөлөк бөлөк түшүндүрүп, «Жусуп Баласагындын эң чоң салымы анын көп түрдүү маданият элементтерин кабыл алып аларды уйгур улуттук маданият менен бириктирип жаңы уйгур маданиятын жараткандыгында» деп караган. Бирок бул китепте бир аз кемчиликтери да бар эле. Мунун эң типтүү мисалы катары «Куттуу билим» дастанында баян кылынган мыйзам менен мамлекетти башкаруу, ханга ак ниеттүүлүк менен мамиле кылуу, калкка мээримдүүлүк менен мамиле кылуу идеясы Кытай Конфуций идеясынан келген деп кесе айтышы, айрыкча Жусуп Баласагындын адеп-ахлак тууралуу баяндары толук бойдон Конфуций идеясынан келген, мунун себеби уйгур улуту батышка көчкөндөн мурун чарбачылык менен алектенген улут болуп, алар күчтүү жана баатыр болууга умтулушкан катуу мүнөздөгү улут болуп, жайлоодо ат чабуу менен гана алектенет. Ушундай болгондуктан бул улут адамдарды адеп-ахлактуу болууга чакыруусу таптакыр мүмкүн эмес, ат үстүндө жүргөн улуттар сылык-сыпаа, токтоо мүнөздө болушу мүмкүн эмес»¹ деген сыяктуу бир тараптуу пикирлер китепте ачык айтылган.

Биз убакыттын өтүшү менен автордун мындай бир тараптуу пикирлеринин өзгөргөндүгүн байкайбыз. Лаң Йиң 2007-жылы 5-мартта «Кытай аз сандагы улуттар адабияты» сайтында жарыяланган «Куттуу билим» дастаны жана уйгур маданияты» аттуу макаласында бул маселе тууралуу жаңыча көз карашын баяндаган. Ал «Куттуу билим» дастаны менен уйгур маданиятынын ортосундагы байланышты төрт топко бөлүп түшүндүрүп, аягында төмөнкүдөй пикирге келген: «Жакынкы жылдарда Кытай билиг таануучуларынын «Куттуу билим» дастанын таануусу тереңдеп,

¹ Лаң Йиң. «Куттуу билим» менен чыгыш -батыш маданияты. -1992. -187-б.

бул чыгармада ислам дининин таасиринен башка жана орто түздүк Кытай маданиятынын таасири бар экендигин байкаган. Бирок кээ бир аалымдар орто түздүк Кытай маданиятынын таасирин Чиндыкка коошпогон түрдө чоңойтуп көрсөткөн, ал түгүл «Куттуу билим» дастаны орто түздүк Кытай маданиятын улантты жана аны жайылтты деген пикирлерди айтышкан. Мен бул эки түрдүү тенденцияны туура эмес деп караймын, алар мындай бир маанилүү фактыны кайдыгер карашты, тактап айтканда «Куттуу билим», дастаны болсо уйгурлар жашаган аймакта жарыкка чыккан уйгур маданият салтын чагылдырган өлбөс улуу чыгарма. Бул чыгарма уйгур улутунун турмушун, уйгур калкынын кыялын жана арзуусун, уйгурлардын кулк-мүнөзүн, психологиясын, ой жүгүртүү формасын жана эстетикалык өзгөчөлүгүн чагылдырган. Ал уйгур маданият салты менен кан менен сөөк сыяктуу байланышта болуп, уйгур улутунун батышка көчкөндөн кийинки уйгур маданият өнүгүүсү жана гүлдөшүнүн жемиши. Бир гана «Куттуу билим» дастанынын түп нускасын көңүл коюп изилдегенден кийин окурмандар муну байкай алышат, көп фактыларар муну тастыктайт: «Куттуу билим»дастаны башка маданияттын терең таасирине учураган болсо да, бирок анын мураскорлук кылуусу жана жайылтылуусу фарс-араб маданиятынын салты, орто түздүк Кытай маданиятынын салты болбостон, уйгур улутунун маданият салты эле. Ал калың уйгур маданият дарагында өсүп чыккан жемиш»¹. Лаң Йиндин жогоруда баян кылган пикирлери уйгур билиг таануучулардын кайталап айтып жүргөн пикирлери менен дал келген. Лаң Йиндин 1993-жылы октябрь айында Пекин шаарында өткөрүлгөн алгачкы эларалык «Куттуу билим»илимий конференциясында окуган макаласы «Куттуу билим жана будда маданияты»², «Куттуу билим»дастанынын будда маданияты менен байланышы үстүндө ой жүгүртүп, будда идеясынын «Куттуу билим» дастанына тийгиден таасири, негизинен вазир Айтолдунун жана дербиш Өдгүрмүштүн сөз аракеттеринде

¹ Жогорку эмгек,.-205 –б.

² Лаң йиң. «Куттуу билим » жана будда маданияты//Щинжаң гуманитардык илимдер изилдөө журналы.- 1994.-№ 1, -34-б.

билинет деген пикирлерин айткан. Автор Айтолдунун кээ бир сөздөрү калың будда дининин өңүн алган, айрыкча өлүм алдында Күнтууду ханга жана уулу Өткүрмүшкө кылган насыятында «Ойгон» деген сөздү улам-улам тогуз жолу айтышы, будда дининде адам турмушунун чагылдырылышы деп караган. Автор дагы «ойгонуу» бул сөздүн өзү будда дининде колдонула турган аталышы - будда дининде Чиныгы дүйнөнүн туруксуз экендигин, азап деңизинин чексиз экендигин түшүнүп, бул дүйнөдөн кечип, өз үмүтүн тигил дүйнөгө байлагандар «ойгонгондор, ойгонуучулар» деп аныктаган. Чыгармадагы дербиш Өдгүрмүш ушунун дал өзү болуп, бул дүйнөнүн маңызын түшүнүп, реалдуу дүйнөнү таштап элден айрылып, жалгыз жашап тигил дүйнө үчүн сыйынып, Чиндыгында «ойгонуучулардын» образы эле. Өдгүрмүштүн образы суфизм ишенүүчүлөрүнүн өзгөчөлүгүн көрсөтүп берсе да, бирок анын дилинде суфизмдин зулумдугу жок болуп, буддисттерге тиешелүү токтоо мүнөзү көбүрөөк байкалат. Ошондуктан аны суфизмге ишенүүчү дегенден көрө буддист деген ылайыктуу деген пикирлери кишилерге жаңылык алып келет. Автор дагы «бул чыгарманын баяндоо ыкмасына караганда, байыркы индия буддизм театрынын таасирине учурагандыгы да анык» деген көз карашын ишенимдүү далилдеп берди. Автордун пикири боюнча «Куттуу билим» дастаны жарыкка чыккан XI кылымда будда маданиятынын таасири батышка мурункудай эле күчтүү эле. Бул буддизм идеясынын «Куттуу билим» дастанына сиңип киришинин себеби.

Кытай аалымдарынан Кытай гуманитардык академиясынын профессору Хе Жыңшуен «Куттуу билимдеги» улуттук маданиятты кабыл алуусу жана кошулуп кетүүсү туурасында»¹ аттуу макаласында «Куттуу билим» дастанынын маданий түзүлүшү тууралуу кызуу талкууда өзүнүн бир канча жаңы пикирлери менен адамдардын көңүлүн бурдурган. Автордун көз карашы боюнча «Караханийлер хандыгынын саясий жактан күчтүүлүгү,

¹ Хе Жыңшуен . «Куттуу Билимдеги» улуттук маданиятты кабыл алуусу жана кошулуп кетүүсү туурасында» , «Улуу илимий чыгарма - «Куттуу билим» дастаны». -1999, октябрь. .-215-б.

экономикалык өнүгүүсү, соода иштеринин гүлдөшү, маданияттын өсүшү – чыгарманын доор көрүнүшү болгон акыл идирегинин булагын даярдап берген. Карханийлер хандыгы жибек жолунун түйүнүнө жайгашкан, бул жер батыш-чыгыш маданиятынын кезигүү борборуна айланган, жергиликтүү калк жана чет элдиктердин түрдүү тил жазуусу, идея-пикирлери өз ара кезигип, бири-бирине өтүп, сиңишип, мол жана түркүн түстүү уйгур маданиятын пайда кылган»¹ Автордун бул пикири жана баяндары үчүн көрсөткөн фактылардан төмөндөгү мазмунду билүүгө болот: бул улуу чыгарма, автордун башкалардан кичи пейилдик менен үйрөнүп, артыкчылыктарды кабыл алып, өз улутунун маданиятын башка маданияттын маңызы менен бириктирүүнүн натыйжасы. Жусуп Баласагындын көп жылдык турмуш тажрыйбасы жана талыкпаган эмгегинин натыйжасы. Бул пикирлердин чагылдырылышы, Кытай билиг таануучуларынын ичинде Жусуп Баласагындын идеясы Кытай Конфуций идеясынын көчүрмөсү же болбосо, Кытай тилиндеги чыгармалардан которулган деген пикирлерге карата айтылган болсо керек. Автор Кытай билик таануу чөйрөсүндө сакталып келген «Куттуу билим» дастанын бүгүнкү саясий көз караш менен баалоо абалына карата өзүнүн пикирлерин чагылдырган: чыгарма тарыхый чектөөлөрдөн качып кутула албайт, ушул чыгармадагы бир бөлүк идея көз караштар бүгүнкү доорго дал келбейт, бирок маселелерди тарыхый жана ар тараптуулук менен байкаса, дастандын мамлекетибиздин маданият казынасындагы улуу чыгарма экендигинде жана дүйнө маданият тарыхында сейрек кездешүүчү чыгарма экендигинде шек жок.

Автор «Куттуу билим» дастанынын идеялык булагына токтолгондо анын идеялык материалы: биринчиден, турмуш тажрыйбасы менен реалдуу практикадан келген болсо, экинчиден, ошол доордогу чыгармалар менен калк фольклорунан келген деп айтууга болот. Автор бул пикирди түшүндүрүү үчүн «түрк тилдер диваны» жана «Куттуу билимден» көптөгөн баяндарды алып далилдеген. Ошол негизде «Жыйынтыктап айтканда,

¹ Жогорку китеп.,211-б.

Караханийлер хандыгынын коомдук турмушу жана уйгурлардын аң-сезим түшүнүгү «Куттуу билимдин» негизги мазмунун түзөт» дегендей жыйынтыкты чыгаруу менен бирге орто түздүк Кытай маданиятынын таасирин дагы он бетке жакын көлөмдө далилдөөгө аракет кылган. Анын пикиринин негизи - Таң, Соң сулаласынан бери Кытай мамлекетинин Караханийлер хандыгы менен экономика, саясат жана маданият жактан тыгыз байланышы эле, айрыкча будда динине ишенген Куучу Идикут уйгур хандыгынын Кытай маданиятынын күчтүү таасири менен өнүккөндүгү бул маселенин күчтүү далили катары көрсөтүлгөн.

Биздин оюбузча, бул автордун «Куттуу билимдеги» Кытай маданиятынын таасири боюнча баяндары Чиндыкка дал келгендиги үчүн биздин кабыл алуубузга татыйт. Бул маселенин үстүндө Кытай аалымы Фың Жашин мындай деген: уйгурлар батышка көчкөндөн кийин Кытайлар менен экономикалык жана маданий байланыштары күчөгөндүктөн, алардын философиялык идеяларында Кытайлардын феодалдык идея системасына тиешелүү бир канча мазмундар пайда болду. Мисалы, «Теңирден келген бакыт» «Алладан келген жаза», идеялары жана «Ишенимдүүлүк», «Достук» «Жамандыкка жакшылык кайтаруу» жана башка адеп-ахлактык көз караштары.

Фың Жашиндин пикирин колдоп жана анын мындай көз караштарын нукура Чиндык деп эсептегендердин арасында Чең Шөшин да бар. Анын «Куттуу билим» дастаны боюнча илимий негизи алсыз болгон изилдөөлөрү уйгур аалымдары тарабынан четке кагылган. Ал 2004-жылдан баштап «Куттуу билим» дастанын изилдөөгө баш оту менен киришкен. Ал бүгүнкү күнгө чейин он бир илимий макала жарыялаган. Ал макалаларында негизинен эки маселени тастыктап келген. Биринчиси, «Куттуу билим» дастанындагы мыйзам идеясы адеп-ахлактык көз карашы, мамлекетти башкаруу теориясы бүтүндөй Кытай Таң хандыгынын салтынан келген; экинчиси, «Куттуу билимдин» автору мусулман болгону менен ислам динине көп басым жасабаган. Биздин Кытай мамлекетибиз ушул нерседен

пайдаланып, «Куттуу билим» дастанын Орто Азия, айрыкча Шинжаң уйгур автономиялык районундагы «үч түрдүү күчкө» каршы чыгуу иштерине кызмат кылдыруу керек. Чең Шөшиндин макалаларында айтылган. «Кытай Таң сулаласынын салтынан келген» көз карашына Кытай билик таануучулары, айрыкча уйгур аалымдары нараазычылык көрсөтүштү.

Рейхан Кадыр «Куттуу билим» дастаны менен уйгур маданиятынын байланышын системалуу түрдө изилдеп, Кытай билик таануу изилдөө иштерине зор салымын кошкон. Ал өзүнүн Кытай билик таануу чөйрөсүндөгү ордун өзүнүн талыкпас эмгеги аркылуу кеңейтүүгө жетишкен. Рейхан Кадыр «Куттуу билим» жана уйгур маданияты» (Кытай тилинде) аттуу илимий эмгегин 2003-жылы Ички Моңгол калк басмаканасынан басып чыгарган. Бул чыгарманын эң көркөм өзгөчөлүгү – лирикалык чыгармаларга ылайыктуу жандуу баяндоо аркылуу тарыхый материалдарды шурудай тизип, бул илимий талкуу эмгегине көркөмдүк боек берген. Ошол себептен анын чыгармасы окурмандар тарабынан жогору баага бааланды. Бул чыгарма Рейхан Кадырдын көп жылдардан бери ар түрдүү даражадагы илимий журналдарда жарыялаган макалалардын негизинде жазылган. Ушундан улам беш жылдык талыкпас эмгегинин натыйжасы – «Куттуу билим» жана уйгур маданияты» Кытай билик таануу чөйрөсүндө бул тема үстүндө эң жогорку деңгээлдеги илимий натыйжалардын бири экендигин билсек болот.

Биз мурун китептин мазмуну аркылуу анын негизги идеясы менен таанышалы: Кириш сөз; биринчи бап «Куттуу билим» дастанынын табылышы, экинчи бап: «Куттуу билим» дастанынын доор көрүнүшү; үчүнчү бап: Жусуп Баласагындын карама-каршылыктуу өмүр жолу; төртүнчү бап: уйгур маданиятынын салты; бешинчи бап: Кут жолу үстүндө; алтынчы бап: улуттук рух дүйнөсүнүн тазаланышы; жетинчи бап: «Куттуу билим» дастаны жана «Жуан зы»; сегизинчи бап «Куттуу билим» жана грек маданияты; тогузунчу бап: салыштыруу жана символдук көркөм методу.

Автордун чыгармасында мындай бир негизги идея байкалып турат: мурун адамдар бул чыгарманын дүйнө маданияты жана орто түздүк Кытай маданияты таасирине учурагандыгына көбүрөөк көңүл буруп, уйгур улутунун өз маданиятын баяндоого кайдыгер карап, уйгур маданиятынын «Куттуу билим» дастанына болгон түздөн-түз таасири үстүндө изилдөөлөр жетишсиз болгондуктан, «Куттуу билим» дастанын дүйнө жана Кытай маданиятынын тарыхый процессине коюп, ушул аркылуу «Куттуу билим» дастанынын дүйнө жана Кытай маданиятына болгон зор салымын билген болсо да, бирок ыктыярсыз абалда чыгармадагы толуп ташкан уйгур маданият түшүнүгү жана уйгур маданиятынын өнүгүү баскычына кайдыгер карап келишти. Ошондуктан «Куттуу билим» дастаны адамдарга капысынан пайда болгон тамыры жок дарак сыяктуу сезимди жараткан. Автордун ою боюнча «Куттуу билим» дастаны уйгур маданият тарыхында капысынан пайда болгон көчүрмө чыгарма болбостон, уйгур улутунун маданий өнүгүүсүндөгү зарыл болгон натыйжа. Кайсы улутту албайлы анын маданияты өз улутунун маданият топурагында тамыр жаят. Ар кандай маданияттын натыйжасы ошол улуттун түшүнүгүн чагылдырат. Бир гана «Куттуу билим» дастанын уйгур маданият тарыхынын өнүгүүсү менен кошо изилдегенден кийин анын уйгур маданиятынын өнүгүү тарыхындагы жогору баалуулугун толук баяндап, «Куттуу билим» дастанында чагылдырылган улуттук маданиятка болгон үмүт жана изилдөө аркылуу, Жусуп Баласагындын уйгур улутунун маданияты жана өлүм, өмүр тагдырына болгон кайгы капасын түшүнүүгө болот. Себеби, акындын бул чыгарманы жазуудагы максаты - бийликтеги таптарга башкаруу ыкмасын үйрөтүү гана болбостон, ата-бабалардын оюна мураскордук кылып түндүктөгү Моо уйгур хандыгында бир канча жүз жылдан бери уйгур окумуштуулары умтулуп келген уйгур маданиятын кайрадан өнүктүрүп, өз улутуна күч-кубат берүү эле.

Рейхан Кадыр «Жусуп Хас Хажип бул чыгармасын ыр түрүндөгү чыгармаларга тиешелүү көркөм баяндоолор менен жазгандыгы үчүн окуган

киши чыгарманын тилинин назик, жана материалдардын көптүгүнөн улам колдон түшүрбөй окугусу келет» - деген пикирин айтат

Бул жерде айта кетүүчү нерсе, «Куттуу билим» дастанын изилдөө тобуна жаш изилдөөчүлөр кошулуп, бул чөйрөгө жаңыча пикирлерди алып келишти. Булардын өкүлү катарында Акбар Ааматты көрсөтүүгө болот. Ал өзүнүн бир катар жогорку деңгээлдеги макалалары менен тааныла баштады. Ал «Куттуу билим» дастанынын маданий түзүлүшү жана идея булактары үстүндө изилдөө жүргүзүп, логикалык жактан күчтүү пикирлерди жаратуу аркылуу, өзгөчө ой - пикирлерди баяндаган: «Куттуу билим» дастаны нукура адабий чыгарма болуп, аны философиялык дастан деп кароо туура эмес. Ошондуктан бул чыгармада грек, ислам философиялык идеясынын таасири жокко эсе.

Жыйынтыктап айтканда, «Куттуу билим» дастанынын жаралышынын маданий өбөлгөлөрү жана идеялык булагы жөнүндө изилдөөдө Кытай аалымдарынын арасында төмөндөгүдөй үч түрдүү көз караш пайда болгон: биринчиси, Абдышүкүр Мухаммадимин сыяктуу билик таануучулардын «маданий түзүлүшү уйгур маданиятынын жуурулушунан пайда болгон, философиялык идея өңүттө Аль Фараби идеясына мураскорлук кылган» деген көз караштан турат; экинчиси, Рейхан Кадыр сыяктуу билик таануучулардын «грек философтору - Платон, Аристотель, А.Фарабилер «Куттуу билим» дастанына таасир көрсөткөн» деген көз-караштары; үчүнчүсү, Чен Шөшин сыяктуу «Куттуу билим» дастаны Кытай ойчулдарынын идеяларынын таасиринде пайда болгон» көз караштар; төртүнчүсү Акбар Аамат өкүлчүлүгүндөгү батыш философтору жана Кытай ойчулдарынын таасирин жокко чыгаруу пикири.

Биздин пикирибизде Жусуп Баласагындын улуту, мекени, тили, чыгарма жанрынын өзгөчөлүгү тууралуу бир тараптуу пикирлерди оңдоо кандай мааниге ээ болсо, «Куттуу билим» дастанынын казынасындагы маданият жана идеологиялык тарыхый түзүлүш жөнүндөгү бир тараптуулуктарды токтотуу да ушундай мааниге ээ. «Куттуу билим»

дастаны адамдардын маданий тарыхында маданий окуя катарында пайда болуп, ал өзүнө тиешелүү жалпы жана өзгөчө, алыс жана жакын, түздөн-түз жана кыйыр, салттык жана (senkiritik) маданият тамыры, маданият булактарына ээ экендигин моюнга алуу керек. «Куттуу билим» дастанынын булактарын жокко чыгаруу туура болбогон сыяктуу, ал булактар үстүндө негизсиз, далилсиз, анализсиз, тигиндей же мындай бир тараптуу көз караштардын болуусу да туура эмес. «Куттуу билим» дастанынын изилдөөдө бул дастанга негизделүү жана бул дастанды аттап өтүп, бул дастанга эң жакын булактарды салыштыруунун негизинде изилдөө алып баруу керек. «Куттуу билим» дастанынын салтынын булагы менен «Куттуу билим» дастанындагы бүткүл инсан маданият тарыхына орток пикирлерге байланыштуу булактар менен айырмалап кароо керек, көп агымдуу, параллель көз караштарга көңүл буруу керек, арандан зорго бир булактан таасирленген деп айтуу туура эмес. «Куттуу билим» дастанынын ар түрдүү булактары менен негизги булактары, бул түрдөгү идеялык булагы менен турмуш булагы, булактар менен автордун идеялары, ар түрдүү идеялык пикирлер менен негизги идея айырмалынып, туура анализ кылынуусу керек. Ушул маселе туура чечилсе Кытайдагы «Куттуу билим» дастанынын маданий түзүлүштөрү жана идеялык булактары үстүндөгү изилдөөлөрүбүз тереңдейт жана илимий деңгээлде өнүгөт.

3-Бөлүм

«Куттуу билим» дастанынын адабий чыгарма катары караган изилдөөлөр

«Куттуу билим» - эң жогорку көркөмдүккө ээ болгон чыгарма болуу менен бирге таалим-тарбия берген жана күчтүү дидактикалык мүнөзгө ээ чыгарма. Баяндоо ыкмасы жагынан лирика менен драмалык негизди бириктирген ыр түрүндөгү чыгарма. Чыгарманын көркөм методу Кытай аалымы Лаң Йиндин пикири боюнча “реализм менен романтизм тыгыз биргелештирилген, көркөм ыкмасы жагынан байыркы чыгыш адабиятынын классик уйгур адабиятынын өзгөчө улуттук традициясын билдирүүчү оригиналдуу чыгарма”¹.

Адабияттын өзгөчөлүгү анын образдуу ой жүргүзүүсүндө. Цай Цанжин бул дастан “түздөн түз образдуу ой жүргүзүү, акыл логикалык ой жүргүзүү жана диалектик ой жүргүзүүнү бириктирип, үчөөнүн бир биринен бөлүнбөс абалын көрсөткөн деп караган². Юу Жун «Куттуу билим» нукура адабий чыгарма, ошондуктан аны тек гана эстетикалык жол аркылуу гана түшүнүүгө болот. Бул чыгарманын мазмуну менен формасынын бирдейлиги, формасынын төп келишкендиги жана тактыгы, ошону менен бирге ыр менен жазылган драма мүнөзүндөгү ыкмасы чыгармага жагымдуулукту алып келген, бу «Куттуу билимдин» эстетикалык өзгөчөлүгү болуп эсептелет” деген көз карашты айтат³. Юу Жун бул дастанды ыр - драма деп караган, анын бул көз карашы көпчүлүктүн көңүл

¹ Лаң Йин. Кытай адабият тармагындагы “Куттуу билим” дастаны .Улуу илимий чыгарма“Куттуу билим”, // илимий макалалар жыйнагы) . -Урүмчи, 1999. . - 143-б..

² Цай Цанжин . “Куттуу билим деги” байркы жөнөкөй образдуу ой-пикирлер.//Кашкар пед институты илимий журналы.-1991.-1-сан, 23-б

³ Юу Жун.“Куттуу билимдеги эстетикалык өзгөчөлүгү. //Щинцияң гуманитардык илимий журналы.- 1987.- 6-сан, 53-б

буруусун козгоду. А. Т. Өткүр да «Куттуу билим»- көптөгөн философиялык идеяларды өз ичине алган лирикалуу дастан. Бирок форма жагынан караганда ал төрт каармандын диалогу жана монологу менен жаралган ыр-драма¹ деп карайт. Лаң Йиң да ошул пикирде эле. Жаң Хуңчау бул чыгарманын тилин изилдөө аркылуу бул дастан аруз вэзны менен жазылган деген. Ахмат Зияи да Жаң Хуңчау менен окшош көз карашта болгон.

Рейхан Кадыр «Куттуу билим» чыгармасы дидактикалык-тарбиялык маанидеги дастан деген пикирин айткан. Анын пикири боюнча биринчиден, бул чыгарма тарбиялык чыгарма болуп, ал билим алуу, мамлекетти башкаруу, адамдардын ортосундагы мамилелерди көрсөтүп берүү максатында жазылган. Экинчиден, дастан элестетүү методунан пайдаланган болсо да эмоциялык жактан логикалык байланыш жана адамды өзүнө тартуу касиети кем болгон. Ушул себептен Рейхан Кадыр Кытайда көбүнчө «Куттуу билим» чыгармасын изилдөөдө андагы философия, ахлак, саясат жана мыйзам тууралуу изилдөөлөрүнүн натыйжаларына караганда дастанда адабий чыгарма катарында изилдөө натыйжалары бир кыйла аз болгон² деп көрсөткөн.

Биздин пикирибизде «Куттуу билим» чыгармасы бул - адам жана анын бакыт таалайынын космологиялык философиялык негиздери жана анын коомдук-философиялык саясий мыйзамы, экономикалык жана руханий шарттары тууралуу рационализмдик жана гуманизмдик ой жүгүртүү энциклопедиясы. Ошондуктан, «Куттуу билим» чыгармасын орто кылым мезгилиндеги адам таануу чыгармасы, идеалдуу коом жөнүндөгү концепция, табигый пантизм дүйнөгө көз караштары баш көтөргөн коомдук философиялык системасынын кооз чоң имараты деп айтууга болот. Салттык маданияттын пайда болушу менен бир мезгилде ислам маданиятындагы өнүккөн көз караштарды бириктирген тарыхый өтмүш, реалдуу коом, мухит менен адамзаттык кыялдарды бириктирген тарыхый чыгарма. Абдышүкүр

¹ Абдурехим-Өткүр. «Куттуу Билим» жана анын адабияты тарыхындагы орду, тарими. .-1985. .-8-сан, 13-б

² Рейхан Кадыр. «Куттуу Билим» жана уйгур маданияты. .-2003. .-Ички Моңгол .-285- б

Мухаммадимин “«Куттуу билим» казынасы” аттуу эмгегинде Жусуп Баласагындын төрт символдук каарман аркылуу баяндаган маселелерин төмөндөгүдөй анализдеген: Бир тарапта туруксуз, опасыз дүйүнө жана бакыт; бир тарапта акыл, билим жана адамдарга калтыруучу жакшылыктын жышааны. Ушул сыяктуу жана бир тарапта көңүлсүз, үмүтсүз, бул дүйнөдөн кечүү жолу жана бир тарапта көтөрүңкү маанайда, жашоого үмүт менен караган пикирлер”¹. Бул жыйынтык чыгарманын негизги мазмунуна шайкеш келип, реалисттик жашоодо адилеттүү мыйзам аркылуу адамзат дүйнөсүн оңдоо керек экендигин жыйынтыктап берет.

Жусупжан Али Ислами “«Куттуу билим» жана мыйзам» деген китебинде, бул чыгарманын мүнөзү тууралуу жазган пикирлери өзгөчө болуп, көпчүлүктүн көңүлүн бурган. Жусупжан Али Ислами «Куттуу билим»ди мыйзам жыйнагы катары караган жана дастаны бир караганда ислам динин кабыл алган караханийлер сулаласынын идеологиясын негиз кылып алган, мамлекетти башкаруунун жол-жоболору жөнүндө талкуу алып барган философиялык чыгарма сыяктуу көрүнсө да, ал реалдуу жашоодо бүткүл уйгур элинин тарыхында бирден-бир мыйзам жыйнагы болууга татыктуу»² деп айткан. Ал Эл аралык илим чөйрөсүндө «Куттуу билим» дастанын «мамлекетти мыйзам аркылуу башкаруунун программасы», «мыйзамдар жыйнагы» деп айткандардын көз караштарын калыс жана өз китеби үчүн маанилүү бир пикир деп караган.³

Чындыгында да, чыныгы мааниси боюнча алганда, «Кутадгу биликти» өз дооруна ылайыктуу мамлекетти адеп-ахлак, мыйзам, илим, адилетүүлүк менен башкаруунун программасы деп да кароого болот. «Куттуу билим»дастанында айтылган саясий мамлекеттик аппарат жана мыйзам таанууга тиешелүү жол-жоболор кеңири чөйрөнү - мамлекет башчысы, мамлекеттик жумушчулардын кесиптик жана адеп-ахлактык талаптары,

¹ Абдышүкүр Мухамметимин . “Куттуу Билим” казынасы .-1999, Үрүмчү.-87-б.

² Жусупжан Али Ислами. «Куттуу Билим» жана мыйзам .-1993, Үрүмчү .-6-б

³ Жогорку эмгек. .-9-б.

кызмат стили, экономикалык мыйзам, мамлекеттин ар кайсы коомдук талаптарына карата айтылган саясий принциптер сыяктуу бөлүмдөрүндө өз ичине камтыган. Ал орто кылым мыйзам таануучулуктун маанилүү бир жыйнагын түзүп, «Куттуу билим» дастанында «Эл колдогон мамлекеттин уюмдарынын кандай болуш керек экендиги, мамлекетти билим жана адилеттүү мыйзам менен башкарганда анын өмүрү узун боло тургандыгы, мыйзам алдында бардык адамдын тең экендиги, ар бир иште акыл-парасат жана билим ахлакты 1-орунга коюу керек экендиги, мамлекет башчысы же болбосо өкүмдарлардын бардык иште үлгү болушу керек экендиги, ошону менен бирге элдин мамлекетке кандай мамиле кылуу жана мамлекеттик кызматкерлер калкка кандай мамиледе болуу, коом мүчөлөрүнүн орду жана милдети сыяктуу көптөгөн маселелер ортого коюлган жана бул маселелерди чечүү жолу көрсөтүлүп берилген»¹.

Биздин пикирибизде «Куттуу билим» жандуу мазмунда «коомдук бакыт жөнүндөгү билим» деген түшүнүктү берет. Муну баса айтуунун зарылдыгы – «Куттуу билим» дастанындагы пикирлер баарынан мурда калкка, кеңири адамдар коомуна карата айтылган. Аны бир бүтүн философиялык жана идеялык көз караштар системасы катары берип, коомдо жашоочулардын бардыгына орток, коомдук бакыт таалайды максат кылып жазган. Бул «Куттуу билим» жана анын автору үчүн биринчи орунда турган маселе жана негизги максат болуп эсептелет. Жусуп Баласагын чыгармасында сүрөттөгөн акыл парасат, билим жана коомдук ахлак маселелери, мамлекет өкүмдарларына эмес, бардык бакыт издөөчүлөргө карата айтылгандыгы ачык айкын билинип турат. Ушул багыттан айтканда Жусуп Баласагын өз дастанына бакыт берүүчү билим темасын коюуга кунт койгон идея баарынан мурун хакандардын өзүнүн жана ордо иштериндеги бакыт категориясына каратылбастан, балким өзүнүн мурунку өз мекендеши Абу Насир Фарабинин «пазилеттик шаар жашоочулары жөнүндөгү көз караштар», «Kitaben tefsiles saadet» сыяктуу чыгармаларында баяндалган

¹Жогорку эмгек, 9-б .

кеңири реалдуу дүйнө жана мамлекеттин коомдук бакыт таалай категориясы эле. Бирок да өзгөчө белгилеп кетүүчү маселе Жусуп Баласагын жоргоруда айтылган бардык маселени көркөм образдардын өз ара мамилеси, ой жүгүртүүлөрү, карама-каршылыктары аркылуу көркөм сүрөттөгөн. Ошого карап, Кытай аалымдарынын «Кутадгу билигди» адабий чыгарма деп карагандарынын пикири туура деп ойлоймун.

3.1 «Куттуу билим» дастанынын сюжети жана композициясы жөнүндөгү изилдөөлөр

Абдушүкүр Мухамметиминдин пикири бюнча «Куттуу билим» чыгармасынын сюжети 12 –баптан башталат. Анын алдындагы 11 баптын ичинде 1-4 баптары салттык диний көз караштарды даңазалап айтат. 5-бап пайгамбардын салттык баяндарына арналган. 10-11-баптары болсо чыгарманын негизги мазмунуна карай жыла баштайт жана тактап айтканда, анын кириш бөлүгү болуп, ошол бөлүгүндө илим, таалим, жакшылык иштер жана адамзаттын тили даңазаланган. Дастанга кийинчерээк автор өзүнө таандык үч ыр түрүндөгү глава¹ кошкон. Ал 176 бейиттен турат. Булар автордун кийинки рухий абалын жана нараазычылыктарын өз ичине алган.

Дастандын автордун өзүнө таандык болбогон 77 бейиттен турган ыр түрүндөгү баш сөзү дастан жазылып бүткөн доордун тилине бир кыйла жакын эле. Автордун өз калемине таандык болбогон проза түрүндөгү баш сөзү дагы кийинчерээк жазылып, ыр түрүндөгү баш сөзүнүн поэзиялаштыргандыгы эле. Үч касиде дастандын экинчи түзүлүшүн, эки кириш сөзү дастандын үчүнчү түзүлүшүн пайда кылган².

Дастандын бир аз кийинчерээк пайда болгон үчүнчү түзүлүшү – «Жаштыкка өкүнүп, карылык жөнүндө айткандары», «Замандын бузуктугу, достордун жапасы жөнүндө».(41-бейт), «Китеп ээси Жусуп улуу хас Хажиптин өзүнө насааттар» (42-бейт), Мазмун жана ыр формасы жагынан

¹ 1.Жаштыкка өкүнүп, карылык жөнүндө айткандары; 2. Замандын бузуктугу, достордун жапасы жөнүндө; 3.Китеп ээси Жусуп улуу хас ажиптин өзүнө насааты

² Абдышүкүр Мухамметимин. «Куттуу билим» казынысы. -Үрүмчү, 69- б

өзгөчө эле. Окурмандар биринчи жолу окуганда бул үч главанын үчүнчүсү дастандын аягы болсо керек деп ойлойт. Мында баштан-аяк билимди даңазалайт. Өзүнүн жапайы кийиктей түркчө сөзүн акырындап көндүрүп, жыпар жыттанган дастанды жакшы сөздөр менен өтө ашкере жазгандыгын корутунду түрүндө баяндайт. Аягында теңирден ойгонуу жана кечирим тилейт.

Калган биринчи жана экинчи орунга коюлган илаве(кириш сөз) касидалардын биринчиси тирүүлүктүн мааниси жана өлүмдүн эки метр кездеме менен гана узатылуусу негизги орунда турат. Акын өзүн жана башкаларды элге жакшылык кылууга чакырат. Бул илавелердин (кириш сөздүн) маңызы -анын тиги дүйнөгө кетүү чечимин кабыл алгандыгы эмес, реалдуу турмуштагы булганууларды ашкере кылуудагы сындоо рухун чагылдырып берет

Рейхан Кадыр «Куттуу билим» чыгармасынын негизги сюжеттик мазмуну -чыгармадагы каармандардын бир бири менен пикир алышуусу, кат алышуусу аркылуу курулгандыгын айтат. Тактап айтканда, Күнтууду менен Айтолдунун сүйлөшүүсү 21- 22-баптар. Күнтууду менен Өгдүлмүштүн сүйлөшүүсү 24-38-72 –баптар. Өгдүлмүш менен Өдгүрмүштүн сүйлөшүүсү 40-44-46-4-67-баптар, Күнтууду менен Өдгүрмүштүн сүйлөшүүсү 70-71 баптар. Айтолдунун Күнтуудуга жазган бир каты (23-бап). Күнтуудунун Өдгүрмүшкө жазган эки каты 39-45-баптар. Өдгүрмүштүн Күнтуудуга жазган бир каты (44-бап). Чыгармадагы каармандардын сүйлөшүүлөрү жана анын каттарынын мазмундары негизинен мындай үч мазмун менен байланыштуу. Өлүмдүн чындыгы жана экинчи дүйнөнү эстеп туруунун зарылдыгы; бул дүйнөнүн үзүрүн көрүүнүн пайдасы жок экендиги, Аллага тообо кылуунун зарылдыгы; бул дүйнөдөгү адамдардын оопасыздыгы жана өлбөс- өчпөс иштердин кадырына жетүүнүн зарылдыгы. Бул сүйлөшүүлөрдүн негизинде курулган улуу бийик максаттарды автор чыгарманын кириш баптарында жарыя кылган (7-10-баптар)”¹ деп караган.

¹ Рейхан Кадыр :“Куттуу Билим”менен уйгур маданияты.-Ички Моңгол, 2003. -34-б.

Төмөндө өзүбүздүн «Куттуу билим» чыгармасынын сюжети жөнүндөгү көз караштарыбызды баян кылмакчыбыз. Жусуп Баласагын эмне үчүн бул формада чыгарма жазат? Бул сыяктуу түзүлүш жана форма автордун жаңылык жаратуусубу же болбосо башка чыгарманы туурообу? Автор кайсы чыгармадан үлгү алган, «Куттуу билим» чыгармасынын араб, фарс адабиятындагы ээлеген орду кандай? Экөөнүн ортосунда окшоштук жана айырмачылыктар барбы? Бул маселелер үстүндө талкуу алып баруу «Куттуу билим» дастанынын сюжетинин өзгөчөлүгүн таанып-билүүгө пайдалуу деп ойлоймун.

Биздин пикирибизче, «Куттуу билим» түрк уруулары ислам динин кабыл алгандан кийин араб - фарс адабиятынын таасиринде пайда болгон. Стили жактан «Куттуу билим» байыркы фарс эпосу «Шах намеге» окшош араб-фарс мутакарип ыр түрүндө жазылган. Мазмуну жактан «Куттуу билим» дастаны Ибн-ал - Муккафанын «Adab al - Kabir» жана «Adab as - saghir», Ibn Qutaybanyn «Kitab – al- Sultan», Ibn abd Rabbihnin «Kitab al - iqb» сыяктуу китептерге окшош, «Өкүмдарлар күзгүсү» сыяктуу чыгармаларга таандык.

«Куттуу билим» стили жагынан «Шах наменин» таасирине учураган. «Шах-наме» эпосун фарс акыны Фирдоуси X кылымда жазып бүтүргөн. Ал 50 падышанын өмүр баяндамасы. Ыр түрүнөн башка «Куттуу билим» дастанынын «Шах наме» чыгармасында падышанын шахзадага берген насыяттары бар болсо да, «Шах наме» чыгармасы менен эч кандай окшоштугу жок.

Көптөгөн чыгармалар ичинде, «Куттуу билим» дастаны композициясы боюнча Кайкаустун «Кабуснамэ» чыгармасы менен эң жакын. Кайкаустун чыгармасы 3 бөлүктөн турат. 1-бөлүмү 1-9 бапка чейин кудай, аалам, диний түшүнүктөр карылык менен жаштык жөнүндө жазылган. Бул бир канча бап «Куттуу билим» дастанынын алдыңкы 10 бабына окшойт. 2-бөлүмү 10-35-бапка чейин. Согуш, байлык топтоо, нике, балдар тарбиясы, душман, билим алуу жана мыйзамдын ролу жөнүндө

жазылган. Бул бөлүгү «Куттуу билим» дастанынын 2-бөлүгүнө окшойт. Бирок «Куттуу билим» дастанында «кабуснамэдегидеги» тамактануу, арак-шараб ичүү, шахмат ойноо, мергенчилик кылуу, ат үстүндө топ ойноо, сүйүү жана турмуштан ырахат алуу боюнча өзүн-өзү кармай билүү темасы кепке алынбаган. 3-бөлүгү 32-44 бапка чейин. Бул бөлүгү «Куттуу билим» дастанынын 2-3-бөлүгүнө окшойт. Бул эки чыгарманын ар кайсы баптардагы түзүлүшү бири-бирине окшобойт. «Кабуснамэ» ар кайсы баптары акылман сөздөр жана аңгемелерден түзүлгөн. «Куттуу билим» сюжети жөнөкөй дастан, ал аңгеме менен жазылган эмес.

Мазмунуна келсек, эки чыгарма бири-бирине окшобогон баяндоо методикасын колдонгон. «Кабуснамэ» ак ыр түрүндө жазылган аңгемелер жыйнагы.

Эки чыгарманын ортосунда байланыш барбы? Жогоруда айтылгандай бул эки чыгарма түзүлүшү жагынан окшошуп кетет. Биз алардын ортосундагы байланышты табууга аркет кылабыз. Бирок кээ бир окумуштуулар бул сыяктуу байланышты жокко чыгарышат. Биринчиден, эки автордун жашаган жери бири-биринен аябай алыс. Кайкаус Зияр хандыгынын падышасы, ал Табарыстанды башкарат. Бул мамлекет Жусуп Баласагындын жашаган жери Кашкар шаарынан аябай алыс эле. Экинчиден эки автордун чыгарманы жазып бүтүргөн убакыт маселеси. «Куттуу билим» дастаны 1069-1070 жылга чейин жазылган, «Кабуснамэ» китеби болсо 1082-1083-жылдар аралыгында жазылып бүткөн. Эгер бул эки убакыт Чиндыгында эле ушундай болсо анда биз оңой эле кайсы чыгарма мурда жазылгандыгын аныктай алабыз. Жусуп Баласагындын «Кабуснамэ» китебинен пайдаланбаганы күмөнсүз. Үчүнчүдөн, тил маселеси. «Кабуснамэ» фарс тили менен жазылган ак ыр түрүндөгү китеп. Ал фарс адабиятындагы эң маанилүү чыгарма болуп эсептелет. «Куттуу билим» дастаны мындан мурун жазылган болсо да фарс тилдүүлөр түрк тилин билбегендиктен жана аны үйрөнүүнү каалабагандыктан Кайкаус «Куттуу билим» чыгармасын окуп, өзүнө пайдалануу мүмкүнчүлүгү жок

экендиги ачык айкын эле көрүнүп турат. Бул факторлорду эсепке алганда биз бул эки чыгарма ортосунда эч кандай байланыш жок экендигин божомолдой алабыз.

Жусуп Баласагын эмне үчүн диалог формасы же болбосо драма формасы менен чыгармасын жазган? Биз муну түрк тилиндеги эң байыркы кошок «Кыш менен жаздын талаш-тартышынан» негизги өзөгүнөн табабыз. Бул кошокту «Дивану Лугат –ит түрк» китебинде жолугат. Негизи бул бир дастан эле, бирок «Дивану Лугат –ит түрктүн» бир бөлүгү болуп калган. Ошондуктан биз байыркы түрк ырларында диалог формасы бар болгон деп карасак жаңылышпайбыз.

Автор өзүнүн философиялык көз карашы, саясий идеясын баяндаганда диалог формасын колдонгон. Мыйзамдуу суроо туулат «Куттуу билим» чыгармасынан мурун диалог түрүндөгү чыгармалар болгонбу? Колдогу маалыматтар боюнча алып караганда араб, фарс адабиятында диалог формасында жазылган буга чейин болгон эмес, мындай болгондо «Куттуу билим» сыяктуу диалог менен жазылган ыр түрүндөгү драма Жусуп Баласагындын жеке өзүнө гана таандык болуп эсептелет.

«Куттуу билим» чыгармасы жалпы 85 баптан турат. 1-ден 10-бапка чейин араб, фарс адабиятынын салттык методу боюнча Аллага болгон ишеничи баяндалган. 11-баптан кийин сюжет башталып, автор чыгарманын баш темасы жана өзүнүн акыркы өмүрүн баяндаган.

12-баптан 85- бапка чейинки окуялар сюжеттин негизги бөлүгүн түзөт. Аны 4 бөлүмгө бөлүү мүмкүн. Биринчи бөлүм 12-баптан 23-бапка чейин. Ал Күнтууду менен Айтолдунун аңгемелешүүсү жана Айтолду менен Өгдүлмүштүн аңгемелешүүсүнөн түзүлгөн. Экинчи бөлүм 24-баптан 39-бапка чейин. Ал Өгдүлмүш менен Күнтуудунун аңгемелешүүсү. Үчүнчү бөлүм 40-баптан 66-бапка чейин. Ал Өгдүлмүш менен Өдгүрмүштүн аңгемелешүүсү менен түзүлгөн. Төртүнчү бөлүм 67-баптан, 85-бапка чейин. Ал Күнтууду менен Өгдүлмүш, Өдгүрмүш менен Күнтууду, Өгдүлмүш менен Өдгүрмүштүн аңгемелешүүсүнөн түзүлгөн.

Адабий нуктан алганда «Куттуу билим» чыгармасынын 13280 бейиттик ыр сабында сюжеттик окуяларга катышкан каармандар бардыгы 9 киши. Бирок чыгармада драмалык жагдайды түзгөн негизги каарман 4 адам: Күнтууду хан(мыйзам жана адилеттүүлүктүн символу), Айтолду вазир, (бакыт-таалайдын символу), Өгдүлмүш - вазир, (билим жана акылдуулуктун символу), Өдгүрмүш – дервиш, (тиги дүйнө жана канаат кылуунун символу). Жусуп Баласагын айтайын деген коомдук көз караштардын негизи бул төрт каарман. Калган бешөө болсо экинчи даражадагы жардамчы катары роль ойноп, төрт негизги түшүнүк символдордун толуктоочулары. Алардын биринчиси борбордо мусапыр болуп жүргөн Айтолдунун таанышкан биринчи адамы – ак ниеттүү Көсемиш эле. Ал Айтолдунун даанышман адам экендигин байкап, ордонун башкаруучусу менен тааныштырат. Экинчиси билимдүү Айтолдунун бул шаарга келгендигин Күнтууду ханга кабарлаган өз аты айтылбаган кызметкер, акыркысы көңүлү түз Кумару аттуу кызматчы чал. Ал Өдгүрмүштүн мурду, башкача айтканда көлөкөсү. Төртүнчүсү аты айтылбаган ат багуучу жигит. Бешинчиси да аты айтылбаган жаш кызматчы жигит. Мына булар бүткүл дастандын сюжеттик линиясында кездешүүчү адабий каармандар болуп эсептелет. Муну эскерте кетүү зарыл: кийинки бул беш адабий каарман алдыңкы символдук төрт каармандын сюжеттик өнүгүшүнө жардам берген фигуралардан болуп саналат.

Дастандын драма окуясы кыскача мындайча баяндалат: Падыша Күнтууду өз мамлекетин акыл-парасат жана мыйзам менен башкарууга ылайыктуу вазирге мажбур болуп турганда Айтолду менен жолугушат, Падыша Күнтууду Айтолдунун билим жана касиеттеринен таасирленип, аны өзүнө вазир кылып алат. Вазир Айтолду менен падыша Күнтууду коом жана бакыт-таалай, мыйзам жана адилеттүүлүк маселелери боюнча көп жолу аңгемелешет. Вазир Айтолду өз табияты боюнча коомдун бакыт-таалай жолунда тырышчаактык көрсөтүп, акырында ооруп, ааламдан өтөт. Анын уулу Өгдүлмүш атасынын насаатын угуп катын алып падыша Күнтуудунун

сарайына келет. Падыша Өгдүлмүшкө көңүл буруп, маңдайынан сылап жана анын акыл парасатына ыраазы болуп, ага атасынын вазирлик жумушун тапшырат. Өгдүлмүш падыша Күнтуудуга мамлекет, падыша, мамлекеттин вазирлери, мамлекеттин ар түрдүү кызматкерлери жана аларга коюлган талап, шарттар, алардын вазийпалары тууралуу өз пикирлерин айтат. Мамлекетти адилеттик жана касиеттүү кылуу жолунда көп кызматтарды көрсөтүп, падыша Күнтуудунун чоң ишенимине ээ болот. Падыша Күнтууду вазир Өгдүлмүшкө өзүнүн кызматына жардамчы жана ылайыктуу адамды таап келүүнү буйруган эле. Өгдүлмүш өз тууганы дервиш Өдгүрмүштү бул кызматка ылайык көрөт. Вазир Өгдүлмүш падыша Күнтуудунун эки жолу катын алып, өзү жалгыз элден бөлүнүп алыста, тоодо жашап жүргөн дервиш Өдгүрмүшкө барып, бир канча саясий философиялык маселелер боюнча талкуу жүргүзөт. Өгдүлмүш вазир аны элдин арасына келип, элге реалдуу бакыт-таалай жаратууга үндөйт. Падыша Күнтуудунун үчүнчү жолку жазган катын алган Өдгүрмүш падыша Күнтууду менен жолугушууга барат. Аны менен аңгемелешет. Өдгүрмүш кайтып келгенден кийин өзү жалгыз кыйналып ооруп, түшүндө өзүнүн өлүмү ага аян болот. Аны издеп келген вазир Өгдүлмүш бул түшкө төрт зат, төрт мүнөз негизинде түшүн башкача жоруп берет. Акыркы жолу издеп келген вазир Өгдүлмүш дервиш Өдгүрмүштүн өлгөндүгүнөн кабар алат. Андан падыша Күнтуудуга бир аса таяк, вазир Өгдүлмүшкө бир идиш эстелик болуп калган эле. Ушундай кылып, персонаждар жолугушуу, аңгемелешүү, кат жазышуу жана бир катар түшүндүрмөлөр, сүрөттөө менен чыгарманын драмалык сюжети аяктайт. Жыйынтыктап айтканда «Куттуу билим» дастаны - негизинен диалог аркылуу түзүлгөн дастан. Бирок «Куттуу билим» дастанында бардык мазмун диалог аркылуу түзүлгөн эмес. Анда баяндоо мүнөзүндөгү бейттер да жолугат бирок алар көп деле эмес. Биздин пикирибизде, «Куттуу билим» дастанында диалог баяндан дагы маанилүү орунда турат. Ошондуктан биз аны ыр түрүндөгү драма деп айтсак да болот. Эгер «Куттуу билим» дастанын драма деп карасак, анда анын ар бир бөлүмү бир көрүнүш болуп,

чыгармадагы каттар көрүнүштөрдү алмаштырып, Чиныгы драмадагы көшөгөнүн ачылыш ролун ойнойт. Бирок «Куттуу билим» чыгармасын ыр түрүндөгү драма деп эсептегенде да болбойт, анткени ал адаттагы ыр түрүндөгү драмалардан айырмаланып турат. Бул чыгармада каармандардын сахнага чыгуу тартиби: Күнтууду – Айтолду – Өгдүлмүш – Өдгүрмүш. Бул сыяктуу форма «кезектешип сахнага чыгуу» дастандын өзгөчөлүгүн түзөт. Ошон үчүн «Куттуу билимди» драмалык форманын элементтерин өзүндө алып жүргөн эпикалык дастан деп шарттуу түрдө атоого болот.

3.2. «Куттуу билим» дастанындагы образ түзүү жөнүндөгү изилдөөлөр

«Куттуу билим» дастаны чагылдырган бир адамдын жалпы адамзаттык бийиктикте туруп, адамдардын өз бактысын кайсы жол аркылуу табуу жөнүндөгү күчтүү философиялык негизге ээ болгон көз караштарды берүүсү тууралуу терең изилдөө жүргүзгөн Кытай аалымдары аз эмес. Алар өз изилдөөсүндө «Куттуу билим» дастанында чагылдырылган бакытка жетүү жолу эмне үчүн төрт образ же болбосо төрт түрдүү фактор менен эле байланышкан? Төрт образ аркылуу автор кандай идеялык мазмунду бергиси келген? Өдгүрмүштүн образы будда дининин күчтүү таасири аркылуу жаралганбы же - деген сыяктуу суроолордун тегерегинде талаш-тартыштар жүргүзүшкөн. Албетте, символдук чыгарманын методу менен жаралган бул төрт образ автордун философиялык көз караштарын образдуу ой жүгүртүүнүн жардамы аркылуу драмалык мүнөзгө ээ өзгөчөлүгү менен чагылдыргандыгы баарыбызга маалым.

Кытайлык уйгур аалым Аблимит Рози өзүнүн “«Куттуу билим» дастанынын идеясын жана төртүнчү каарман Өдгүрмүш жөнүндөгү пикирлер” аттуу макаласында бул маселеге токтолуп “төрт каармандын ичинде Айтолду бардык чыгармадагы негизги ой-кыял жана максат. Күнтууду хан, Өгдүлмүш, Өдгүрмүш болсо себеп натыйжа, тактап айтканда, бир улуу кыял жана максатты ишке ашыруу жолунда кем болсо болбой

турган көп кырдуу көпүрө, негизги өзөгү”¹ деп караган. Бирок Лаң Йиндин пикири анын пикирине дал келе бербей, «Куттуу билим» чыгармасындагы төрт каармандын ичиндеги Кунтууду хан - чыгарманын башынан аягына чейин роль ойногон бирден-бир каарман. Ал башка каармандарды бири-бирине байланыштыруучу чыгарманын окуясынын бири-бирине кураштырган сюжеттик линиясы болуп эсептелет”² деп караган.

Биздин пикирибиз боюнча, «Куттуу билим» дастанынын сюжеттик орун тартиби -жалгыз чыгармадагы драмалык карама-каршылыктарды жаратуу үчүн түзүлгөн эмес. Андан да маанилүүсү – ал Жусуп Баласагындын бакыт тууралуу идеясын түшүнүүгө өбөлгө түзгөн жолдун бири.

«Куттуу билим» дастанында бакытка жетүүнүн жолу эмне үчүн төрт образ аркылуу чагылдырылып берилген деген суроого Абдышүкүр Мухаммадимин философиялык багыттан изилдеп, Жусуп Баласагын «дүйнө топурак, суу. аба, жана оттон» турган төрт нерсе менен жаралгандай, өзүнүн дүйнөгө көз карашын көркөмдүк ыкмалар аркылуу чагылдыруу үчүн төрт символдук мүнөздөгү драмалык каарманды тандап алды. Булар образдашкан философиялык категориядан түзүлгөн. Жусуп Баласагын өз каармандарына алардын категориялык өзгөчөлүгүнө карап, байыркы уйгур сөздүктөн тандап аттарды койгон. Алардын ар бирине жекече мүнөз берген»³ - деп жооп берди. Ал бул пикирин далилдеш үчүн байыркы Орхон Енисей жазма эстеликтери жана Турпан тексттеринин жардамы менен далилдей алган. Шинжаң университетиндеги Тил жана адабият факультетинин доценти Эсенжан Аблиз өзүнүн илимий жетекчиси Абдышүкүр Мухаммадиминдин көз караштарын жактап, «бул сыяктуу тандоонун түпкү негизги себеби, уйгур жана Орто Азияда жашоочу түрк тилдүү элдердин табигый көз карашы жана жашоодогу көз карашынын негизи болгон от, суу, аба, топурактан турган

¹ Аблимит Рози. “Куттуу Билим” дастанындагы идеялык түзүлүшү жана төртүнчү каарман Өдгүрмүш жөнүндөгү пикирлер” //Шинжаң университети илимий журналы. -1985-№2.

² Лаң йин . “Куттуу билим” дастанын менен чыгыш батыш маданияты. - Үрүмчү,1992. - 78 б,

³ Абдышүкүр Мухамметимин. «Куттуу Билим» казынасы. . -Үрүмчү.,1999.- 69-б .

төрт салттык материализмдик көз караштар менен тыгыз байланышта»¹ деп караган. Ал бул пикирин тактап конкреттирип, от – Күнтууду, суу- Айтолду, аба – Өгдүлмүш, топурак – Өдгүрмүшкө символдоштуруп, алардын тартиби кадимки төрт заттын мыйзамдык өзгөчөлүгүндөгү касиеттерин түшүндүрүп берген сыяктуу, инсандын бакытка жетүү жолун көрсөтүп бере алат деген көз карашты билдирет. Кантип эле эки каарман каза болуп, экөө тирүү калат? Бул суроого карата ал мындай жооп берген: От менен аба жеңил болгондуктан сакталып калган. Чиндыгында бакыт жана канаат туруксуз нерсе болгондуктан убактылуу жоголуп кетсе да бирок адамдарда адилеттүүлүк менен акыл болсо гана - бакытты канаат кылуу менен кайра кайтарып алууга толук мүмкүн»² .

Чең Чыңпин бул маселе боюнча башкача көз карашта болгон«Куттуу билим»дастанында төрт негизги каармандын экөө мезгилсиз каза болушу, автордун чебердигин билдирип, бакыттын символу Айтолду, канагаттын символу Өткүрмүштүн өлүмү, адилеттүүлүктүн символу Күнтууду менен акыл парасаттын символу Өгдүлмүштүн узун өмүр сүрүүсүнөн, Жусуп Баласагын кийинки эки түрдү аяр мамиле кылып карап, мамлекетти башкарууда адилет жана акыл парасатка таянуу керек, бул мамлекеттин негизги өзөгү болуп, түбөлүккө баалуу экендигин билдирген³.

Биздин оюбузча, Чең Чыңпиндин пикири туура. Анткени автордун бул көз караштарын албетте, «Куттуу билим»чыгармасындагы образдардын сыйкырдуу өзгөчөлүгү менен баяндоо мүмкүн. Автордун өз каарманы Айтолду (бакыт) жана Өдгүрмүштү (канаат), каза кылып өзүнүн туруксуз бакыт жана бузулган коомдук көрүнүшкө карата трагедиялуу сезимин күчөтүп чагылдырган болуусу мүмкүн. Күнтууду менен Өгдүлмүштүн жашоосу жана Өгдүлмүштүн Айтолдунун өлүмүнөн кийин пайда болушу ,

¹ Эсенжан Аблиз . “ Куттуу билим” дастанындагы төрт образ жана бакытка ээ болуу жолу жөнүндө. //Улуу илимий чыгарма--«Куттуу Билим» (илимий макалылар жыйынтыкы. -Үрүмчү, 1999 . -698-б.

² Жогорук эмгек, 700-б.

³ Чең Чыңпин. «Куттуу Билим» дастаны—байркы уйгур элинин ден соолукту сактоо билими. - 2008. -62-б.

бакытсыздыктын акылга бере турган илхам мүнөзүндө орун алышына окшоп кетет. Адилеттик мыйзам жана акыл билим жөнүндө Жусуп Баласагындын жашоого үмүт менен карашы жана Өгдүлмүштү баш каармандык орунга коюусу автордун адамзаттын келечегине ишенич менен карагандыгын далилдейт.

Кытайда «Куттуу билим» дастанынын образ жаратуу маселеси жөнүндө изилдөөлөр анча көп санда эмес. Мунун ичинде төртүнчү каарман Өдгүрмүшкө көбүрөөк басым жасалат. Маселенин түйүнү - бул образ өкүлдүк кылып жаткан идея кайсы динге таандык экендигинде. Кытайлык окумуштуулар (ханзу) негизинен Өдгүрмүш Жусуп Баласагындын дастандагы буддизм идеясынын таасиринен жаралган дешет. Бул сыяктуу пикирлердин өкүлү Лаң Йиң Өдгүрмүштүн атынан буддизм дининин жыты келип турат деп, ошону менен бирге анын дүйнөгө көз караштары боюнча да бүтүндөй будда дининин дүйнөгө көз карашы, турмуш жөнүндөгү көз карашы чагылдырылган деген пикирин тастыктайт¹.

Чиндыгында Өдгүрмүштүн атынын мааниси «ойгонуу, эсине келүү» сыяктуу маанилерди билдирет. Чыгармада бул аттын негизи «отгон» жасалган деген сөздөр кездешет. Мисалы, Одунгил (1209-бейит), одуг (408,452-,1956-бейиттер), одуглук (440-,442-бейиттер) ж.б.у.с. бул жердеги «ойгонуу, эсине келүү» рухий жааттагы ойгонууга карата айтылып, ал албетте нукура будда дининде айтыла турган түшүнүк эмес. Ар кандай динде камтылган ислам дининде да жаратуучуну таануу, аны эстеп туруу сыяктуулардын бардыгы рухий жактан ойгонуу болуп эсептелет. Бирок муну да айта кетүү зарыл, Абдышүкүр Мухаммадиминдин “«Куттуу билим» казынасы” аттуу эмгегиндеги «Куттуу Билимдеги» каармандардын аттары жөнүндө байыркы Орхон Енисей жазма эстеликтери жана Турпан тексттеринде көрсөтүлгөн далилдер Лаң Йиңдин көз караштарынын каталыгын да далилдеп турат. Себеби Абдышүкүр Мухаммадиминдин

¹ Лаң йиң. “Куттуу билим” дастанын менен чыгыш батыш маданияты.- Үрүмчү , 1992 .- 117- б.

көрсөткөн далилдери уйгурлар ислам динин кабыл алуудан мурдагы материалдык далилдер эле¹.

Шинжаң гуманитардык илимдер академиясынын изилдөөчүсү Хорметжан Абдурахман бул маселеге токтолуп «биздин көз карашыбыз боюнча, чыгарманын жалпы курулушу, идеялык жактан караганда, Өдгүрмүштүн идеясы, турмуш, өлүм жөнүндөгү көз караштары, турмуштук салт-санаалары жана башка тараптан чагылдырылган идеяларын будда дининин таасири деп анализ кылгандан көрө, ислам дининдеги дервиштердин эң алгачкы баскычтагы пикир, түшүнүктөрүнүн таасиринин чагылышы деп каралышы чыгарманын жалпы идеялык түзүлүшүнө дагы шайкеш келсе керек»² деген көз караштарын айтат.

Өдгүрмүш өкүлдүк кылып жаткан идея кайсы динден болсо да анын атынын «ойгонгон» деген мааниге ээ болушу, анын чыгармадагы ордуна дал келет. Анын бул дүйнөнүн кыска мөөнөттүк жыргалына берилбей, дайыма жаратканды эстеп туруу, о дүйнөнү ойлоо тууралуу пикирлери да жалпы алганда чындыгында «ойгонуу» деп эсептелет. Ошон үчүн Өдгүрмүш кайсы диндин идеясына өкүлдүк кылуу маселесине келгенде, биз Өдгүрмүштүн идеясы чындыгында ислам дининдеги дервишке таандык деп карасак да болот – деген жыйынтык чыгарылды.

Атактуу уйгур акыны, проф. Мухаммеджан Садык «Өдгүрмүштүн образы аркылуу жазуучунун дүйнөгө көз карашына баа берүү» аттуу макаласында «ырчынын кыялынын борборунда бийликти бир гана билимдүү, акылдуу, өз кызыкчылыгын көздөбөй, мамлекеттин жана коомдун кызыкчылыгын көздөгөн ынсаптуу касиетке ээ адамдардын колуна берүү керек деген көз караш турган. Бул борбордук идея бүткүл дастанга эң алды менен Күнтууду, Айтолду, Өгдүлмүш жана Өдгүрмүштөн турган төрт каарманга сиңдирилген. Өдгүрмүштүн образы Күнтууду Айтолду

¹ Абдышүкүр Мухаммадимин. «Куттуу Билим» казынасы. -Үрүмчү, 1999. 65-б .

² Хорметжан Абдурахман . «Куттуу билимдеги» тәсәввүп идеяларынын чагылдырылышы. /Шинжаң университети илимий журналы. -1997. №2,56-б.

Өгдүлмүштүн образына караганда бир канча татаал болуп, акындын жогоруда айтылган идеясы бул образдарда өтө анык, толук чагылдырылган» деп караган¹.

Мухамеджан Садыктын көз карашы боюнча Өдгүрмүштүн образын акын бир жактан трагедиялуу сезим менен жана бир жактан сынга алуу позициясы менен жараткан. Ошон үчүн ал бул образды алдыңкы үч образга караганда баалуу жана Чыныгы мааниге ээ деп караган. Ал жана Өдгүрмүш образы ар тараптуу терең жана туура анализ кылынса акындын идеясы жана дастандын баалуулугу аныкталат» деп караган. Мына ушул таанымдын негизинде Мухаммеджан Садык чыгармадагы Өдгүрмүштүн образын анализдеп төмөндөгүдөй жыйынтыкка келет: « Акын Жусуп Баласагын өзүнүн «Куттуу билим» дастанында жараткан Өдгүрмүштүн образы аркылуу өзүнүн дүйнөгө көз карашын анык таасирдүү жана терең кылып чагылдырган»².

Өдгүрмүштүн образы тууралуу атактуу окумуштуу, профессор Абдыкадыр Жалалидин өзүнүн «Куттуу Билимдеги» адабият теориясына байланыштуу маселелер жана факторлор» аттуу макаласында «Өдгүрмүш реалдуу дүйнөгө таандык кубанычтан алыстап, акыреттин көркөмдүк кубанычына умтулган образ болсо да абсолюттук маанидеги дербиш эмес эле» деп айткан жана ушул ойлорду дастандын 6105-6106-бейиттеринде Өдгүрмүштүн айткан сөздөрүнөн далил көрсөтүп берет. Негизинен Кытай окумуштууларынын дастандын көркөм образдарын түшүнүп, анализдөөлөрү көп жагынан жакын экендигин көрөбүз, бир гана Өдгүрмүштүн образын будда динине байланыштыруу кытайда көптөгөн карама-каршы пикирди жараткан.

Автор Өдгүрмүштүн канаат кылуусун реалдуу дүйнөдөн айрылып, тиги дүйнөгө байланган канаат болбостон, реалдуу дүйнөдөгү калктын

¹ Мухаммеджан Садык. Өдгүрмүштүн образы аркылуу жазуучунун дүйнөгө көз карашына баа берүү. //Щинжаң гуманитардык илимдер журналы. -1991. -№1.-24-б.

² Жогорку илимий макала.-24-б, .

тагдырына көңүл буруу сыяктуу жоопкерчилик сезими менен тыгыз байланышкан баалуу көз карашы эле» деген жыйынтыкка келген.¹

Хамид Максуд «Өдгүрмүштүн образы жөнүндө кыскача баян» аттуу макаласында, Өдгүрмүш кечип кеткен реалдуу дүйнө, мансап жана жогорку бийлик, мал дүйнөдөн турат. Бул үч нерсе тууралуу анализ жасап, дастандын автору Караханиддер сулаласынын түрдүү карама-каршылыктардын себеби менен талкалануу алдында турган опурталдуу кырдаалда, дастандагы төрт каармандын сүйлөшүүсү, суроо жооптору, талаш-тартыштары, насаат сөздөрү аркылуу ошол мезгилдеги коомдук карама-каршылыктарды эр жүрөктүүлүк менен ачып берди деген жыйынтыкты чыгарды².

Жыйынтыктап айтканда «Куттуу билим» дастанындагы падыша Күнтууду, вазир – Айтолду, вазир – Өгдүлмүш, дервиш - Өдгүрмүш сыяктуу образдардын ички байланыштарынан мындай бир пикирге келүү мүмкүн. - Адилет күн сыяктуу баарына тегиз нур чачат. Бакыт ай сыяктуу толот жана жарым да болот. Аны бир гана билим жана канагат аркылуу түбөлүк нерсеге айландырууга мүмкүн. Чыгармадагы канагаттын символу болгон Өткүрмүш адамдарды акыретти ойлоого үндөйт. Себеби канаат акыреттин эсеп алуусунан корккон адамдарда гана болот. Бул чыгармадагы ар бир образ багышталган иштердин өзгөчөлүгүндөгү касиет жана сулуулукка кепил болот деп ойлойбуз.

3.3 Кытайлык аалымдарнын “Куттуу билимдин” стилистикалык өзгөчөлүгү жана көркөм сөз каражаттары жөнүндөгү пикирлери

«Куттуу билим» дастаны - Хакан тилинин көркөм чагылдырылышы. Жусуп Баласагын бардык жазма адабий тилдин жалпы эрежелерине, фонетикалык, грамматикалык тартиптерине негизделген жана жалпылаштырылган орфография эрежелерин сактаган оригинал чыгарма

¹ Абдыкадыр Жалалидин «Куттуу Билимдеги» адабият теориясына байланыштуу маселелер жана факторлор» /Булак журналы. -2008. -№4. -31-б.

² Хамид Максуд Өткүрмүштүн образы жөнүндө кыскача баян. //Щинжаң гуманитардык илимдер журналы. 1990.- №5. -4-б.

жараткан. Анын көркөмдүгү жогору. Бул автордун ар түрдүү көркөм сөз каражаттарын үнөмдүү жана толук пайдаланып, өзүнүн философия жана адеп-ахлактык көз караштарын жакшы баяндагандыгынан көрүнүп турат. Автор өз чыгармасында окшотуу, жандандыруу, символ, риторикалык суроо сыяктуу көркөм сөз каражаттарын кеңири пайдалангандан сырткары түрк элдеринин макал-лакаптарынан, накыл сөздөрдөн кенен пайдаланган. Бул боюнча жазышкан Кытай аалымдарынан Абдулла Арслан, Равейдулла Хамидулла, Махмуд Зейди, Имин Турсун жана башкалардын илимий иштерин тааныштырууга татыктуу.

«Куттуу билим» изилдөөсү жүз жылдык жолду басып өттү. Чындыгында да бул жүз жыл аралыгында «Куттуу билимдеги» дин ишеним, философия, астрономия, фольклор, мыйзам, илимий иштер, тил, коом таануу өңдүү маселелерди изилдеп чоң ийгиликтерге жетишкен болсо да адабият жагынан, айрыкча стилистика жагынан «Куттуу билим» системалуу изилденбеген. Бул «Куттуу билим» изилдөө жаатындагы бир боштук болуп келген. Шинжаң университети филология институтунун профессору Арслан Абдулланын «Куттуу билим» стилистикасы¹ эмгеги мына бул бош калган орунду толуктады.

Арслан Абдулланын «Куттуу билимдеги» көркөм сөз каражаттары боюнча изилдөөсү бир канча системалуу жана ар тараптуу болуп, «Куттуу билим» дастанын жазууда автордун сөздөрдү колдонууда пайдаланган принцибин жана чыгарманын көркөмдүгүн биринчи жолу анализге алган.

«Куттуу билим» дастанынын грамматикалык стилистикасын изилдөө да Арслан Абдулланын эмгегинин үчтөн бир бөлүгүн түзүп, «Куттуу билим» дастанындагы жандуу мисалдар аркылуу анализге алган. Айрыкча «Куттуу билим» дастанындагы сүрөттөөлөрдү стилистикалык формалар² деген бешинчи бапта автордун дастанында канчалык көп стилистикалык формалардан пайдалангандыгын далилдөө үчүн дастанда колдонгон стилистикалык методдордун статистикасын берген. Мисалы «Куттуу

¹ Арслан Абдулла. «Куттуу билим» стилистикасы. - Үрүмчү, 2001, 112-б.

билим»дастанында 1-орунда турган стилистикалык каражат болуп эсептелген “окшоштурууга” келсек ал караханийлер доорундагы окшоштуруунун өзгөчөлүгүн далилдеп, «Куттуу билим» дастанындагы окшоштурууларда табигый нерселердин окшоштуруучусу катары 45.6%пайызын түзгөн. Бул абдан жогору деп каралган. «Куттуу билим» дастанында окшотуулар табигый нерселерден тактап айтканда, ай, күн, от жана башкалар ошол түрдөгү окшотуулардын жалпы санынын 52%ын түзгөн, жаныбар жана өсүмдүктөрдү окшотуу 36 %ды жана 10 %ды ээлейт. Өнөр, кесипке байланыштуу окшотуулардын пайызы да бир кыйла жогору болуп, жалпы санынын 14, 28%ын ээлеген” дегендей изилдөө натыйжаларын баяндаган.¹

Арслан Абдулланын “Куттуу Билим” дастанынын стилистикасын” изилдеген бул эмгеги «Куттуу билимди» стилистикалык жактан изилдөөнүн тил үлгүсү жана материал булагы болуп, ал стилистикалык формалардан улуттук өзгөчөлүктөрдү жана тил эстетикасынын традицияларын ачып берүүдө чоң мааниге ээ. Ошондой эле анын «Куттуу билимдин» тили жөнүндөгү стилистика методикасы жагынан алып барган системалуу, жеткиликтүү жана кынтыксыз изденүүлөрү Кытайдын «Куттуу билим»изилдөөсүндөгү тун иш болуп, «Куттуу билим» изилдөөсүндө жаңыча багыт жаралгандыгы болуп эсептелинет. Бул чыгарма жарык көрүүдөн мурда Шинжаңдагы гуманитардык илимдер коому тарабынан текшерүү жана баа берүүдөн өткөн, баалоо комитетинин жетекчиси профессор Лю Бин ар кайсы адистердин бааларын жыйынтыктоо негизинде бул эмгекке төмөнкүдөй баа берген: “Бул эмгек зарыл теориялык , илимий негиздеги зор мааниге ээ болуп, автоном районубуздун тил адабият изилдөөсүндө мыкты деңгээлге жеткен. Ал эми гана изилдене баштаган уйгур тили стилистикасынын теориясын, системасын жаратууда өзгөчө

¹Жогорку эмгек. - 18-б.

салым кошкон болуп, кээ бир теория каталогдорун тургузуу жаатында гана эмес, уйгур тилиндеги стилистикалык формаларды, тексттин музыкалуулугун жана уйгур тили стилистикасынын тарыхын конкреттүү талдоо, баяндоо жактарында пафос пайда кылган, жаңылык жараткан, ошондой эле башкалар али кол салбаган тармактарга да жеткен. Мына булар акындын тили стилистикасынын кынтыксыз теория системасынын жиктелишин жана бул жөнүндөгү илимий изидөөлөрдүн тереңделишин зор даражада алдыга чыгарды.”¹.

Арслан Абдулланын “Куттуу билим” дастанынын стилистикасы” аттуу эмгеги азыркы күнгө чейин ошол мазмунда Кытай мамлекетинде жарыкка чыккан эң жогорку деңгээлдеги илимий иш болуп эсептелинет. Автор 354 беттик китебинде «Куттуу билим» дастанынын музыкалуулугун ашырууда Жусуп Баласагын колдонгон чеберчилигин, «Куттуу билимдин» көркөм сөз каражаты жана «Куттуу билимдин» стилистикалык формаларын илимий метод менен түрлөргө бөлүп изилдеген. Арслан Абдулла «Куттуу билим» дастанынын көркөм сөз каражаты боюнча, “Көркөм сөз каражатын колдонуу принциби жана «Куттуу билим» дастанынын көркөмдүүлүгү”, “Синоним сөздөрдүн колдонулушу”, “Антонимдик сөздөрдүн колдонулушу”, “Омоним сөздөрдүн колдонулушу”, “Түстү билдирген сөздөрдүн колдонулушу”, “Кош сөздөрдүн колдонулушу”, “Идиома сөздөрдүн колдонулушунан” деген бөлүмдөргө баян кылынган. Автор ушул изилдөөлөрүнүн негизинде “Жусуп Баласагын баяндоо жагынан ушунчалык ийгиликтерге жетишкен. «Куттуу билим» дастанында көркөм сөз каражатынын стилистикалык ролун бир канча жогоруда айтылган синоним сөздөр, идиомалар, кош сөздөр жана түстү билдирген сөздөрдү чеберчилик менен пайдалангандан сырткары, сөз колдонуу принциби боюнча баяндоо зарылчылыгына негизделип, сөздөрдү жандуу колдонуу, символдоштуруу жана сөздөрдү алмаштыруу методун да чебердик менен пайдаланган жана

¹Жогорку эмгек «кириш сөзүндө» .-2001. -2-б

ушуну менен чыгарманын көркөмдүк күчүн ашырган деген жыйынтыкка келди. Абдулла Арслан бул илимий ишине канчалаган күчүн сарптагандыгын анын китебиндеги анализ кылып өткөн төрт жүздөн аршуун беттерден көрүүгө болот. Мисалы, “сылыкташтырыш”(эффемизм) мазмунунда, автор бул “бир улуттун диний ишеними, маданий салты, психологиялык өзгөчөлүгү, эстетикалык аң-сезими жана адеп-ахлактык көз караштары менен байланыштуу абалда тилде орун алатурган сөздөр пайда болуу менен бир убакытта жаралган”¹ деп караган. Ал Жусуп Баласагын бул нукка Чиндап көңүл бургандыгын далилдеп көрсөтүп берүү үчүн “өлүү” деген сөздү мисалга алат. Жусуп Баласагын «Куттуу билим»дастанында бул сөздү мүмкүн болушунча аз колдонуп, анын ордуна “жерге кирүү””(6543), “жер жамынуу” (6507), “кара жерди төшөнүү” (6444), “кара жерге кирди””(6437), “кара жерди өбүү”(6403), “тиги дүйнөгө кетүү”, (6297), “дүйнөнү таштап кетүү” (6288), “жылаңач кетүү” (1513), “карынга кирүү” (1515), “жарык кетүү” (1520), “денеси куру” (1521), “жашоосу аяктоо”(1423), “жашоо толуу” (1169) сыяктуу сөз айкаштарын колдонгон.

“Символдоштуруу” мазмунда болсо автор «Куттуу билим» дастанында символдоштуруп колдонулган сөздөрдү үлгү кылып көрсөтөт:

Оң – жакшылык, таалай - (917)

Сол – жамандык, балээ, апат (917)

Шекер – жакшылык, сыйлык - (772)

Таш – өжөр, наадан - (830)

Жашыл – кубаныч -(2385)

Өпкө – ачуу, кыжыр - (324)

Кир – жаман мүнөз, ыплас иш-аракеттер -(5818)

Чырак - жетекчи - (885)

Тул – кедей, бечара -(84) жана башка «ак куш», «кара куш», «көк бөрү», «ак», «кара», «суук», «ысык» «калем», «кылыч», «от», «таттуу» сыяктуу символдоштурулган сөздөр мунун мисалы болгон.

¹ Жогорку эмгек,73-б.

Улуу ойчул Жусуп Баласагын өзүнүн бай билими жана ажайып таланты менен түстү билдирген сөздөрдүн толук стилистикалык ролун жарыя кылган жана түс сөздөрүнүн көркөмдүүлүгүн баяндап берген. Бул нукту далилдөө үчүн Арслан Абдулла «Куттуу билим» дастанында «кара, көк, кызыл, жашыл, ак, коңур, сары, мала, ток кызыл» сыяктуу он түрдүү түстү билдирген сөздөрдү колдонгон деп көрсөтөт, алардын колдонулушу жана маанилерине токтолот. Мисалы, «кара» деген сөздүн «Куттуу билим» дастанында 100 дөн ашуун орунда колдонулгандыгы, 11 мааниде пайдалангандыгын конкреттүү мисалдар аркылуу көрсөтүп берет.¹

Жыйынтыктап айтканда, «Куттуу билим» дастанынын стилистикасын» изилдеген бул эмгекте «Куттуу билим» дастанынын көркөм сөз каражаты жети мазмундан турат. «Куттуу билим» дастанында колдонгон сөз колдонуу методдору жетээрлик мисалдар аркылуу жакшы далилденип берилген. Бул мазмундар боюнча эларалык илим чөйрөсүнө толук маалымат берүү маанилүү деп эсептедим. Себеби андан Жусуп Баласагындын «Куттуу билимдеги» көркөм сөз каражаттарынан толук маалымат алганга болот. Арслан Абдулла «Куттуу билим» дастанынын стилистикасынан» турган бул чыгарманын көркөм сөз каражаттарын, сөздөрдү колдонуудагы сегиз принципке таянып, анализ кылган. Бирок анын ичинде «сөздөрдү жандуу колдонуу» маселеси башка мазмундарга караганда үстүрттөн анализ кылынгандыктан биз «Куттуу билим» дастанын изилдөө процессинде байкоолорубузду ортого коюп, анын пикирин толуктоону туура таптык.

«Сөздөрдү жандуу колдонуу» бул - Чиндыгында стилистиканын сөз колдонууга койгон талаптарынын бири. Сөздөрдү өзгөчөрөөк метод менен колдонуу аркылуу тексттин түстүүлүгү, музыкалуулугу, конкреттүүлүгү жана орбаздуулугун ашырууну, ошону менен бирге тексттин жандуу, өзгөрмөлүү болушун максат кылат. Бирок сөздөрдү жандуу колдонуунун методдору тексттин жанрынын баяндоо зарылчылыгы жана жазуучунун

¹ Жогорку китеп. 117-б.

тил стилине негизделип айырмаланып турат.«Куттуу билим» дастанында менимче, төмөндөгүдөй усулдар колдонулган:

1) Абстракттуу сөздөр – ордуна конкреттүү образдуу сөздөрдү колдонуу. Автор баяндоо зарылчылыгына таянып, контексте абстракттуу сөздөрдүн ордуна конкреттүү сөздөрдү колдонуу аркылуу тексттин таасирдүүлүгүн жана жалпыга түшүнүктүү болуусун арттырган. Мисалы:

(4009) bu əl ətgü tutku bodun tüzgükə
bu bəglər tikildi azun süzgükə.

(4009) Калкты түзүп, бүткүл элди тейлөөгө,
Бул бектерден тургузулган дүйнөгө.

(4020) mugar məgzətü aydı bilkı aqıq,
bu söz tutmaz ərnig biliki pıqıq,

(4020) Муну жаңсап айтыптыр Илим алпы
Аны туйбас кишиде акыл жарты.

1-мисалда конкреттүү нерсеге таандык аракетти билдирген «сүзгү» сөзү «Тартипке салуу», «жакшылоо, тазалоо» деген абстракттуу түшүнүктөрдөн билдире турган сөздөрдүн ордуна «азун» (дүйнө) сөзү менен «азун - сүзгү» (байлык топтоо) деген түрдө бириктирип колдонгон¹. 2-мисалда заттын конкреттүү көрүнүшү, образын билдирген <pıqıq>(пучук) сөзү <кем, жетерсиз> деген абстракттуу түшүнүктөрдү турган сөздөрдүн ордуна <bilik>(bilim) сөзү менен <biliki pıqıq>(bilimi pıqıq)формада бириктирип колдонгон.

2) Сөздөрдү окшоштуруу жана стилистикалык мааниде колдонуусу. Окшоштуруу мааниси окшотуу аркылуу пайда болгон, сөздүн узак убакыт бою тилди колдонуунун натыйжасында турукташкан көчмө мааниден турат. Сөздүн стилистикалык мааниси болсо, баяндоо зарылдыгына негизделип, бул сөздүн белгилүү тил контекстинде убактылуу пайда болгон, негизги мааниси менен бул контекстте убактылуу маани

¹ Мисалдар чыгарманын түп нускасынан алынат.

билдирген нерсе – кубулуш менен сөзсүз түрдө байланышпаган мааниден турат. Буга дал келген 701, 711, 6110-бейттер.

(701) əlig aydi bu bərkin kayu

nəgu təg kixen ol seni bərkləgu

(701) Кантсе сенин туруксузун жойулат?

Кандай кишен сени матап кой алат?

(711) bu səzkə tanuki bu xair səzi

bu xair səzi səzkə katti tuzi

(711) Бул жөнүндө акын айткан мамындай:

Акын сөзү аш тузунун даамындай.

(6110) kara tapsa bəglər bəduyur қорар

Uzəngu bar ərsə qigən bərk қарар

(6110) Калкы тапса бектер өсүп чоңойот

Болсо үзөңгү жүгөнү да чың болот.

1-2-мисалдарда «кишен», «туз», сөздөрү окшоштуруу маанилеринде колдонулуп, «кишен» сөзү «кармап туруучу, байлап туруучу» деген маанилерди, «туз» сөзү «даам» деген маанилерди билдирген. 3-мисалда «үзөңгү», «чиген», сөздөрү стилистикалык маанилерде колдонулуп, «үзөңгү» сөзү «элдин колдоосу» деген маанини, «чигэн» сөзү «саясий бийлик» деген маанини билдирген.

3) Убактылуу сөз жасап колдонуу. Баарына малым, сөздөрдүн жасалышында тил эрежелерине, морфологиялык талаптарга байланыштуу өлчөмдөр болот. Бирок баяндоо зарылчылыгына негизделип, кээ бир контексттерде айрыкча, ыр контексттеринде нормалдуу сөз жасоо жол жобосу же болбосо эрежеге анчалык дал келбеген сөздөрдү убактылуу жасоо аркылуу, бул контекстте маалым стилистикалык өнүм пайда кылууга болот. «Кутгуу билим»дастанында мындай методдор көп учурайт. Мисалы, 3720-,285-беттер.

(3720) bir ol bar səziksiz қali қаңқасиз

Kənguldə yirak tutғu okхағ мәңiz

- (3720) Алал жалгыз бар экени күмөнсүз
 Билүү керек дилде гана теңтушсуз
- (285) azunqika әрдәм кәрәк миң тумән
 Anin tutsa әl kun kәtәrsә tuman
- (285) Жөндөм керек өкүмдарга сандаган
 Туман тарайт эли жыргап анда анан

Бул мисалдардагы «канчасыз» , «азунчи» деген сөздөр убактылуу жасалган сөздөр. Анткени байыркы уйгур тилинин сөз жасоо жол жобосу же болбосо тил адети да суроолуу ат атооч «канча» менен терс форманы билдирген «сиз» кошумчасы, абстракттуу түшүнүктү билдирүүчү «дүйнө» деген маанидеги «азун» сөзү менен «чи» кошумчасы айкалышпайт. Ошого карабастан Жусуп Баласагын бул сөздөрдү убактылуу жасоо аркылуу ошол контексттердин уйкаштыгы, вазин, ыкчамдык зарылчылыгын канааттандырган. Анткени контексттерде «канчасыз» сөзү «кандай, канча деп күмөн саноо болбойт» деген түшүнүктү билдирген.

4) Сөздөрдү тыбыштык жактан айкалыштырып колдонуу.

Контекстин уйкаштыгын ашыра турган факторлор жана усулдар уйгур тилинде көп болсо да, сөздү талдоо менен түз байланыштуу болгону сөздөрдү тыбыштык жактан айкалыштырып колдонуу болгондугу үчүн, бул жерде бир гана бул методго байланыштуу эки мисалды алам. Мисалы, 3389-, 3392-бейттер.

(3389) ogul kiz әsizi atada kәdin

atamaz atasin anasin adin

(3389) Атадан соң эси жок уул кызың

Оозуна албайт ата- энесин жайы-кышын

(3392) adax koldax әrdәx tutunғu tәdiң

bu әdgu әdi tәrs yuki yudmәkin

(3392) Дос-агайын, боор тап деп сүйлөдүң ,

Мунуң жакшы ,бирок кыйын күтмөгү

1-мисалда асты сызылган сөздөрдүн (атамаз, атасыз, анасын, адын) баш муундары; 2-мисалда асты сызылган сөздөрдүн (адаш, колдош, эрдеш) акыркы муундары тыбыштык жактан бир бирине уйкаштыгы дал келген сөздөр, бул сөздөрдүн тандалып колдонулуусу менен контексттин үндөштүгү арттырылган.

5) Сөздөрдүн өзгөчө орун-тартипте колдонулушу. Жусуп Баласагын инверсиялык методунан үнөмдүү пайдалануу менен эле чектелбестен, контексттин түстүүлүгүн ашырып, ага көркөм түс берүү үчүн сөздөрдүн орун тартибин бүгүнкү күнгө чейин эч бир акын колдонбогон методдо жандуу алмаштырып колдонгон. Мисалы, 235- 463-,172-бейттер.

(235) kərək bæg kərək kıl nə ədgu əsiz

Өзи өлди ərsə ati kaldi iz

(235) Бук өлсун, мейли кул же жакшы-жаман

Өзү жок ,бир атынан калды нишан

(463) yigit ərdi ođlan kılınqı amul

иқихлик biliklig həm əglük көңүл

(463) Ал азамат эр эле оор басык,

Билими мол,ак көңүл,акылы артык.

(172) өкүх cəzləmə səz birər səzlə az

Түмөн səz tugunin bu bir səzdə yaz

(172) Көп сүйлөбө,бир ооз сөзүң болсун терең

Миң түйүндү чече билгин бир ооз сөз менен.

- Бул мисалдардагы «аты калды - из», «йигит эрди - оглан», «бирер сөzlə аз» деген синтаксистик айкаштар сөздөрдү өзгөчө тартипте куроодон пайда болгон. Уйгур тилинин нормалдуу жол-жобосу боюнча жогорку ээ-баяндооч түзүлүшү, «ети, изи калды», «йигит, оглан иди» болуу керек эле, бирок»Куттуу билим» чыгармасында «ети калды из», «йигит иди оглан» деген тартипте жайгаштырылган; Нормалдуу эреже боюнча «бышыктооч баяндоочтук» түзүлүшү «бирер, аз сөzlə» болушу керек эле, бирок Жусуп

Баласагын «бирер сөzlө аз» деген тартипте колдонгон. Ошону менен контексттин көркөм түстүүлүгү арткан.

б)Лексикалык антонимдик маанидеги сөздөрдүн колдонулушу.

Лексикалык антонимдик маанидеги сөздөр, контекстен бөлүнүп, өз алдынча турганда карама-каршы маанини билдирген сөздөрдү көрсөтөт. Карама-каршы маанидеги сөздөрдүн түрүнө токтолсок, алар баяндаган маанилери ортосундагы байланыштардын абсолюттук же болбосо салыштырмалуу болушуна карап, абсолюттук карама-каршы маанидеги сөздөр жана салыштырмалуу карама*-каршы маанидеги сөздөр болуп эки топко бөлүнөт.

а) абсолюттук карама-каршы маанидеги сөз. Мисалы, тирүү – жашап жаткан; өлүк - жашоо менен кош айтышкан. Ургаачы – эркек (979), бар – жок (3899), (5877), Чин – жалган, адал – арам (5347), (5348) сыяктуу ушул түрдөгү карама-каршы маанидеги сөздөрдөн турат.

б) Салыштырмалуу карама-каршы маанидеги сөздөр. Мисалы, душман (4274), же болбосо адаш – йаги (5494) жана кымбат – арзан (1603) баш – аяк (5927) ж.б.

«Куттуу билим» дастанында 200 жупка жакын карама-каршы маанилик сөз бир канча жүздөгөн орунда колдонулуп, сөз түркүмү боюнча алганда алар негизинен зат атооч, сын атооч, тактооч жана этиш сөздөрдөн жасалган. Мисалы, зат атоочтон: бек – кул (809), күн-түн (383), кыш – жай (367) ж.б.у.с. Сын атоочтордон: ачуу-таттуу (5744), жаш-кары (1868), ургаачы-эркек (979) ж.б. Тактоочтордон: аз –көп (305), ич-сырт (425), оң-сол (1863), ач-ток (923) сыяктуулар. Этиштерден: мактоо-жамандоо, алуу-берүү (2052), чачуу –терүү (5188) ж.б.

«Куттуу билим» чыгармасында мурда бир-бирине карама-каршы мааниде болбогон же болбосо карама-каршы маани чагылдырылбаган сөздөрдөн түзүлгөн стилистикалык карама-каршы маанидеги сөздөрдү да жолуктурабыз. Мисалы, 2047-,2048-,3846-бейттер. Бул мисалдарда мурда карама-каршы маанини билдирбеген же болбосо антоним сөздөрдүн шартын

даярдабаган арстан – ит, торку – тикен сөздөрү контексттерде ушундай каршы маанилерди билдирет.

Мурун каршы маани билдирбей турган сөздөрдүн контекстте карама-каршы коюлуу мүмкүнчүлүгүнүн негизги себеби, мындай сөздөр ошол контексттерде көбүнчө кеңейүү, окшоштурулуу жана символдук маанилерде колдонулат. Өзү менен каршы коюлган сөздөр менен белгилүү бир жактан карама-каршылыкты жаратат. Жыйынтыктап айтканда, каршы маанидеги сөздөр «Куттуу билим» чыгармасында аябай үнөмдүү колдонулуп, Жусуп Баласагындын сыяктуу көркөм сөз чеберчилигин жогорку даражада көрсөтүүгө жетишкен.

6645 бейтти өз ичине камтыган ушундай чоң көлөмдөгү ыр түрүндөгү чыгарманын адабий тил чеберчилиги жөнүндө жогорудагы ой - пикирлер аркылуу анын бардык тил өзгөчөлүктөрүн албетте, толук ачып берүүгө мүмкүн эмес. Ошондой болсо да, дастандын көркөм тил ыкмасы жөнүндө муну тактоо мүмкүн; автор дастандын түзүлүшүнө, көркөм мазмунуна, философиялык, илимий жактарына канча эмгек сиңирген болсо, сөздөрдү орундуу колдонууга ушунчалык зор эмгек жумшаган. Дастандын бүгүнкү күнгө чейин колдон түшүрүлбөй окурмандардын сүйүп окушуна, окумуштуулардын талыкпай изилдөөлөрүнө, ушундай чебердик менен ар түрдүү стилистикалык формалардан пайдаланып, ой-пикирлерин так, даана чагылдырып бергендиги маанилүү бир себеп болду – деп айтууга болот.

Уйгур филологу Мехмуд Зейди «Куттуу билим» дастанындагы макал-лакаптар жана накыл сөздөрдүн колдонулушу жөнүндө» аттуу макаласында «Куттуу билим» дастаны түрк тилдүү элдердин тил, адабият, тарых, этнография, философия, мыйзам, бийлик жана мамлекетти башкаруу, адеп-ахлак, таалим-тарбия жаатындагы зор байлыгы болгондугу - эң алды менен анын жалпы эл жараткан бүткүл маданий, адабий мурастарды, тактап айтканда , элдик оозеки чыгармаларды өзүнө кабыл алуудан жаралган деп айтуу керек” деген пикирлери, казак окумуштуусу А.Егубаев «Куттуу билим» дастанынын казак тилиндеги вариантынын кириш сөзүндө айтылган

пикирлерге дал келип, чындыкка коошот. Себеби китепте баштан-аягына чейин колдонгон элдик накыл сөздөр, макал-лакаптар болсо ата-баларыбыздын акыл-парасатынын маңызы болуп, көптөгөн кылымдар бою түрк тил системасындагы элдердин турмуш тажрыйбасынан алынган. Акын чыгармачылыгына жаркын түс жана түбөлүк жашоо берген бир доордун күзгүсү эле. Автор жана «Жусуп Баласагын бул дастанда уйгур элинин көркөм сөз санаттарынан пайдаланып, уйгур калкынын байыркы маданий милдети катарында жана бир жолу жарыя кылып көрсөттү» деген пикирлерин айткан. Ал бул пикирлерди далилдөө үчүн «Куттуу билим» дастанындагы макал-лакаптарды бүгүнкү күндө уйгур эли колдонуп жаткан макал лакаптар менен салыштырып, бул пикирди түшүндүрдү. Автор макаласында, «Куттуу билим» дастанындагы негизги каармандардын аттары накыл сөздөрдүн жардамы менен келгендигин баяндайт¹.

Жыйынтыктап айтканда, автордун көз карашы боюнча «Куттуу билим» дастанынын бейттеринде чагылдырылган накыл сөздөр же макал-лакаптардын саны аз эмес, анын тематикасы да кыйла кенен бир канча тармактарга бөлүнгөн.

Профессор Абдукадыр Жалалидин «Куттуу билим» дастанындагы адабий теорияга байланыштуу маселелер жана факторлор» аттуу макаласында «Куттуу билим» дастаны тууралуу кыска болгону менен объективдүү пикирлерди баян кылат: Эларалык илим чөйрөсүндө көптөгөн окумуштуулар Жусуп Баласагындын түрк тилдүү элдерде мурдатан бар болгон макал-лакаптарды, дастандын ыр саптарынын уйкаштыгына ылайыкташтырып колдогондугун айтат. Бул жактан кеп кылганда, «Куттуу билим» дастаны менен «Түркий тилдер диваны» чыгармасынын кээ бир жалпылыктары бар. Тактап айтканда, эки чыгарма байыркы түрк тилдүү элдердин мифтери жана бектеринин аттарын өз ичине алган бардык макал-лакаптар аркылуу өз чыгармасынын тилин кооздой алды. Ошону менен бирге

¹ Мехмуд Зейди . «Куттуу Билим» дастанындагы макал-лакаптар жана накыл сөздөрдүн колдонулушу жөнүндө. // Мурас журналы. -1984. -1-сан.

ислам чөйрөсүндө маданий турмуш жана адамдын ким экендиги тууралуу изилдеген тенденцияга ээ. «Куттуу билим» дастаны байыркы түрк тилдүү элдердин адабиятындагы негизги жанрлардын бири болгон макал-лакаптардын зор даражада кеңейтилиши, көлөмүнүн чоңоюшу жана сюжеттелиши эле»¹.

Шинжаң университетинин профессору, Равейдулла Хемидулла болсо “Стилистикалык нуктан «Куттуу билим» дастанынын тилине бир көз караш” аттуу макаласында “«Куттуу билим» дастанынын автору түрдүү көркөм методдордон үнөмдүү жана толук пайдаланып, өзүнүн философиялык жана адеп-ахлактык көз караштарын толук баяндап берген. Автор өз чыгармасында окшотуу, жандандыруу, риторикалык суроолор, жана риторикалык баяндама сыяктуу көркөм сөз методдордон кенен пайдалангандан сырткары жана уйгур калкынын макал-лакаптарынан, накыл сөздөрдөн кеңири пайдаланган”² деп караган. Анын бул көз караштары бул маселе жөнүндө жогоруда кеп кылынган окумуштуулардын пикирлерине окшош эле. Ал бул көз карашты «Куттуу билим» дастанындагы көптөгөн бейттерди мисал кылып далилдеп берди. Анын макаласында башка окумуштуулардын пикиринен айырмаланып турган бир мазмун окурмандарды кызыктырат. Автор «Куттуу билим» дастанында колдонулган көркөм сөздөр аркылуу уйгур этнографиясына байланыштуу көптөгөн маалыматтарды көрсөтүп өтөт. Мисалы, 917,4057,4597- бейттер аркылуу уйгур калкы «оң» менен «солго» болгон ишенимдин узак мезгилдик тарыхка ээ экендигин көрсөтөт. Жогоруда токтолгон эмгектердеги пикирлерге караганда Кытай аалымдары «Кут билимдин» тил байлыгын стилистикасын уйгур тилине жакындатып карашканы ачык эле байкалат.

¹ Абдукадыр Жалалидин . «Куттуу Билим» дастанындагы адабий теорияга байланыштуу маселелер жана факторлор. // «Булак». -Үрүмчү, 2008. №4. 36 - б ..

² Равейдулла Хемидулла. «Стилистикалык нуктан «Куттуу билим» дастанынын тилине бир көз караш». // «Булак» журналы. -1998. №2. 23-б.

3.4. «Куттуу билим» дастаныдагы ыр өнөрү жөнүндөгү изилдөлөр

«Куттуу билим» дастанынын мыкты ой казынасы жана кооз ыр саптары, бир бүтүн стилистикалык өзөк жараткан, кемчиликсиз курулган имарат. Бирок бүгүнкү күнгө чейин ушул ырдан курулган имараттын сырлары Кытай аалымдары тарабынан тиелешүү даражада изилденбей келет.

Биз изилдөөбүздө Кытай окумуштууларынын «Куттуу билим» дастанында колдонгон ыр формасы баяндоо стили сыяктуу пикирлерин жалпылап, «Куттуу билим» дастанындагы ыр жанрларына түшүндүрмө берип, ошону менен бирге өз пикирибизди берүүгө аракеттендик.

Азыркы уйгур адабиятындагы атактуу акын Абдурахим Өткүр өзүнүн аруз вазни жөнүндөгү бир макаласында “Түркий тилдер диванынан” мисал келтирген кээ бир кошокторду кеп кылып, **аруз**^① ислам дининин таасириндеги уйгур ырчылыгында да бар эле”¹ деген көз карашты айтат. Кытай аалымдары «Куттуу билим» дастанында колдонулган ыр **вазин**^② дин бармак вазин боюнча он бир муундуу схемада, **аруз**^③ вазни боюнча **мутакарып бахри**^④ да жазылгандыгын айтат. Бул бахринин схемасы мындай:

(260) nəgu bar azunda bilikde kəsux

Biliksiz təsə ərkə kəruksuz səkux

---V/-- -- V / -- -- V / -- -- V

(260) Бу дүйнөдө артыгы жок билимден

Билимсиздик эрге намыс илинген.

Эми биз «Куттуу билимдеги» ыр жанрларына карап көрөлү: **Газал** - адатта ашыктыкты жана сезимдер баяндала турган лирикалык жанр. Бул сөз арабча болуп, “ойноо”, “ашык болуу”, “күйүүнү баяндоо” деген маанилерди билдирет. Ғәзэл эң кыска болгондо 10 сап болот. Адатта анын уйкаштык схемасы “аа, ба, да, фа” ушундай түрдө болот, тактап айтканда 1-куплет өз

¹ Абдукадыр Жалалидин «Куттуу билим» дастанындагы адабий теорияга байланыштуу маселелер жана факторлор. /Булак. -Үрүмчү, 2008. -№4. -34 б.

ара уйкаш келген, кийинки куплеттердин 1-сабы эркин, 2-сабы 1-куплетке уйкаш болуп улантылат. Эң акыркы куплетте акындын аты же болбосо псевдонимге орун берилет. Псевдоним адатта акындын мекенинин атынан же болбосо өзүнүн рухий абалы, кыялынан келген типтүү сөздөрдөн турат, мисалы, Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагун. Адаттагы газалдар 7 бейтен түзүлөт. Газалдын көлөмү көп убакта жогоруда эскертилген чөйрөдө болсо да, ал абсолюттук эмес. Акындын баяндоо зарылдыгына карата эрежеден сырткары болгон учурлар да бар.

Газалда даңкталган сүйүүнүн кудайы жана адамдын сүйүүсүнүн бардыгын өз ичине камтыйт. Анын ичинде ар кайсы куплеттер ортосунда логикалык байланыш кемдей көрүнөт. Бирок алар ритм, вазин жана уйкаштык жактан баштан-аяк бир-бирине шайкеш келет. Сүйүү, азап, ынтызарлык, үмүт, үмүтсүздүк, жаздагы сезимдер, күзүндөгү муңкануу сыяктуу адамдын жашоосунда көрүнүп турган сезимдер газалдын темасы болуп, акындардын өзүнө таандык болгон маданий атмосферадагы образдар газалдагы жандуу музыкалуулугу менен баяндалат.

«Куттуу билим» дастанынын аягында илаве кылынган үч ыр газал түрүндө жазылган (6521-6645-бейттер). “Газал” деген түшүнүк уйгур элинин арасында “нахша ”(ыр) деген маанини билдирет, карапайым эл “нахша айтуу” (ырдоо) деген сөздү “ газал окуу” деп айтышат. “Уйгур он эки мукам” тексттериндеги газал жанрынын көптүгүн жана эл арасындагы “газал” түшүнүгүнөн муну билүү зарыл, газал, музыкалык аспаптар менен жаратылган, музыка менен бирге жаралган.

Касида: бул сөз “мактоо”, “ырга кошуу”, “даңазалоо” деген маанилерде колдонулат. Адатта анын формасы газалга окшойт, бирок көлөмү жагынан газалдан көп болот. Эң кыска болгондо ал 15, 20 бейттен түзүлүүсү, адатта 30дан 50гө чейин болушу мүмкүн. Бирок, муну абсолюттук норма деп кабыл алганга болбойт. Касида араб элинде касида жанрынын алгачкы жаратуучусу акын Мухалхил (Muhelhil), аны кеңейткен,

өнүктүргөн акын Имрул Кайс (Imrul Qays), фарстарда болсо акын Рудаки касиданын чебери деп таанылган.¹

«Куттуу билим» дастанындагы «Замандын бузуктугу, достордун жапасы жөнүндө» аттуу бөлүгүн окумуштуу Ахмет Зияи касида деп тааныштырган. Жусуп Баласагын бул бөлүктө өзүнүн инсан, коом, жамаат, бакыт тууралуу идеалдуу түшүнүгү менен ошол доордогу маанайды чөктүрүүчү бузук абалдан зарыгып, өкүнөт. Ал мазмун жактан «даңазалоо» түсүнө ээ болсо да, касида жанрындагы форма, факторлорун өзүндө толук көрсөтүп турат. Ахмет Зияи ошол бөлүктү ушул нуктан касида деп атаган болушу мүмкүн.²

«Куттуу билим» дастанында «Жадыраган жаз мезгили жана улуу Буграхан ханы жөнүндө баян» аттуу бир бап бар. Бул бапта Буграхан доорундагы өнүгүү көрүнүшү сулуу жазды сүрөттөө аркылуу баяндалган. 63-80-бейтке чейин болгон аралыкта акын жашыл, мала, сары, көк, кызыл түстөр менен сүрөттөлгөн жаз көрүнүшүн, кубанычты эскертүүчү каз-өрдөктөрдү, сайраган куштарды, так секирген бөкөндөрдү суктануу менен сүрөттөйт. Андан 81-бейтте түздөн-түз Табгач буграган доорунун касиетин мактоого өтөт жана 115-бейтке чейин хакан падышанын мамлекетине кошкон салымы, ал алып келген тынчтык, бейпилдик, бакыт-таалай, анын адеп-ахлактык касиеттери даңкталат. 116-бейттен баштап аягына 123-бейтке чейин акындын өзүнүн падышага болгон аруу тилектери баяндалат». «Куттуу билим» дастанындагы Буграхандын ырга кошуп даңазалоо маснави түрүндө болсо да, жогоруда айтылган өзгөчөлүгү боюнча сонун, типтүү касида деп эсептөөгө болот.

Касида формасынын түрүн аз чөйрөдө газал формасындагы уйкаштыгына дал келет десек да, анын формасын эркин түрдө кеңейтүүгө боло тургандыгын «Куттуу билим» дастанындагы мисалдардан көрүүгө болот. Адабияттын кийинки доорлордогу өнүгүшүндө пайда болгон үлгүлөр

¹ Фуад Копрулу. Түрк адабият тарыхы- 162- б. (Түрк тилинде).

² Ахмет Зияинин эмгектери -192- б.

жана Турпан тексттеринде учурай турган үлгүлөрдөн бул формалар абсолюттук түрдө болбой тургандыгын билүүгө болот.

Рубаи - бул «Куттуу билим» дастанында көзгө урунарлык болгон ыр жанры. Абдурахим Өткүр «Куттуу билим» дастанында 200 дөн ашуун рубаи бар деп жарыя кылган, ошону менен бирге Жусуп Хас Хажибди уйгур классик адабиятындагы рубаинин негиздөөчүсү деп карайт¹. Рубаи төрт саптан түзүлүп, биздин пикирибизде, төрт саптуу дегенди түшүндүрөт. Адатта анда белгилүү философиялык идея, адеп-ахлактык көз караш, негиздүү жыйынтыктар сүрөттөлөт. Уйкаштык схемасы аааа, абаа формасында болот. Биринчи, экинчи саптарда тема ортого коюлат; үчүнчү сапта башкача бир идея коюлат; төртүнчү сапта болсо ар кайсы саптарга орток идея бириктирилет же болбосо аяктайт. Мисалы:

(3401) kīqig dəxmənim tər usanma əzun
nəluk qoqayin tər kuvenmə səzun

(3401) Бейкам жүрбө душман алсыз деп өзүң
Не корком деп чоң сүйлөбө кур сөзүң

(3402) yagin boldi ərsə usal bolmagil
yagıqa yagi bol tuzunkə tuzun

(3402) Душман болсо өкүт калбай салгылаш,
Жоого жоо бол, достуруна кабак ач.

Рубаиде бүтүндөй бир өз алдынча мазмун алдыга чыгышы жана ар бир сапта жалпы мазмунун чагылдырып берүү жааттагы өзгөчөлүгү анык болушу керек. Ошол мааниден алганда бир караганда рубаи формасын алган ар кандай төрт сап Чиндыгында эле рубаи болушу күмөн.

Туюк – бул «Куттуу билим» дастанындагы көркөм сөз каражаттарын баян кылган дагы бир жанр. Ал «туюу», «сезүү» деген этиштен келген (туй деген сөздүн уңгусунан келген); араб тилинде ал «тажнис» деп аталат. Адатта ал 4 саптан турат. Уйкаштыгы боюнча бирдей болгон сөздөрдөн түзүлөт. «Куттуу билим» дастанынын азыркы уйгур вариантын иштеп чыккан

¹ Абдурахим Өткүр. Казинилэр ешигиде -58-б; Ахмет Зиянин эмгектери. - 190-б.

Ахмет Зияи жана Абдурахим Өткүр бир пикирде Жусуп Хас Хажибди өзүнүн форма көркөмдүгүн жабык муунда да эң жогорку деңгээлге жеткирип баяндаган деп карайт¹. «Куттуу билим» дастанында учуроочу жабык муундар эки саптык бейт формасында болуп, биз адат кылган төрт саптан эмес. Ошол нуктан жабык муунду омоним сөздөрдөн ыр түзүү чеберчилиги деп жыйынтыктоо мүмкүн. Мисалы 564-бейт. Бул жердеги «кыз» сөзү азыркы «кыз» деген маанини билдирүү менен бирге ошол убакытта «кыс», «кем» деген маанини да билдирет жана «Куттуу билим» дастанындагы 1247, 1628, 2221, 4246, 4289, 4548,-бейттер жабык муун болуп эсептелет. Жабык муун жанры бизде Жусуп Хас Хажибден кийинки Алишер Навои тарабынан колдонулуп өнүгүп, жогору деңгээлге көтөрүлгөн.

Маснави - бизче айтканда «экилик» деген мааниде. Бул эки саптан бир куплет (бейт) түзөт. Ар эки сап бир уйкаштык келе турган ыр формасы болгондуктан «экилик», «жуп» деп да аталат. Уйкаштык жагынан маснави газал, касида, рубаи жабык муунга караганда бир канча эркин ыр формасы болгондуктан окуяларды баяндоодо өтө оңой. Ошондуктан, Фирдоуси сыяктуу акын «Шах наме» сыяктуу 120 миң саптан турган тарыхый дастанды ушул формада жазган. «Куттуу билим» дастаны дагы ушул формада жазылган. Тарыхтагы уламыш, дастандар, дидактикалык дастандар, романтикалык дастандардын бардыгы ошол форма менен жазылган. Фарс акындардан Санай, Фирдоусилерди, түрк ырчылардан Жусуп Хас Хажиб, Алишер Навои, уйгур ырчылардан Абдурахим Низарилерди маснавинин негиздөөчүлөрү деп эсептөө мүмкүн. «Куттуу билим» дастанынын кайсы вазинде жазылгандыгы жөнүндө Кытай окумуштууларынын арасында ар түрдүү пикирлер бар. Абдурахим Өткүр бул чыгарманын түрк тилдүү элдердин ырчылыгында салтка айланып кеткен бармак вазинде жазылгандыгы жөнүндө көз караштарды четке кагып, анын аруз вазинин мутакарип бахриде жазылгандыгын белгилейт.² Анын вазин схемасы:

¹ Жогорку эмгек. 67-б.

² Жогорку эмгек. 69-б.

(650) әхитмәзми әрдің бөгүдин бу сөз
yakin bolsa bәgkә kudәzgu kәd өз
---V/-- -- V / -- -- V / -- -- V

(650) Билбейсиңби эчактан даана сөзүн:

Жакын болсоң улутка сак бол өзүн

«Куттуу билим» дастанынын көркөмдүк өзгөчөлүгүнө келгенде «Уйгур адабиятынын тарыхы» китебинин автору мындай жыйынтыкка келген: «Куттуу билим» дастанынын месневи «кош сап» формасында, аруз вазиндин мутакарип бахрида жазылып, анын ичинде бир гана бир төрт саптуу (3800,3801-бейттер) жана акырындагы лирикалык илавенин биринчи экинчиси мутакариптин мусеммени селим (феулун) рухнуда , калган бейиттердин бардыгы мутакарыптын мусеммени мехзуп же болбосо мусеммени мехсур (феулун) рукнида жазылган. Дастандын бардык саптары аруздун беxир (мутакарип беxри) эрежелерине толук бойдон баш ийдирүү менен уйкаш түзүлүп, анын да уйкаш келүүчү сөздөрдүн толук омоним болуусу менен тилинин жандуу жана маанилүүлүгү тыгыз байланыштырылган; уйкаштык чеберчилигинин көркөм, кооз жана ар түрдүү абалы жана мыйзамдары өз баяндоо стилин тапкан»¹

Жусуп Баласагындын акындык дарамети «Куттуу билим»дастанынан көрүнүп турат. Бул чыгармадан биз анын доор жана калкка болгон жоопкерчилик рухун, эне тилин сүйүү жана анын илимий, көркөмдүк даражасын көтөрүү сыяктуу, улуттун рухун, эне тилинде баяндоо күчүн жогорку деңгээлге чыгаруу, улуттук нуктан өзүн көрсөтүү, сыяктуу сапаттарын жана акындык талантын көрө алабыз. «Куттуу билим» дастанында ыр жанрларынын ар кыл түрү кездешерине жогоруда токтолдук. Бирок ошондой болсо да анын негизги ыр түзүлүшүн эки саптар түзө турганы анык. Бул формада акын өзүн эркин сезип, ойлорун кенен чагылдырууга жетишкен десек болот.

¹ Абдушукүр Турди катарлыктар түзгөн .Уйгур адабияты тарыхы -Үрүмчү, 2006. - 1-т. -442-б.

Түшүндүрмө:

① «Куттуу билим» дастанынын сөз колдонуу принциби: 1-ден, мазмунга шайкеш келтирүү; 2-ден, контекстке ылайыкташтыруу; 3-дөн, объектке ылайыкташтыруу; 4-дөн, тилдик калыпка ылайыкташтыруу; 5-ден, жандандыруу; 6-дан, сылык түрүндө айтуу; 7-ден, символдоштуруу; 8. алмаштыруу

② Вэзин: Арабча «озн», «өлчөм», «тараза», «оордугу» маанисиндеги сөздөн алынган.

③ Аруз: Арабча «эн», «кеңдик» деген мааниде болуп, ыр жазууда «өлчөм» же болбосо «форма» деген мааниде колдонулат.

④ Мутәқарип бәңри: «мутақарип» сөзүнүн лугаттагы мааниси «ыңгайлуу», «оңой»; аруз вазнинин түрлөрү “бәңр” деп айтылат. Мутақарип бәңри оңой, эки саптан турган аруз вазнинин кыска бәңрлери боюнча жазылган ырларды көрсөтөт.

КОРУТУНДУ

Иш негизинен үч бөлүмгө бөлүнүп каралды.

Биринчи бөлүм «Дүйнө жана Кытайдагы “Куттуу билим” дастанын изилдөөнүн абалы» деп аталды. Бул бөлүмдө алды менен Эл аралык илимий тармакта “Куттуу билимдин” изилдениши тааныштырылды.

Эки кылымга жакын убакыттан бери «Куттуу билим» дастанынын изилденишинде адамды кубандырарлык ийгиликтер жаралды. Бирок бул изилдөөлөр негизинен «Куттуу билим» дастанынын тарыхый субъектиден алыс болгон чет элдик түркологдор тарабынан изилденди. Алардын изилдөөлөрү, «Куттуу билим» дастанынын ар түрдүү тилдеги вариантын изилдөөгө арналган. Көптөгөн илимий макалалар, эмгектер жазылган болсо да, алар негизинен текстологиялык багыттагы тил жана адабият багытындагы түркологиялык илимий изилдөөлөрдүн биринчи баскычына таандык эмгектерден ашып түшө албаган. «Куттуу билим» дастанын изилдөөдөгү кийинки натыйжалардын көпчүлүгү - изилдөөчүнүн өзүнүн адистик кызыгуусу, өз улутун сүйүү, өз улуту менен сыймыктануу сезимдеринин деңгээлинен, өздөрүнүн идеологиялык көз караштарына ылайыктуу кээ бир кызыкчылыктын кучагынан чыга албай калышкан.

Бул абал «Куттуу билим» дастанынын маданий түзүлүшү жана идеялык булактары маселесине, автордун улуту жана тили маселесине, чыгарманын тематикасы жана композициясы маселесине, чыгармадагы каармандардын баалуулугу маселесине байланыштуу болгон. Айрыкча, “«Куттуу билим» дастанынын тили кайсы тил? «Куттуу билим» дастаны кайсы улутка таандык?”-деген маселеге окумуштуулар көп кайрылышкан. Бул маселени талкуулоодо кытай аалымдары менен кыргыз аалымдары ортосунда чоң пикир келише албастык бар. Бөтөнчө белгилей кетүүчү нерсе, бул жөнүндө кытай аалымдарынын көз караштарында өзгөчө айырмачылык жок жана болгон эмес(алар дээрлик «Куттуу билим» уйгур элине, тилине ыйгарышат), бирок, кыргыз аалымдар ортосунда карама-каршы ойлордун

болгондугу да анык. Кыргыз адабият таануу илиминде Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны жөнүндө тактап айтканда, жалпы эле орток адабий мурастар маселеси тууралуу алгачкылардан болуп олуттуу сөз козгогон, мисалы К.Артыкбаев¹. Ал төмөндөгүдөй маселелерге токтолгон. 1. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билик» дастаны түрк элдерине таандык орток адабий адабий мурас, анын ичинен кыргыз элине да таандык орток адабий мурас болуп эсептелет. 2. Бул адабий мурастын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдеринин тили сыяктуу эле түшүнүктүү; 3. Азыркы Токмок шаарынын түштүк жагында (Бурана мунарасы турган жайда) XI –XIII кылымдарда Баласагын шаары болуп, ал Караханид мамлекетинин экинчи борбору болуп эсептелинген. Ошол шаарда Жусуп Баласагын туулган, тагыраак айтканда, ал өзүбүздүн жердеш бабабыз.²

Философия илимдеринин доктору Б.Аманалиевдин “Талаш жемиштүү болсо” аттуу макаласында К.Артыкбаевдин айтылган пикирлерине кошула албай турган көз караштарын айтат. Атап айтканда биринчиден, илимпоз К.Артыкбаевдин сунуш кылган ойлору “түрк тилдеринин тектештигине жана кыргыздарга мүнөздүү болбогон адабий тил жөнүндөгү чарпыт пикирге гана негизделген сыяктуу”³ деген оюн айтат. Экинчиден, тарыхчы Ө.Караев аталган эстеликтин кыргыздарга орток экендигин аныктоочу “борбордук маселе” катары “X - XI кылымда Тянь-Шанда кыргыздар жашаганбы же жокпу” деген суроону чечүүнүн тегерегинде алек болгон, бирок талаш маселе жалаң муну менен чектелип калбайт” деген оюн айтып, бул жазма эстеликтердин тилин уйгур элине ыйгарат. Ал өзүнүн оюн бекемдөө үчүн профессор С.Е.Малов “Кутадгу билиг” дастаны уйгурлардын мусулмандык, дидактикалык мазмундагы эң байыркы эстелиги” деп атаганын келтирет. “М.Кашкаринин сөздүгүнөн биз кашкарлык түрктөрдүн-уйгурлардын толук грамматикасын көрөбүз, араб тилинде жазылган, грамматикалык ой

¹ Артыкбаев К. Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак.//Кыргызстан маданияты, 1967, 1-январь.

² Жогорку макалада.

³ Б.Аманалие. Талаш жемиштүү болсо. Кыргызстан маданияты 1967-жылы 14-апрель.

жүгүртүүлөрүн уйгурча келтирген эң көп лексикалык жана фольклордук мисалдарды байкайбыз, ошондой эле кыргыздар жөнүндө маалымат өтө эле аз, мындан сырткары, профессор Н.А. Баскаков түрк тилдеринин классификациясын иштеп чыккан. «Түрк тилдери» аттуу эмгегинде Караханиддер доорунда пайда болгон карлук-уйгур тобундагы тилдердин составына кыргыз тилин кошкон эмес, ал алтай тили менен өзүнчө классификациялык топту түзөрүн гана көрсөткөн. Мында карлук-уйгур тобуна кирүүчү байыркы тилдерге уйгур тили кирет деп айтылат да, буга таандык адабий эстеликтер деп “Кутадгу билиг” менен Махмуд Кашкаринин сөздүгү көрсөтүлөт” дейт. Демек, философ Б.Аманалиевдин ою боюнча: “кыргыздардын буга катышы бар” деген маалымат деле кезикпейт. Үчүнчүдөн, ислам дини менен байланыштырат. Тактап айтканда, “кыргыздар бул эстеликтер жазылган уйгур адабий тилинен пайдаланган болсо, алар араб жазуусун жана ислам динин X – XI кылымдарда эле кабылдаган болуп чыгат. Бирок мындай ой тарыхый маалыматтар менен кубаттала бербейт” деп, ислам динин кыргыздарга таралышы, алардын араб жазуусун колдоно башташы өтө эле кийинки мезгилге туш келерин айтып, кээ бир тарыхчылардын (Ч.Валиханов, Ф.Поряков, А.Г.Серебренников, В.П.Наливкин, Г.С.Загрожский) көз караштарын санап өтөт.

Ушундай көз караштагы Б.Аманалиевдин макаласы жарыялангандан кийин, ушуга удаа адабиятчы Ж.Таштемировдун “Орток мурастар жөнүндө ойлор” макаласы (1967-жылы, 28-апрель) жарыяланды. Автор бул макаласында К.Артыкбаевдин көтөргөн идеяларынын бардыгын толук кубаттайт. Аны менен бир эле учурда тарыхчы З.Белекованын “Махмуд Кашкари кыргыздар жөнүндө” макаласы (1967-жылы, 28-апрель) жарыяланат. Автор бул макаласында М.Кашкаринин сөздүгүнүн кириш сөзүндө түрк элдери жөнүндө жазылган “Кыргыз-түрктүн бир уруусу, огуз - түрктөрдүн бир уруусу, ягма-түрк уруусу, огуз - түрктөрдүн бир уруусу” деген маалыматтардан М.Кашкаринин заманында бирдиктүү эл болгон эмес. М.Кашкари өзү да сөздүгүн чигил же уйгурдун сөздүгү дебей, “Түрк

тилдеринин сөздүгү” деп кокусунан атабаса керек деген жыйынтыктуу пикирин айтып, профессор К.Артыкбаевдин: “Кыргыздарга да таандык орток адабий мурас” деген пикирин колдоого алат.

Негизинен, К.Артыкбаев жана анын козгогон маселелерин колдоого алгандардын максаттары бир. Тагыраак айтканда, биринчиден, кыргыз адабиятын “Манастан” кийин Тоголок Молдодон, Токтогулдан баштап эле окутпастан, андан мурунку VI – IX кылымдардагы Орхон-Енисейдеги ташка жазылган адабий эстеликтерибизден баштап, XI кылымдагы Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жана М.Кашкаринин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” аттуу эмгегин кыргыз адабият тарыхына киргизүү менен окутуу маселеси. Экинчиден, Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастаны Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас, анын ичинен кыргызга да тиешелүү деген көз караштарын далилдөө. Үчүнчүдөн, Баласагын шаары азыркы Токмок шаарынын түштүк жагынан орун алып, ушул шаарда Жусуп Баласагын туулгандыгы, төртүнчүдөн, “Кутадгу билиг” дастанынын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдеринин тили сыяктуу түшүнүктүү деген пикирлери болуп саналат.

К.Артыкбаевдин 35 жылдык күрөшүнүн жемиши катары «Куттуу билим»дастанынын үйрөнүү, иликтөө маселесин колго алууну, андан кийин ошол байыртан берки адабий мурастарды кыргыз адабий тарыхына киргизүү менен алардын ордун бекемдеп, кыргыз жалпы элинин түшүнүк - көз караштарына жеткирүү аракетин иш жүзүнө ашырган¹. 2002-жылы А.Акаевдин жардыгы менен Кыргыз Университети “Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети” деген аталышка ээ болуп, «Куттуу билимдин» таандыгы маселеси Кыргызстан Республикасында бекитилип талашсыз абалын калыпташтырды.²

Бирок биздин оюбузча, кыргызстандык аалымдардын көз караштарын дагы да бекем бышыктап далилдөө үчүн - факт, материалдар

¹ Турдубаева Н. Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик» дастаны. – Б., 2006. – 42-б.

² Жогорку китеп, 23-б.

далилдер талап кылынары талашсыз маселе. Анткени «Куттуу билим» дастаны филология чөйрөдө колго алынып, морфология, семиология, этимология, фонетика, фонематика, лексикологиялык багыттан изилдеп, анализ кылынгандан кийин бул маселе дагы ачык айкын далилденилет. «Дивану Лугатит түрк» чыгармасынын Кытай тилине которулган вариантынын кириш сөзүндө «Махмуд Кашгари Хакание Түркий тили менен уйгур тили – бир тил, алардын ортосунда эч кандай айырмачылык жок» деп көрсөткөн деп жазылган. Уйгур тили менен Хакания тили бир тил боло турган болсо, Буграхан тили бир даражанын негизиндеги бир тилди уктура турган болсо, анда эмне үчүн «Куттуу билим» чыгармасынын кириш сөзүндөгү «Буграхан тилинче» деген сүйлөм уйгур тили экендигин көрсөтө албайт? Бул суроо дагы азырынча тактала элек, тактоону талап кылат.

Кытайда «Куттуу билим» дастаны боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр 1956-жылы расмий түрдө башталганы менен 1979-жылга чейин саясий жактан басмырлоонун натыйжасында шарттын жоктугунан бул 23(1956-1979-Г.Жамал) жыл ичинде Абдышүкүр Мухаммадимин, Мухаммеджан Садык, Гың Шимин, Ху Жиңхуа, Аблет Өмерлердин төрт илимий макаласы гана жарыяланган. 1984-жылы бул чыгарманын азыркы заман уйгур тилиндеги ыр түрүндөгү варианты басмадан чыккандан кийин, «Куттуу билим» дастанын изилдөө иши жаңы баскычка көтөрүлдү. Бүгүнкү күндө Кытайда «Куттуу билим» дастанынын изилдениши белгилүү деңгээлде тереңдеди жана илимий натыйжалар жаралды. Айрыкча эларалык билик таануу чөйрөсүндө бул изилдөө боюнча так болбой келе жаткан кээ бир маселелерди чечип тактоо аракеттери жүрдү. Булар негизинен «Куттуу билим» дастаны кайсы алфавит менен жазылган, «Куттуу билим» дастанында канча араб, фарс сөздөрү бар, «Куттуу билим» дастанынын тили кайсы тил, «Куттуу билим» дастаны кайсы улутка таандык-деген маселелер; Азыркыга чейин бирдикке келише албаган маселелер: «Куттуу билим» дастанынын идеялык булагы, маданий түзүлүшү, «Куттуу билим» дастанынын жанрын тактоо маселеси, каармандар, ыр өнөрү тууралуу

маселелер жөнүндө илимий чөйрөдө ар кандай пикирлер айтылып келүүдө, алар дагы да болсо терең изилдөөгө муктаж деп ойлойбуз.

Жогорудагы маселелердин үстүндө Кытай аалымдарынын 54 жылдан бери изилденген натыйжаларга көз салсак кээде чындыкка туура келбеген пикирлер айтылса, мисалы «Куттуу билим» дастанында мамлекет башкаруу системасы, философиялык идеясы кытай булактарынан келген деген пикирлер; кээде чет элдик изилдөөчүлөр менен пикир келишпестиктерди жараткан ойлор пайда болду, мисалы В.В.Ралов менен В.В. Бартольд «Куттуу билим» дастанында байыркы уйгур деген сөз бир да кездешпейт деген пикирлери; Бирок кээ бир маселелер боюнча пикир алышууда бирдиктүү жыйынтыктар чыгарылды, мисалы «Куттуу билим» ыр түрүндө аруз вазин боюнча мутакарип бахри да жазылгандыгы; Албетте, кээ бир маселелер боюнча Кытай аалымдарынын пикири өзгөрбөстөн сакталып келгендигин да көрдүк, мисалы «Куттуу билим» дастаны уйгур улутуна таандык жана байыркы уйгур тилинде жазылган дидактикалык чыгарма деген пикирлер.

Иштин экинчи бөлүмү. «Куттуу билим» кытай аалымдарынын изилдөөлөрүндө» деп аталат.

Бул бөлүмдүн аты эле айтып тургандай Кытай аалымдарынын «Куттуу билим» чыгармасын ар тараптуу изилдөөлөрүнүн натыйжаларын иликтөө милдети коюлду. Профессор Нью Ружи “Караханидлер сулаласына таандык араб жазуусундагы байыркы уйгур тилиндеги документтер жана «Куттуу билим» дастанын таануу изилдөөсү”¹аттуу макаласында белгилегендей, «Куттуу билим»дастанын изилдөөдө философия, этикалык, ахлак, адабият, тил таануучулук, адамдардын жашоосу тууралуу илим, психология, мыйзам жана башка жааттагы изилдөөдө ийгиликтер жаралды. Ошондуктан бул мазмундар боюнча Кытай аалымдарынын изилдөө натыйжаларына баа берүү

¹ Нью Ружи. Караханидлер сулаласына таандык араб жазуусундагы байыркы уйгур тилиндеги документтер жана «Куттуу билим»дастанын таануу изилдөөсү.-Улук илми абиде – «Кутадгу билик»: Илимий макалалар жыйнагы. (Уйгур тилинде). – Үрүмчү, 1999. – 912 б.

мезгили келип жетти жана аны жыйынтыктоо мүмкүнчүлүгү бар деп карап, «Куттуу билимдин» баш сөзү, автордун өмүрү, ал жашаган доор, дастандын жазылыш себептери, «Куттуу билимдин» тили жана таандыгы, мыйзам идеясы, ахлак жана таалым тарбия; маданият курулушу үстүндөгү изилдөөлөрдү тааныштыруу жана ага баа берүүнү ылайык көрдүк. Анткени бул маселелер адабият чөлкөмүнө жакын эле. Бул бөлүмдө кытайдагы атактуу «Куттуу билим» таануучулардан Лаң Йиң, Лю Бин, Абдушүкүр Мухамедимин, Юсупжан Эли Ислами, Рейхан Кадыр өндүү аалымдардын чыгармаларында чагылдырган ойлору тааныштырылды жана баа берилди.

«Куттуу билимдин» тили жана таандыгы, бул Эл аралык илимий чөйрөдө азырга дейре чечилбей келген маселе. Кытай аалымдардын 1956-жылдан 2009-жылга чейин жарык көргөн эмгек жана илимий макалаларында «Куттуу билимдин» тили байыркы уйгур тили, ал уйгур элине таандык деген пикирдин кайталап келгендигин көрөбүз.

Ал эми, Кытай аалымдары ортосунда, атап айтканда уйгур менен ханзу(кытай) изилдөөчүлөр ортосунда «Куттуу билимдин» жаралышынан маданият өбөлгөлөрү жана идеялык булагы жөнүндө таалаш-тартышларга токтолсок, ал төмөнкүдөй эки тарапка бөлүнөт:

Атактуу Кытай аалымы Лю Бин “«Куттуу билим» дастанынын Кытай тилиндеги котормосунун кириш сөзүндө”¹ «Куттуу билим» дастанынын жаралуусундагы маданий өбөлгөлөр төмөнкүдөй үч өзгөчөлүккө ээ деп караган: биринчиси, байыркы уйгурлардын салттык маданиятын мураска алган, бул негизинен өз улутунун тилин колдонгондугунда жана өз улутунун маданий аң - сезимин камтыган макал-лакаптарды көп колдонгондугу менен түшүндүрүлөт; Экинчиси, уйгурлардын салттык маданияты менен орто түздүк Кытай маданияты кошулуп кеткен, мунун далили катары ыр түрүндөгү кириш сөзүндө аныкталып жазылган «Бу китеп өтө кундуу болуп, (бу) Чин акылмандарын санат сөздөрү менен безелген, Мачин өлүмаларынын

¹ Жусуп Хас Хажип. Кутадгу билиг (кытай тилинде). -Пекин, 1986. - октябрь.

ырлары менен сугарылгандыктан бу.....»² сөздөрдөн башка, жана чыгармада анык билинип турган идея мазмундагы тууганчылык окшоштук байланышында; үчүнчүсү, уйгурлар ислам динин кабыл алгандан кийин пайда болгон, тактап айтканда араб, ислам маданиятынын таасирине учураган.

Уйгур «Куттуу билим» таануучусу Абдышүкүр Мухаммадимин ««Куттуу билим» дастанынын казынасы» аттуу чыгармасынын экинчи бөлүгүндө атайын ушул маселеге токтолгон. Автор Жусуп Баласагын дүйнөгө көз карашынын пайда болушуна таасир кылган жана «Куттуу билим» дастанында чагылдырылган философиялык, коомдук көз караштарды төмөндөгүдөй үч бөлүккө бөлүп жыйынтыктаган: **Биринчи**, ислам динин кабыл алуудан мурунку уйгур жана түрк элдери маданият чөйрөсүнө тиешелүү салттык маданият түзүлүшү; **экинчи**, ислам динин кабыл алуудан мурунку жибек жолун бойлой пайда болгон аралаш (senkiritik) маданият түзүлүшү; **үчүнчү**, ислам динин кабыл алуудан кийинки ислам маданият чөйрөсүндө таасир көрсөткөн идеялык булактан турат. Абдышүкүр Мухаммадиминдин бул көз карашы Лю Биңдин көз карашы менен экинчи багытта айырмаланат, тактап айтканда Лю Биңдин «Уйгурлардын салттык маданияты менен орто түздүктөгү **кытай** маданияты кошулуп кеткен» деген көз карашына туура келбейт. Абдышүкүр Мухаммадимин «бул (Лю биңдин ушул жөнүндөгү экинчи пикири) нормалдуу таасирден ашып түшкөн, Жусуп Баласагындын өзгөчө уйгур маданий тибине өкүлдүк кылуусуна туура келбейт» деген пикирин айткан. Ал «Куттуу билим»дастанын Конфуцийдин «Лун йү», Фирдоусинин «Шах наме» эпосун салыштыруу аркалуу-«бул чыгармалар бир-бирине түздөн-түз булак болгон» - деген сыяктуу пикирлерин үстүрттөн жана жоопкерчиликсиз айткандыгын сезгендигин айтат. Автор ушул сезимин төмөндөгү баяндар менен дагы тастыктайт: «Шах наме» жана буддизм китептериндеги адамга жан тартуу, адалдык, билим жана адилеттүү көз караштар жөн гана булак талап кылбай турган адамдык

² Жусуп Баласагын. Куттуу билим. Турганбай Кылычбек которгон. Шинжаң эл басмасынан. - 1992.

пикирлер категориясына тиешелүү болуп, адамзаттын чындык, жакшылык, сулуулукка болгон пикирлери улут жана райондон аттап өткөн орток кыялдарын чагылдырды. Бирок, «Шах-наме» жана «Куттуу билим» дастаны бири-бирине окшобогон түзүлүшкө ээ, эки башка мүнөз жана жанрдагы чыгармалар болуп, адамзаттын маданий тарыхындагы оригиналдуулукка ээ болгон байлыктан турат». Жыйынтыктап айтканда, “Жусуп Баласагын Карахан мамлекетин башкаруу системасын кытай булактарынан алган” деген ой-пикирди Абдышүкүр Мухаммадимин өкүлдөгүндөгү уйгур аалымдары Чиндыкка туура келбейт деп караган, Лю Бин өкүлдөгүндөгү кытайлык ханзу аалымдар бул ой-пикирди болжол эмес, Чиндык деп караган.

Биздин оюбузча, Жусуп Баласагын мамлекет жөнүндөгү жаңы нуктагы ой- пикирди, тыянактарды берүүдө ошул учурда кол жазма түрүндө жарык көргөн араб, фарсы, хинд, түркий ж.б тилдердеги эмгектерди пайдалануу менен көчмөндүктөн отурукташууга өтүп болгон коомдун мамлекеттик түзүлүшүн чагылдырган улуу үлгүлүү эмгек жараткан. Жекече пикирибизче, «Куттуу билим» стили жагынан «Шах наменин» таасирине учураган.

«“Куттуу билим” дастанынын адабий чыгарма катары каралган изилдөөлөр» деп аталган **үчүнчү** бөлүмдө, кытай аалымдардын « Куттуу билим» дастанынын сюжети, образ түзүү, стилистикалык өзгөчөлүгү жана көркөм сөз каражаттары, ыр өнөрү жөнүндөгү изилдөөлөр боюнча сөз жүрдү.

«Куттуу билим» - эң жогорку көркөмдүккө ээ болгон чыгарма, таалим-тарбия берген жана күчтүү дидактикалык мүнөзгө ээ чыгарма. Баяндоо ыкмасы жагынан лирика менен драмалык негизде бириктирген ыр түрүндөгү чыгарма. Чыгарманын көркөм методу Кытай аалымы Лаң Йиндин пикири боюнча “реализм менен романтизм тыгыз биргелештирилген, көркөм

ыкмасы жагынан байыркы чыгыш адабиятынын классик уйгур адабиятынын өзгөчө улуттук традициясын билдирүүчү оригиналдуу чыгарма”¹.

Адабияттын өзгөчөлүгү анын образдуу ой жүргүзүүсүндө. Цай Цанжин бул дастан “түздөн түз образдуу ой жүргүзүү, акыл логикалык ой жүргүзүү жана диалектик ой жүргүзүүнү бириктирип, үчөөнүн бир биринен бөлүнбөс абалын көрсөткөн деп караган². Юу Жун «Куттуу билим» нукура адабий чыгарма, ошондуктан аны тек гана эстетикалык жол аркылуу гана түшүнүүгө болот. Бул чыгарманын мазмуну менен формасынын бирдейлиги, формасынын төп келишкендиги жана тактыгы, ошону менен бирге ыр менен жазылган драма, мүнөзүндөгү ыкмасы чыгармага жагымдуулукту алып келген, бу «Куттуу билимдин» эстетикалык өзгөчөлүгү болуп эсептелет” деген көз карашты айтат³. Юу Жун бул дастанды ыр - драма деп караган, анын бул көз карашы көпчүлүктүн көңүл буруусун козгоду. А. Т Өткүр да «Куттуу билим»- көптөгөн философиялык идеяларды өз ичине алган лирикалуу дастан. Бирок форма жагынан караганда ал төрт каармандын диалогу жана монологу менен жаралган ыр-драма”⁴ деп карайт. Лаң Йиң да ошул пикирде эле. Жаң Хуңчау бул чыгарманын тилин изилдөө аркылуу бул дастан аруз вэзны менен жазылган адабий чыгарма деген. Ахмат Зияи да Жаң Хуңчау менен окшош көз карашта болгон.

Рейхан Кадыр «Куттуу билим» чыгармасы дидактикалык-тарбиялык маанидеги дастан деген пикирин айткан. Анын пикири боюнча

¹ Лаң Йиң. Кытай. Адабият тармагындагы “Куттуу билим” дастаны .Улуу илимий чыгарма “Куттуу билим” илимий макалалар жыйнагы .- Урүмчи, 1999 . -143-б.

² Цай Цанжин. “Куттуу билимдеги” байыркы жөнөкөй образдуу ой-пикирлер.//Кашкар пед иниститоты илимий журналы.-1991.-№ 1 23-б

³ Юу Жун. “Куттуу билимдеги” эстетикалык өзгөчөлүгү. //Щинцияң гуманитардык илимий журналы.-1987. -№ 6 -53-б.

⁴ Абдурехим-Өткүр. //“Куттуу билим” жане анын адабият тарыхыдагы орду, тарим. .- 1985. .- № 8. -13-б

биринчиден, бул чыгарма тарбиялык чыгарма болуп, ал билим алуу, мамлекетти башкаруу адамдардын ортосундагы мамилелерди көрсөтүп берүү максатында жазылган. Экинчиден, дастан элестетүү методунан пайдаланган болсо да эмоциялык жактан логикалык байланыш жана адамды өзүнө тартуу касиети кем болгон. Ушул себептен Рейхан Кадыр «Куттуу билим» чыгармасын изилдөөдө андагы философия, ахлак, саясат жана мыйзам тууралуу изилдөөлөрүнүн натыйжаларына караганда дастанда адабий чыгарма катарында изилдөө натыйжалары бир кыйла аз болгон¹ деп көрсөткөн.

«Куттуу билим» чыгармасы бул - адам жана анын бакыт таалайынын космологиялык философиялык негиздери жана анын коомдук-философиялык саясий мыйзамы, экономикалык жана руханий шарттары тууралуу рационализмдик жана гуманизмдик ой жүгүртүү энциклопедиясы.

Биздин пикирибизде «Куттуу билим» жандуу мазмунда «коомдук бакыт жөнүндөгү билим» деген түшүнүктү берет. Муну баса айтуунун зарылдыгы – «Куттуу билим» дастанындагы пикирлер баарынан мурда калкка, кеңири адамдар коомуна карата айтылган. Аны бир бүтүн философиялык жана идеялык көз караштары системасы катары берип, коомдо жашоочулардын бардыгына орток, коомдук бакыт таалайды максат кылып жазган. Бул «Куттуу билим» жана анын автору үчүн биринчи орунда турган маселе жана негизги максат болуп эсептелет. Жусуп Баласагын чыгармасында сүрөттөгөн акыл парасат, билим жана коомдук ахлак маселелери, мамлекет өкүмдарларына эмес, бардык бакыт издөөчүлөргө карата айтылгандыгы ачык айкын билинип турат. Ушул багыттан айтканда Жусуп Баласагын өз дастанына бакыт берүүчү билим темасын коюуга кунт койгон идея баарынан мурун хакандардын өзүнүн жана ордо иштериндеги бакыт категориясына каратылбастан, балким өзүнүн мурунку өз мекендеши Абу Насир Фарабинин «пазилеттик шаар жашоочулары жөнүндөгү көз караштар», «Kitaben tefsiles saadet» сыяктуу чыгармаларында баяндалган

¹ Рейхан Кадыр. Куттуу Билим жана уйгур маданияты. -Ички моңгол.-2003.-285- б

кеңири реалдуу дүйнө жана мамлекеттин коомдук бакыт таалай категориясы эле. Бирок да өзгөчө белгилеп кетүүчү маселе Жусуп Баласагын жогоруда айтылган бардык маселени көркөм образдардын өз ара мамилеси, ой жүгүртүүлөрү, карама-каршылыктары аркылуу көркөм сүрөттөгөн. Ошого карап, Кытай аалымдарынын «Кутадгу билигди» адабий чыгарма деп карагандарынын пикири туура деп ойлойбуз.

«Куттуу билим» чыгармасынын адабият теориясына байланыштуу талаш-тартыштуу маселелерин анализдөө аркылуу төмөндөгү жыйынтыкка келдик.

1) Жусуп Баласагын түрк элдеринин салттык аталыштар жана тамсилдик баяндоо формасы аркылуу, исламдык аң-сезим, кыял жана адеп-ахлактык көз караштарын көркөм сүрөттөөлөр аркылуу бейпил, гүлдөгөн адилеттүү коомдун картинасын сүрөттөп берди.

2) Ислам идеологиясы жана баалуу көз караштарын кандай формада баяндаганда жергиликтүү калктын кабыл алуусуна ылайык келет? Бул жактан алып караганда Жусуп Хас Хажиб, Ахмет Югнеки сыяктуу адабиятчылар салтка мураскордук кылуу, салтын кабыл алуу менен чыгармачылыкты жаңылоо позициясы аркылуу түрк адабиятынын ислам доорундагы формасын жана методун жаратты. Ошол процессте түрк тилдүү элдердин ислам маданиятынан мурунку баатырдык эпостору, кошоктору, макал-тамсилдери, ата-бабаларыбыздын жашоосундагы баалуу тажрыйбалары катары жаңы коомдук, маданий чөйрөдө өздөштүрүлдү.

Макал-лакаптар түрк элдеринин адабиятындагы түп нуска элементи катары кеңейтилип, чоң көлөмдөгү дастандын негизги бир бөлүгүнө айландырылды. Күндөлүк турмушта макал-лакаптар аркылуу максатты кыска, так, терең баяндоо - түрк элдеринин мамиле маданиятындагы бир негизги өзгөчөлүк болуп саналат. Макал-лакаптар доордон-доорго өтүп, ар түрдүү социал турмушта калыптанып, доордон доорго өтүп, өлбөс-өчпөс акыл баяндамага айланган. Адабияттын дидактикалык формасы Чиндыгында

макал-лакаптардагы чебердиктин кеңейген, ачылган жана ислам философиясы менен кездешкен варианты десек жаңылышпайбыз.

3) Караханийлер доорундагы жазуучулар жаңы идеологияны кабыл алуу боюнча сезимталдыгы, сын көз карашы, туура улуттук аң-сезим, күчтүү коомдук жоопкерчилиги баяндалып, араб, фарс тилдериндеги ой байлыгын таза, кооз эне тилинде баяндоого аракет кылды жана бул өңүттө зор ийгиликке жетише алды. Алар өздөрүнүн бул факттары аркылуу адамзатка орток болгон ар кандай акыл байлыгы, билим байлыгы жана чындыкты таза улуттук тилде кабыл алуунун толук бойдон мүмкүн экендигин далилдеп берди.

4) Адабиятыбыздын ислам динин кабыл алуудан мурда жаралган өзгөчөлүгү сакталып, араб, фарс, адабиятындагы мазмундар менен дагы байытты. Оозеки адабияттагы жанрлар жазма адабиятта жаңы өздөштүрүлгөн жанрлар менен айкалышты. Бул доордо түрк адабиятында, гезэл, касида, рубаи, туюк, маснави, сыяктуу жалпы ислам адабиятына орток жанрлар кеңейтилип, адабиятыбыздын формасын дагы бай жана түстүү кылды. Тилибиздин стилистикалык байлыгынын ошол доордо канчалык даражада өнүккөндүгүн «Куттуу билим» жана «Этэбэтүл - хакайык» чыгармаларынан анык көрүүгө болот. Ушул сыяктуу хакан адабий тилинде жазылган «Куттуу билим» менен «Этэбэтүл - хакайык» түрк маданият салты жана коомдук салтына байланыштуу исламдык баалуу көз караштарынын натыйжасы болсо да, Ахмет Югнеки ислам менен түрк тилдүү элдер адабиятын айкалыштыруу боюнча дагы типтүүлүккө жана жаркындыкка ээ болгон. Ахмет Югнекины Жусуп Хас Хажибдын мураскору деп кароого болот.

5) Бир улуттун мүнөзү, ой-пикирлеринин өзгөчөлүгү, коомдук өзгөрүүлөргө болгон мамилеси анын тилинде жана адабиятында түздөн-түз чагылдырылат. Караханийлер доорундагы адабият бул нукту өзүндө мыкты баяндоо менен бирге түрк тилдүү элдердин философиялык ойлору, түрк коомунун мыйзам жана эстетика системасы, эстетикалык формадан турган

маанилүү багыттарга негиз салган. Бул негиздер ушунчалык бышык жана илимий болгондуктан бүгүнкү күнгө чейин өз баасын жоготпой сактап келе жатат.

Түшүндүрмө:

Абулкасым Фирдоусинин (940-1020), улуу адабиятчы, 120 миң саптан турган «Шах наме» дастанынын автору.

ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАР

Илимий эмгектер

1. Абдушүкүр Турди ж.б. Уйгур адабияты тарыхы. – Урумчү, 2006. – 1-т. – 501 б.
2. Абдушүкүр Мухамметимин.«Кутадгу билик» казынасы.. –Урумчи, 1999. – 521 б.
3. Абдыразаков А. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны. – Б., 2009. – 51 б.
4. Аблет Үмер. Уйгур адабияты тууралуу.– Кашгар,1982. – 354 б.
5. Азад Султан. Бүгүнкү заман уйгур адабияты жөнүндө.–Урумчи, 1997. – 458 б.
6. Арсылан Абдулла. «Кутадгу билик» истилистикасы. – Урумчи, 2001. – 354 б.
7. Артыкбаев К. Талант сыры. Адабий изилдөөлөр жана портреттер. – Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1994. – 335 б.
8. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. – Б., 1997. – 30 б.
9. Байметхажи Рахман. “Түркий тилдер диванидеги” адабий мурастар.– Урумчи, 1998. – 185 б.
10. Вей Лианцау. Караханийлер тарыхынан баян. (Уйгур тилинде). –Кашгар, 2000. – 378 б.
11. Гайратжан Осман. Юсуп Хас Хажиб «Уйгур классикалык адабиятынын тарыхы» аттуу китебине киргизилген. – Урумчи, 2001. -43 б.
12. Гең Шимин. Байыркы түрк кулпуташтагы жазуусу жөнүндөгү изилдөөлөр. (Кытай тилинде). – Пекин, 2005. – 332 б.
13. Дилачар.А. «Кутадгу билик» инжелемеси. – Анкара, 2003. – 204 б.
14. Жаң Тиешан.Түрк элдеринин документерин изилдөө илими. (Кытай тилинде). –Пекин, 2005. – 319 б.
15. Жао Миңмиң. Түркий тилдер диванинин тили жөнүндөгү изилдөө. (Кытай тилинде). – Пекин, 2001. – 520 б.

16. Ибрахим Мутий илимий макалалар жыйнагы. (Уйгур тилинде). – Пекин, 2007. – 760 б.
17. История Киргизской ССР. – Ф.: Кыргызстан. – Т.1. – 1984.
18. Караев Ө. История Караханидского каганата. – Б., 1983. – С. 75-76.
19. Кашкари М. Түркий тиллар дивани. – Урумчи: //Шинжаң эл басмасы, 1980.
20. Керимжан Абдурехим. Ахмед Зияи жөнүндө. (Уйгур тилинде). – Урумчи, 2001. – 179 б.
21. «Кутадгу билик» дастаны жөнүндөгү изилдөөлөр: Илимий макалалар жыйнтыгы. (Уйгур тилинде). – Урумчи, 1983. 306 б.
22. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф.: Мектеп, 1984. – 621 б.
23. Кыргызча-орусча сөздүк. / Түз..Юдахин К.К. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – 973 б.
24. Кытайлык уйгурлардын маданият-тарыхы жөнүндөгү изилдөөлөр. / Түз. Лаң Йиң. – Пекин, 2003. – 272 б.
25. Кытайлык аалымдардын «Кутадгу билик» жөнүндөгү изилдөөлөр: Илимий макалалар жыйнагы. – Урумчи, 1993. – 430 б.
26. Кытайча-кыргызча сөздүк. / Түз. Саспаев А. – Б.: Шуру, 2003. – 1200 б.
27. Лаң Йиң. «Кутадгу билик» менен чыгыш-батыш маданияты. (Кытай тилинде). – Урумчи, 1992-жыл. – 214 б.
28. Ли Жинцин. Синьцзянда өткөн ислам хандыктарынын кыскача тарыхы. – Урумчи, 2003. – 506 б.
29. Нарынбаев.А.И. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. – Б.: Илим, 1994. – 185 с.
30. Нарынбаев А.И. Уйгурские мыслители. – Б.: Кыргыз энциклопедиясы, 1985. – 208 с.
31. Насилов.В.М. Орхун-Энесей жирасында табылган эстеликтернин тили. (Уйгур тилине которгон Уйгур Сайрани ж.б). – Урумчи, 2005. – 429 б.
32. Нью Ружи. Байыркы уйгур жазуусу жана документтери жөнүндөгү теория. (Кытай тилинде). – Урумчи, 1997. – 320 б.

- 33 Назгүл.Т. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билик» дастаны.. – Б.: Бийиктик, 2006. – 166 б.
34. Рейхан Кадыр. «Кутадгу билик» жана уйгур маданияты. (Кытай тилинде). – Ички Монгол, 2003. – 311 б.
35. Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. – Ф.:Мектеп, 1965. – 199 б.
36. Сай Цанжиң. Юсуп Хас Хажиб жана анын философиялык идеясы. (Кытай тилинде) – Пекин, 1997. – 320 б.
37. Самет Хевир. Юсуп Хас Хажиптин дүйнөгө көз караштары.. – Урумчи, 1999. – 229 б.
38. Турсун Эршидин. «Кутадгу биликтеги» табийгат илимдери. – Урумчи, 1999. – 186 б.
39. Улук илми абиде – «Кутадгу билик»: Илимий макалалар жыйнагы. (Уйгур тилинде). – Урумчи, 1999. – 912 б.
- 40.Чең Чыңпин.«Кутадгу билик» дастаны – байыркы уйгур элинин ден-соолукту сактоо билими. (Кытай тилинде). – Пекин, 2008. 370 б.
41. Чет эл аалымдарынын «Кутадгу билик» дастаны жөнүндө: Илимий макалалар жыйнагы. (Кытай тилинде). – Урумчи, 1991. – 333 б.
42. Чет эл аалымдарынын «Кутадгу билик» дастаны жөнүндө: Илимий макалалар жыйнагы. (Уйгур тилинде). – Урумчи, 1989. – 306 б.
43. Ыхбал Турсун. «Кутадгу билик» дастанынын кийинки доор уйгур адабиятына көрсөткөн таасири жөнүндө изилдөө. «Акылман сөздөр» аттуу китепке киргизилген. – Урумчи, 1997.-158 б.
44. Эралиев З. Жусуп Баласагын. – Б., 2000. – 129 б.
45. Юсупжан Али Ислами. «Кутадгу билик» жана мыйзам. – Урумчи,1993. – 446 б.
46. Ярмухамед Тахир Туглук. «Кутадгу билик» жөнүндө изилдөөлөр I. (Уйгур тилинде). – Урумчи, 2007. – 2-Том. – 439 б.
47. Ярмухамед Тахир Туглук . «Кутадгу билик» жөнүндө изилдөөлөрII. (Уйгур тилинде). – Урумчи, 2007. – 1-Том. – 453 б.

Газета-журналдык материалдар

1. Абдували Керим. «Кутадгу билик» жана уйгур классик адабиятындагы адабий агым // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №3. 1997. - 38 б.
2. Абдурахман Абдурашид. Юсуп Хас Хажибдин «Кутадгу билик» дастанында баяндалган жөнөкөй диалектик ой жүгүртүү методу жөнүндө // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. . – №1. . – 1996. -37 б.
3. Абдукадыр Жалалидин. «Кутадгу билик» дастанындагы адабият теориясына байланыштуу маселелер жана факторлор // Булак журналы. – №4. 2008. - 78 б.
4. Абдулла Өмер. «Кутадгу билик» чыгармасындагы билим берүү идеясынын тарыхый мааниси // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №2.1990.- 34 б.
5. Абдурасул Өмер, Исмаил Төмүр. «Кутадгу билик» дастанындагы рубаилер жөнүндө талкуу жүргүзүү // Булак журналы . – №2. . – 1999.-54 б.
6. Абдурахим Өткүр. «Кутадгу билик» дастанында инсандын рухий жактан жетилиши темасы // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №6. – 1989. -13 б.
7. Абдурахим Өткүр. «Кутадгу билик» жана анын уйгур адабияты тарыхындагы орду // Тарым журналы. – №8 – 1984.- 21 б.
8. Абдурахим Өткүр. Байыркы уйгур адабияты тарыхындагы жаркын чыгарма «Кутадгу билик» // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. . – №2. . – 1983.-33 б.
9. Абдурахим Өткүр. Уйгур калкынын 11-кылымдагы улуу ойчул акыны Юсуп Хас Хажиб // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №1. – 1982.-43 б.
10. Абдурахим Сабыт. Юсуп Хас Хажиб жана Жусуп Кадырхан жөнүндө // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. . – №1. . – 1990.34 б.

11. Абдурахим Хашим. «Кутадгу билик» дастанындагы астронимиялык баяндамалардын тарыхый тамыры жана анын өнүгүүсү жөнүндө // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №6. – 1989. 23 б.
12. Абдышүкүр Мухаммадимин. 11-кылымдагы эки уйгур аалымы жөнүндөгү маалыматтар // Шинжаң институтунун илимий журналы, – №3 – 1956. -13 б.
13. Абдышүкүр Мухаммадимин. Юсуп Хас Хажиб Фараби идеясынын мыкты мураскору // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №1.– 1981. -36- б.
14. Абдышүкүр Мухаммадимин. Юсуп Хас Хажибдин табият философиясы көз караштары жөнүндө // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №6. – 1989. -76 б.
15. Абдышүкүр Мухаммадимин. Орто кылым мыйзам таануучулук тарыхындагы улуу чыгарма // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №3. – 1984. -54,56 б.
16. Абдышүкүр Турду. «Кутадгу билик» дастанын изилдөөдө аныкталбаган бир канча маселелер // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. –№1. . –1997. -37 б.
17. Аблажан Мухаммед. «Кутадгу билик» дастанындагы символдук чыгармачылык методу жөнүндө // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №6. – 1989.- 45 б.
- 18.Аблеким Алавудун. «Кутадгу билик» дастанынын маданий булагына байланыштуу бир канча маселе // Шинжаң китепканасы журналы.. – № 3-4. – 1997.-22 б.
19. Аблеким Алавудун. «Кутадгу билик» дастанынын уйгур философиялык идеясын изилдөөдөгү орду // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №2. – 2002. -48 б.
20. Аблет Үмер «Кутадгу билик» дастаны жөнүндө ой жүгүртүү // Шинжаң адабияты журналы. – №11. – 1979. -42 б.

21. Аблет Үмер. «Кутадгу билик» дастанынын драмалык өзгөчөлүгү // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №6. – 1989. - 12 б.
22. Аблет Үмер. Юсуп Хас Хажиб жана анын «Кутадгу билик» дастаны // Китапларга баха. – №1. – 1979.-27 б.
23. Аблимит Рузы. «Кутадгу билик» дастанынын идеялык түзүлүшү жана төртүнчү персонаж Өдгүрмүш жөнүндөгү пикирлер // Шинжаң университетинин илимий журналы. . – №3. . – 1985. -34 б.
24. Айгүл Абдурехим. Улуттун жаркын келечеги балалык доорунан башталат // Булак журналы. – №2. – 2000.-88 б.
25. Акыйкат туусу, Казакстан, 1988.
26. Алымжан Хесен, Хөрийет Кавуз. «Кутадгу билик» дастаны менен «Периштелер комедиясы» // Шинжаң гуманитардык илимдер трибунасы журналы. . – №2. . – 2008.- 64 б.
27. Арслан Абдулла. «Кутадгу билик» дастанындагы түс сөздөрү жөнүндө // Тил жана котормо журналы. – №3. – 2001. – 45 б.
28. Арслан Абдулла. Сөз колдонуу принциптери жана «Кутадгу билик» дастанынын сөз чеберчилиги // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №3. . – 2003 - 15 б.
29. Аскар Абдукадыр. «Кутадгу билик» дастанында баян кылынган илим-билим тууралуу баяндар // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы, 2000. – №1.- 32 б.
30. Ахмед Зияи. «Кутадгу билик» дастанынын таандыгы жана тили жөнүндө // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №5. – 1989.- 19 б.
31. Ахмед Зияи. Тарыхый мурас «Кутадгу билик» жөнүндө // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №4. – 1983. - 6 б.
32. Вали А. 10-кылымдагы уйгурлардын бийлик жөнүндөгү түшүнүктөрүнө назар салуу // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №6. – 1989.

33. Ваң Жайиң. «Кутадгу билик» жана ислам маданияты // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. . – №5. . – 1989.-44 б.
34. Вахап Гупур. «Кутадгу билик» дастанындагы «ачып берилген коом» баяндары тууралуу кыскача пикирлер // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. . – №4. – 2003.- 73 б.
- 35.Вахап Гупур. «Кутадгу билик» дастанынын чыгармачылык методикасы тууралуу // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №4. – 1999.- 28 б.
36. Вей Лианътау. «Кутадгу билик» дастаны жана Караханийлер хандыгынын маданиятынын тыгыз биргелештирилүүсү // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №2. – 2001. - 31 б.
38. Гайратжан Мухаммед. «Кутадгу билик» дастанындагы илгийлер // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. . – №1. . – 2001.-79 б.
39. Гужа Абдулла Ибрахим. «Кутадгу билик» дастанындагы элестетүү // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №3. – 2000. - 65 б.
40. Гужа Абдулла Ибрахим. «Кутадгу билик» дастанындагы стилистикалык методдор // Тил жана котормо журналы. – №2. – 1991.-14 б.
40. Гупур Исмаил, Ли женшин. Юсуп Хас Хажибдин адеп-ахлактык көз карашы жөнүндөгү изилдөөлөр // Шинжаң педагогикалык университетинин илимий журналы. – №1. – 1985. - 19 б.
41. Гупур Исмаил, Ли Женшин. Юсуп Хас Хажибдин философиялык идеясы жөнүндөгү алгачкы изилдөө // Шинжаң педагогикалык илимий журналы. – №1. – 1984. -30 б.
42. Дай Каңшин, Фың Жиңюан. Юсуп Хас Хажибдин диний философиялык идеясы жөнүндөгү ой жүгүртүүлөр // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №5. – 1989. -11 б.
43. Ду Шаоюан. Уйгур астрономиясы жана дүйнөнүн борбору күн теориясынын негиздөөчүсү Юсуп Хас Хажиб // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №5. – 1989. – 47 б.

44. Ду Шаоюан. Уйгур эл философиясы жана ойчулу Юсуп Хас Хажибдин идеясы // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. . – №2. . – 1985.
45. Езиз Атаулла Сартигин, Абдукадыр Абдувахид. Уйгур медицинасынын орто кылымдан бери карай тарыхый өнүгүүсү жөнүндө көз караштарыбыз. Юсуп Хас Хажиб жана анын атактуу чыгармасы «Кутадгу билик» // Шинжаң уйгур медициналык илимий журналы. – №3. – 2001. – 87 б.
46. Екбер Емет. «Кутадгу билик» дастаны жана билимдүү шах салты // Шинжаң университетинин илимий журналы. – № 2. . – 2004.-5 б.
47. Жусупжан Али Ислами. «Кутадгу билик» дастанында ортого коюлган «Хажип» даражасы жана анын орто кылымдагы ислам мамлекетинде туткан орду // Булак журналы, 2002. – №1. - 41 б.
48. Жүрат Жамалидин. «Кутадгу билик» дастанындагы илим билимге байланыштуу баяндар // Шинжаң университетинин илимий журналы.–1999. – №1. - 82 б.
49. Ибрахим Ели. «Кутадгу билик» дастанындагы төрт таду көз карашы – уйгур медицинасынын устуну // Уйгур медицинасы журналы, 2000. – №4.
50. Икбал Турсун. Өдгүрмүш образы жана Юсуп Хас Хажибдин өлүм тууралуу көз карашы // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №3. – 1995. – 40 б.
51. Иминжан Ахмеди. «Кутадгу билик» дастанында байыркы уйгур адабияты салты // Турпан журналы . – №3 . – 1999.
52. Исмаил Төмүр. «Кутадгу билик» дастанындагы баш уйкаштык саптар // Улуттар адабиятын изилдөө журналы. . – №4. . – 1985.- 54 б.
53. Йолвас Рашиди. «Кутадгу билик» дастанындагы сүйлөмдүн түрлөрү жана формалары // Шинжаң билим берүү институтунун илимий журналы. – №1. – 1999.- 73 б.
54. Касым Араш. Юсуп Хас Хажиб жана Баласагун // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №1. – 1998.

55. Курбан Вали Крурани. «Кутадгу билик» дастанындагы периштелердин аты жөнүндө // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №6. – 1989.
56. Кутлук Имин. «Кутадгу билик» дастанынын изилдениши жана социалисттик рухий маданият изилдениши // Улуттар адабиятын изилдөө журналы. – №2. – 1985.- 46 б.
57. Ло Шуруң. «Кутадгу билик» дастанындагы адилеттүү падышага байланыштуу көз караштар // Кытай улуттар университетинин илимий журналы. – №2. – 2004.- 52 б.
58. Лю Бин. «Кутадгу билик» дастанын изилдөөдөгү тарыхый салыштырма тил таануу теориясы жөнүндө // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №3. – 1990. - 7 б.
59. Лю Бин. «Кутадгу билик» дастанынын жаңы басылышы жана анын илимий мааниси // Улуттар адабиятын изилдөө журналы. – №1. – 1985. - 5 б.
60. Мамтимин Юсуп. Юсуп Хас Хажидин «Кутадгу билик» дастанындагы мыйзам, билим, ахлак философиясы жөнүндө // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №1. – 1983. – 44 б.
61. Махмуд Зеиди. «Кутадгу билик» дастанындагы билим жана аны маанисине байланыштуу мазмундар жөнүндө // Улуттар адабиятын изилдөө журналы. – №1. – 1985. -15 б.
62. Махмуд Зеиди. «Кутадгу билик» дастанындагы макала-лакаптар жана акылман сөздөрдүн колдонулушу жөнүндө // Мурас журналы. – №1. – 1984. - 24 б.
63. Махмуд Зеиди. «Кутадгу билик» дастанындагы рубаилер жөнүндө // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №1. – 1998.- 11 б.
64. Махмуд Зеиди. «Кутадгу билик» дастанынын байыркы уйгур жазуусундагы нускасы жөнүндө // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №1. – 1999. – 64 б.

65. Махмуд Юсуп. Юсуп Хас Хажиб. Орто кылымдын улуу коомдук реформачысы // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы, – №5. – 1989. – 54 б.
66. Махпиров В. «Кутадгу билик» дастанындагы негизги каармандардын аттары жөнүндө // Булак журналы. – №2. – 1995. - 38 б.
67. Мухамеджан Садык. Эки уйгур аалымы туралуу // Шинжаң билим берүү институтунун илимий журналы. – №2 . – 1954. - 35 б.
68. Мухаммадимин Юсуп. 11-кылымдагы атактуу уйгур ойчул акыны Юсуп Хас Хажибдин философиялык идеясы жөнүндө кыскача пикирлер // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №1. – 1981. - 53 б.
69. Мухаммадимин Юсуп. Юсуп Хас Хажибдин «Кутадгу билик» дастаны жана анын философиялык идеясы жөнүндө // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №4. – 1983. - 31 б.
70. Мухаммед Ейса. «Кутадгу билик» дастанынын драмалык мүнөзү жөнүндө // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №6. – 1996. – 61 б.
71. Мухаммед Зунун. Юсуп Хас Хажибдин адабий искусствого көз карашы жөнүндө // Шинжаң педагогикалык университетинин илимий журналы. – №1. – 1985. - 32 б.
72. Мухаммеджан Садык. Юсуп Хас Хажибдин адеп-ахлак менен пайданын байланышы жөнүндөгү көз караштары // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №5. – 1989. -17 б.
73. Мухаммедимин Жусуп. Кайра Юсуп Хас Хажибдин философиялык идеясы жөнүндө // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №5. – 1989. – 69 б.
74. Мухаммедимин Убулкасым. Юсуп Хас Хажибдин астрономиялык көз караштары тууралуу // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №1. – 1997.- 51 б.
75. Мухаммедтурсун Ели. «Кутадгу билик» дастанында чагылдырылган эстетика маселелери жөнүндө // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №1. – 2001.

76. Нарынбаев А.И. Юсуп Хас Хажибдин коомдук-саясий, жана ахлак көз караштары // Орто Азия излдөөсү журналы. – №1 – 1990.
77. Нурмухаммед Абдыкадыр. Юсуп Хас Хажиб түш жана ооруу жөнүндө // Кашкар адабияты журналы. – №1. – 2004.
78. Рейхан Кадыр. «Кутадгу билик» дастаны менен байыркы грек маданияты, Уйгур биз трибунасы, 2007, 24-июнь.
79. Роберт Данков. «Кутадгу билик» дастанынын англис тилиндеги вариантынын кириш сөзү // Булак журналы. – №1– 2005.
80. Тахиржан Мухаммед. «Кутадгу билик» изилдөөсүнүн жалпы абалы // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №2. – 1999.-52 б.
81. Төмүр Х., Султан А., Гапар. «Кутадгу билик» дастанында баяндалган адабий тил жөнүндө // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №3 . – 1995.
82. Турсун Аршидин. «Кутадгу билик» дастанындагы маанилүү баяндардан байыркы Или бектиги жөнүндө ой жүгүртүү // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №4 – 1997..
83. Турсун Аршидин. Юсуп Хас Хажибдин Кашкарга келүү себеби // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №4. – 2001.
84. Хажи Мырзахит Керим. Юсуп Хас Хажиб // Кашкар адабияты журналы. – №5-6. – 2002.
85. Хажи Нур Хажи. «Кутадгу билик» дастанындагы аскердик көз караштары жөнүндө // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №2. – 1985.
86. Хажи Нур Хажи. Уйгур аалым Юсуп Хас Хажибдин улуу чыгармасы «Кутадгу билик» дастаны жөнүндө // Китаптарга баха. – №2. – 1980.- 15 б.
87. Хемид Максуд. Өдгүрмүштүн образы тууралуу анализ // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №2. – 1996. - 79 б.
88. Хөрметжан Абдурахман Фикрет. «Кутадгу билик» дастанындагы тасаввуп идеясынын чагылдырылышы // Шинжаң гуманитардык илимдерди изилдөө журналы. – №2. – 1997.

89. Чең Чыңпин. «Кутадгу билик» дастанында жеп-ичүүнүн ден-соолукка пайдалуу жактары жана анын мааниси // Батыш чөлкөм журналы. -№3. - 2008.- 51.
90. Чин Жунли. «Кутадгу билик» дастанындагы астрономиялык билимдердин мааниси // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. – №5. – 1989. – 64 б.
91. Юлваз Рашидин. «Куттуу билим» дастанында тиркеш, тасдир жана экилик// Тил жана котормо журналы. – №2. – 1998.
92. Юсупжан Али Ислами. Юсуп Хас Хажибдин мыйзамчылык идеясы жөнүндө // Кашкар педагогикалык институтунун илимий журналы. . – №5. . – 1989.
93. Ярмухаммед Тахир Туглук. Бир доордо жашаган эки аалымдын байланыш мүнөзү жөнүндө // Шинжаң университетинин илимий журналы. – №1. – 1991.

Жусуп Баласагындын чыгармалары

1. Юсуп Хас Хажиб.Кутадгу билик. / Абдурехим.Ө,Ахмет.З,Мамтимин.Юдун уйгур тилиндеги котормосу. – Пекин,1984. – 1368 б.
- 2.Жусип Баласагун. Кутты білік. / А.Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу. – Алматы: Жазушы, 1986. – 613 б.
- 3.Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. / Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосу. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 527 б.
- 4.Юсуп Хас Хажиб. Кут даарытар билим. Турганбай Кылычбек, НорузҮсөнаалынын кыргыз тилиндеги котормосу, араб тамгасында басылган. – Урумчи: Шинжаң эл басмасы, 1992. – 779 б.
- 5.Юсуп Хас Хажип. «Кутадгу билик». (Кытай тилинде). – Пекин, 1986. октябрь. – 413 б.
- 6.Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. С. Ивановдун орус тилиндеги котормосу. – М.: Наука, 1983. – 546 б.

7.Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. Каримов Қдын өзбек тилиндеги котормосу. – Ташкент: Фан, 1971. – 963 б.

8.Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. / Арат Р.Рдын түрк тилиндеги котормосу. – Анкара, 1988. – 477 б.

МАЗМУНУ

Киришүү.....	1-14
I-Бөлүм. «Куттуу билим» дастанын Дүйнөлүк жана Кытайда изилдөөнүн абалы	
1.1.Эл аралык илимий тармакта «Куттуу билимдин» изилдениши	15-32
1.2. «Куттуу билим» дастанын Кытайда изилдеш тарыхы	
1.2.1. «Куттуу билим» дастаны изилдөөнүн алгачкы баскычы (1956-1979).....	32-33
1.2.2. «Куттуу билим» изилдөөнүн өнүгүү доору 1979-1993).....	34-37
1.2.3. «Куттуу билим» дастанди таануу илиминин калыптанган доорундагы иликтөөлөр (1993-2008).....	37-40
2-бөлүм. «Куттуу билим» Кытай аалымдарынын изилдөөлөрүндө.	
2.1. «Куттуу билимдин» баш сөзү, автордун өмүрү, ал жашаган доор, дастандын жазылыш себептери боюнча пикирлер.....	41-49
2.2. «Куттуу билимдин» тили жана таандыгы жөнүндөгү изилдөөлөр.....	50-57
2.3. Мыйзам идеясына тиешелүү изилдөөлөр.....	58-62
2.4. Ахлак жана таалым тарбия жөнүндөгү изилдөөлөр.....	64-68
2.5. Маданият маселесинин «Куттуу билимдеги» чагылдырылышы боюнча изилдөөлөр.....	69-82
3-бөлүм. «Куттуу билим» дастанынын адабий чыгарма катары каралган изилдөөлөр83-85
3.1.«Куттуу билим» дастанынын сюжети жана композициясы жөнүндөгү изилдөөлөр.....	86-93
3. 2. «Куттуу билим» дастанындагы образ түзүү жөнүндөгү изилдөөлөр.....	94-100
3.3. Кытайлык аалымдарынын «Куттуу билимдин» стилистикалык	

өзгөчөлүгү жана көркөм сөз каражаттары	
жөнүндөгү пикирлери.....	101-113
3.4. «Куттуу билим» дастанынын ыр өнөрү жөнүндөгү изилдөөлөр....	114-121
Корутунду.....	122-135
Пайдаланылган адабияттар.....	136-147